

ROSA LUXEMBURG

UVOD
U NACIONALNU
EKONOMIJU

IZVORI I TOKOVI
* ZAGREB * IAOV*

Ovaj spis nastoji upravo pokazati »u čemu je fundamentalna razlika između socijalističke svjetske privrede budućnosti i primitivnih komunističkih grupa davnih vremena«. Spis upravo ukazuje na to gdje je točka zbog koje je prakomunizam, zajedno sa svim oblicima koji su slijedili, morao propasti »budući da u pozitivno razumijevanje postojećeg ujedno uključuje i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti«. Trabunjanje o narodima »lovaca«, »ribiča« i »pastira« i kako se još sve ne zovu te znamenite dlobe i poddlobe, dokinuto je. Sve do u najranije vrijeme iznalazi se princip koji određuje sve društvene forme i uvjetuje kako njihovo nastajanje tako i njihovo propadanje: »Društveno oblikovanje proizvodnje, to jest pitanje o odnosu onoga tko radi spram sredstava proizvodnje...«

Čini nam se da je tako nešto prvi put u-rađeno obzirom na cje-lokupnu svjesnu ljudsku povijest, da je tu prvi put svakop nastajuće društvo protumačeno propadanjem prijašnjeg; to je prva sklica jedne obuhvatne marksističke kulturne i privredne povijesti.

Paul Levi

LUXEMBURG / UVOD U NACIONALNU EKONOMIJU

Rosa Luxemburg

UVOD
U NACIONALNU
EKONOMIJU

Prijevod:

Nadežda i Žarko Puhovski

Zagreb, 1975.

BIBLIOTEKA »IZVORI I TOKOVI« / SVEZAK 3

Naslov originala:

Einführung in die Nationalökonomie,
herausgegeben von Paul Levi;
E. Laub'sche Verlagsbuchhandlung,
Berlin 1925.

Uredništvo:

Boris Hudoletnjak, Branko Despot,
Dimitrije Savić,
Rade Kalanj, Vanja Sutlić,
Zvonko-Ívica Miljak

Glavni i odgovorni urednik:

Dimitrije Savić

Izdavač:

Centar
za kulturnu djelatnost omladine
Zagreb

16.

Rosa Luxemburg

KAZALO

Predgovor	9
1. ŠTO JE TO NACIONALNA EKONOMIJA? .	17
2. IZ POVIJESTI PRIVREDE (I) .	71
3. IZ POVIJESTI PRIVREDE (II) .	117
4. ROBNA PROIZVODNJA	153
5. ZAKON NADNICE	181
6. TENDENCIJE KAPITALISTIČKE PRIVREDE	213
Bilješke	223

PREDGOVOR

Ove su stranice Rose Luxemburg nastale zahvaljujući predavanjima što ih je održala na socijaldemokratskoj partijskoj školi. Ona ih je zapisala: stil, međutim, vrlo često pokazuje da se radi o zapisanom govoru. Djelo nije potpuno. Nedostaju, naime, teorijski dijelovi o vrijednosti, višku vrijednosti, profitu itd., dakle, ono što je u »Kapitalu Karla Marxa izloženo o funkciji kapitalističkog sistema. Na osnovi ostavštine nije moguće utvrditi čime su ti propusti utemeljeni: da li time što je nagli prekid života spriječio autora u izvršavanju naumljenog ili su pak banditi koji čuvaju »poredak« prilikom upada u njezin stan pored ostalog ukrali i rukopise koji nedostaju: više zbog uživanja u krađi nego zbog želje za ukradenim. Ostavština, međutim, jasno pokazuje da rukopis u obliku kakav se nalazi pred nama nije bio smatran okončanim. Unatoč tomu vjerujemo da ćemo objavlјivanjem doprinjeti uspjehu što ga je zamišljala Rosa Luxemburg: tomu da će knjiga za jednostavnog radnika — ne za onoga koji dolazeći od filozofije izmišlja novi svijet, nego za onoga koji dolazi iz rada i bijede i svoje misli okreće pitanjima: odakle? zašto? — biti vodič pomoću kojeg neće samo sabrano orijentirati svoje misli nego će naci i praktički cilj i praktički izlaz za sebe i svoju klasu. I taj radnik neće moći izostaviti one teorijske dijelove Marxovog sistema, no ti su dijelovi već prikazani na lako razumljivi i pučki način; u vrijeme, naime, u kojem socijalna demokracija još nije bila toliko opterećena svakakvim brigama zbog države, nastajala je literatura koja nije bila samo sredstvo naobrazbe, već ujedno i izvor političke snage.

Unatoč toj literaturi mislimo da je u ovom torzu sadržano nešto novo, nešto što suvremena socijalistička literatura ne posjeduje, a nije sadržano ni u djelima Karla Marxa. Ne radi se o tomu da Rosa Luxemburg želi ispraviti Marx i prirediti ga za uporabu: tako nešto su prije i poslije nje teorijski i praktički pokušali drugi, a uspjeh je uvijek bio jednak. Sam Marx i njegovi učenici primjenjivali su, međutim, povijesno-kritičku metodu i to uvijek samo obzirom na dani povijesni ili politički problem. Ta im je metoda omogućila spoznaju pokretačkih snaga pojedine epohe, omogućila

djelotvorno prikazivanje ciljeva pojedinih klasa, utvrđivanje sukoba pojedinih klasa, a omogućila im je, također, da na osnovi te kritičke spoznaje ne samo izaberu osobni stav, nego i to da znanstvenom oštrinom pojme i predvide ono što se zbiva. U socijalističkoj literaturi zaista nalazimo u tom smislu nenadmašive dokumente: treba samo danas čitati »18. brumaire« ili »Klasne borbe u Francuskoj« i morat će se priznati da još nikada nitko tko je pisao o svojem vremenu nije stvorio dokumente toliko trajne vrijednosti. Sto se tiče čisto povijesnog razmatranja, ovdje možemo spomenuti i Mehringovo djelo »Lessinglegende«.

Marxova kritička metoda, međutim, bez obzira na to koliko je plodna i koliko pomaže političaru u određivanju stava i pravca nije ono što je u Marxovom nauku navlastito revolucionarno. Smatramo da to Marx nije nigdje toliko jasno izrazio kao što je to učinio u predgovoru drugom izdanju »Kapitala«. Neobična je činjenica da je upravo u Rusiji nastao prvi »nadasve točan« prikaz onog što Marx nazivlje svojom zbiljskom metodom. U tom ruskom tekstu 1872. piše se o prvom svesku »Kapitala«, objavljenom 1867. godine, a pohvala je sažeta na slijedeći način:

»Znanstvena vrijednost takvog istraživanja sadržana je u razjašnjenu posebnih zakona kojima podliježu nastajanje, egzistencija, razvoj i smrt danog društvenog organizma i njegovo nadomještanje nekim drugim, višim organizmom.«

A Marx kaže: »što drugo opisuje autor time do dijalektičku metodu?« U ovom istom predgovoru on još jednom želi oslobiti Hegelovu dijalektiku mistike kojom je kod Hegela prekrivena, a da ju pritom ne dokine, te sažimlje ovako:

»U svojoj mistificiranoj (hegelijanskoj) formi dijalektika je postala njemačkom modom, jer se činilo da uljepšava postojeće. Njezin racionalni oblik jest, međutim, granđanstvu i njegovim doktrinarnim glasnogovornicima neprijatnost i strava, budući u pozitivno razumijevanje postojećega uključuje ujedno i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti, ona svaku nastalu formu shvaća u pokretu, dakle, i obzirom na njezinu promjenjivu stranu, te ne dopušta da joj bilo što imponira, budući je po svojoj biti kritička i revolucionarna.«

Mislimo da je i ovo posljednje djelo Rose Luxemburg revolucionarno u tom smislu, te da ne donosi novinu u metodi već u primjeni metode. Na taj način valja, po mojoj mišljenju, vrednovati posebice izlaganja o starim društvenim formama, naročito o prakomunističkim. Mnogim zabrinutim duhovima otkriće prakomunističkih ostataka na svim kontinentima, otkriće prakomunističkih formi u zabačenim krajevima, a time i rekonstrukcija prakomunističkih formi u svim zemljama, došli su kao oslobođenje. I mnogim »revolucio-

narima« prijatan je osjećaj da se nalaze na brodiću usmjerom prema nečemu »što je već postojalo«. Onaj prokleti »skok u tamno« koji sputava tolike malodušne državljane koji se više ne osjećaju dobro u svojoj koži time više ne bi bio potreban. Moglo bi se, naime, mirno reći: prijatelju, od tebe se traži samo to da budeš barem toliko pametan koliko su to bili tvoji preci!

Onima koji još uvijek tako misle — a navodno još nisu izumrli — ova knjiga neće ponoći, već će ih, dapače, sputavati. Jer, ovaj spis nastoji upravo pokazati »u čemu je fundamentalna razlika između socijalističke svjetske privrede budućnosti i primitivnih komunističkih grupa davnih vremena.« Spis upravo ukazuje na to gdje je točka zbog koje je prakomunizam, zajedno sa svim oblicima koji su slijedili, morao propasti »budući da u pozitivno razumijevanje postojećeg ujedno uključuje i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti. Trabunjanje o narodima »lovaca«, »ribiča« i »pastira« i kako se još sve ne zovu te znamenite diobe i poddiobe, dokinuto je. Sve do u najranije vrijeme iznalazi se princip koji određuje sve društvene forme i uvjetuje kako njihovo nastajanje tako i njihovo propadanje: »Društveno oblikovanje proizvodnje, to jest pitanje o odnosu onoga tko radi spram sredstava proizvodnje . . .«

Čini nam se da je tako nešto prvi put urađeno obzirom na cjelokupnu svjesnu ljudsku povijest, da je tu prvi put svako nastajuće društvo protumačeno propadanjem prijašnjeg; to je prva skica jedne obuhvatne marksističke kulturne i privredne povijesti.

A takav pokušaj nije lišen neposrednog značenja što ga Rosa Luxemburg ima pred očima u svakom retku što ga zapisuje. Ona kaže:

»Otudjenje sredstava proizvodnje iz ruku radnika u ovom je ili onom obliku zajednička osnova svakog klasnog društva, budući je temeljni uvjet svakog izrabljivanja i klasnog gospodstva. Građanski znanstvenik ne povodi se toliko svjesnom željom da odvratи pažnju s te bolne točke i da se koncentririra na izvanjskosti i sporedne stvari, koliko izrazuje instiktivni otpor klase što ju reprezentira pred iskušenjem da se ubere opasni plod sa drva spoznaje.«

Dobitak što ga se postiže prodiranjem te spoznaje u mase raste ukoliko se istovremeno istražuje i značenje položaja što ga se daje građanskoj nacionalnoj ekonomiji kao znanosti. Rosa Luxemburg se lača i tog zadatka. Prvo poglavlje spisa bavi se isključivo nacionalnom ekonomijom kao znanosti; to je znanost »koja treba razotkriti zakonitosti anarchističkog kapitalističkog načina proizvodnje«, a iz tog stava nadaje se sve ostalo. A što se te znanosti tiče ona »očito nije mogla nastati prije no što je nastao sam taj način proizvodnje, ne prije no što su se postupno skupili povijesni uvjeti za klasno gospodstvo moderne buržoazije.« A što se tiče

njezine sudbine: »Budući nacionalna ekonomija predstavlja znanost o posebnim zakonima kapitalizma, njezine su egzistencija i funkcija očito vezane uz postojanje tih zakona i gube svoju bazu čim taj način proizvodnje nestaje.« Obzirom, dakle, na kraj nacionalne ekonomije kao znanosti: »Nacionalna ekonomija kao znanost odigrala je svoju ulogu čim anarhička privreda kapitalizma prepušta mjesto planskom privrednom poretku što ga svjesno vodi i organizira cjelokupno radno društvo.«

Smatramo da danas možemo već spoznati pravilnost te dijagnoze i te prognoze. Nacionalno-ekonomijska znanost imala je svoje junake na početku, onda kada je kapitalizam jurišao na nebo. Kada se kapitalizam našao u zenitu, kada više nije bilo moguće otkriti nove velike privredne zakone, nacionalna se ekonomija okrenula povijesnom istraživanju. Rat koji je, unatoč svemu, početak sloma kapitalizma dovodi i do sloma nacionalne ekonomije. Ona više ne može napredovati: svaki korak naprijed odveo bi nacionalnu ekonomiju izvan područja građanskog društva u kojem nastaje, to bi bilo samorazaranje. Historijsko istraživanje koje bješe pri-vlačno u vrijeme privrednog obilja i prividnog mira izgubilo je svoj čar. I tako se nacionalna ekonomija u tim katastrofalnim prilikama, u vrijeme sloma čitavih zemalja, gotovo i kontinenata, ograničila na to da u opskurnim studijskim sobama »njemačkoj mladeži« utvrdljuje narodske osjećaje; jedan je veličao poludivljake iz teutoburške šume, a drugi je, pokazujući na Tunis, Engleskoj prijetio sudbinom Kartagine. Nacionalna ekonomija kao znanost izvjesno nam neće otežati rastanak s kapitalizmom.

Ukoliko se želi razmotriti pouzdanost marksističke metode obzirom na predviđanje, valja samo pomisliti na to da je ova knjiga Rose Luxemburg napisana djelomično prije, a djelomično u prvoj polovici rata. Tek tako se pokazuje koliko je bilo točno ono što je tada rečeno o tendencijama kapitalizma. Knjiga je mogla koristiti samo predratne brojke.

»Savezne države sjeverne Amerike (kaže autor) najprije su bile agrarna pozadina kapitalističke Evrope, koja je davala sirovine za englesku industriju, na primjer pamuk i žito, i kupovala razne industrijske proizvode iz Evrope. U drugoj polovini 19. stoljeća u Sjedinjenim Državama nastaje, međutim, vlastita industrija, koja ne samo potiskuje uvoz iz Evrope, već uskoro predstavlja, kako u Evropi tako i u drugim dijelovima svijeta, jaku konkurenциju evropskom kapitalizmu.«

Poduprijeti ovu činjenicu brojkama značilo bi na-prosto nositi sove u Atenu.

»I u Indiji je nastao opasni konkurent engleskom kapitalizmu u domaćoj tekstilnoj i drugoj industriji.«

Zaista: u Indiji su 1913. postojale 224 tkaonice i predionice pamuka sa 221 000 zaposlenih, a 1923. 285 sa 307 000

zaposlenih; prije 6, a poslije 6,8 milijuna razboja. Možda se ovaj porast nekomu neće učiniti velikim; onda mora pomisliti na to da je potrošnja pamuka u engleskoj industriji spala sa 2,074 milijuna funti u prosjeku godina 1911—1913. na 1,305 funti u prosjeku godina 1920—1913. U Indiji 1923. ima 21 000 željezarskih radnika, a prije rata nije bilo ni jednog. Ni to možda nije naročito, no svoje pravo značenje dobija tek kada se usporedi s činjenicom da je u Engleskoj broj visokih peći spao s 338 godine 1913. na 200, godine 1923., proizvodnja sirovog željeza sa 10 260 000 na 4 902 000 tona, a eksport sa 1 128 000 na 651 000 tona.

To su brojke pomoću kojih se može dokazati najvećeni razvoj; a ništa manje i drugim brojkama za druge zemlje. No, nije čak ni to toliko presudno. Mnogo je važnija konzekvencija izvedena iz toga. Nanovo su se, naime, pojavile stare teorije na političkom nebū: teorije o »privrednoj isprepletenošći« zbog kojih se rat čini »neprivrednim« i »nemogućim«, o rastućoj solidarnosti interesa, itd.

Razvoj ide zapravo u suprotnom pravcu.

»Što više zemalja razvija vlastitu kapitalističku industriju, to veće su, s jedne strane, potreba za širenjem i mogućnost širenja proizvodnje, a, s druge strane, sve manje mogućnosti proširenja tržišta.«

To je proturječje koje kapitalizam goni na ekstenzivnu i intenzivnu djelotvornost. Intenzivnu: kapitalizam mora, i to ne samo u Njemačkoj gdje su prilike zaoštrene, s jedne strane inflacijom, a, s druge strane, slabošću i neplaniranostu radničke politike, početi širiti svoj prostor uništavanjem ostataka ranijih formi proizvodnje. Uništenje srednjih klasa napreduje, raste proletariziranje širokih masa. U Njemačkoj se za pet godina dogodilo više nego u ranijim desetljećima, a taj se razvoj još nije zaustavio. Ekstenzivna djelotvornost: broj izvora sirovina i tržišta kojima još ne vlasta kapitalizam znatno je smanjen, te njihovo posjedovanje postaje utoliko dragocjenijim. Konkurentska je borba postala oštrijom. Valja samo pomisliti: tek je šest godina prošlo od užasnog krvoprolića, a svijetom ponovno odjekuju bojni poklići i buka oružja. Tamo gdje se govori o razoružanju radi se o prikrivanju novog naoružavanja; tamo gdje se sklapaju savezi za mir, oni — kao prije rata — služe okupljanju za novi rat. Zaista smo u pravu da pomislimo kako je kapitalizmu dan vrlo kratki rok prije no što će ga njegova unutrašnja proturječja dovesti do nove katastrofe.

Tako mnogi iz ove knjige neće ništa naučiti: patentirani i zapečaćeni »znanstvenici« odbacit će ju kao neznanstvenu; dobri ljudi koji svijet žele izlijeviti »umom« preplašeno će spoznati da svijetom nisu vladale i ne vladaju pažljivo sročene »umne« misli; a knjiga neće razveseliti ni sredjene ljudi koji misle da su nakon deset nemirnih godina

*konačno zadobili pravo da ostatak svojeg opstanka probora-
ve u sjenci nekog kompromisa.*

*Radnici, međutim, a autor je samo njima namije-
nio ovu knjigu, moći će u vremenima koje dolaze, a koje za
njih neće biti pakao već čistilište, crpsti nadu i pouzdanje iz
ove knjige: nadu da će kapitalizam kako je nastao tako i pro-
pasti i povjerenje u to da će oni, da će njihova klasa, biti gro-
bar propadajućeg društva i utemeljivač nove epohe ljudske
povijesti.*

*Najljepša nagrada mrtvoj spisateljici bit će uko-
liko knjiga uspije održati takve osjećaje kod radnika i u
najtežim razdobljima.*

Berlin, 5. studenoga 1924.

Paul Levi

1. ŠTO JE TO NACIONALNA EKONOMIJA?

I.

Nacionalna je ekonomija neobična znanost. Poteškoće i sukob mnijenja počinju već pri prvom koraku na ovom području, već kod najelementarnijeg pitanja: što je zapravo predmet ove znanosti? Jednostavni radnik koji ima sasvim neodređenu predstavu o tomu svoju će nejasnoću pripisivati vlastitoj nedostatnoj naobrazbi. No, ovaj put taj je njegov nedostatak u stanovitom smislu prisutan i kod brojnih učenih doktora i profesora koji pišu debele knjige o nacionalnoj ekonomiji i predaju studentskoj mlađeži na univerzitetima. Bez obzira na to koliko to nevjerljivo zvući, činjenica je da mnogi stručnjaci imaju vrlo nejasnu sliku o tomu što je zbiljski predmet njihove učenosti.

Budući gospoda učenjaci imaju naviku da koriste definicije, to jest da bit najkomplikiranijih stvari izraze u nekoliko sređenih rečenica, pokušat ćemo ovdje od nekog službenog zastupnika nacionalne ekonomije saznati što je zapravo ta znanost. Čujmo najprije što kaže starješina njemačkog profesorskog puka, autor bezbroja zastrašujućih debelih knjiga o nacionalnoj ekonomiji, utemeljitelj takozvane »istorijske škole«, Wilhelm Roscher. U svojem prvom velikom djelu: »Osnove nacionalne ekonomije. Priručnik i čitanka za poslovne ljude i studente«, djelu objavljenom 1854. koje je doživjelo 23. izdanja, čitamo u 2. poglavlju, paragraf 16:

»Nacionalna ekonomija, nauk o narodnoj privredi, za nas je nauk o razvojnim zakonima narodne privrede, privrednog života naroda (filozofija povijesti narodne privrede po von Mangoldtu). Ona, kao i sve znanosti o životu naroda, polazi s jedne strane od promatranja pojedinog čovjeka; s druge strane ona se proširuje na istraživanje o cijelokupnom čovječanstvu.«

Zar će nakon toga privrednici i studenti shvatiti što je nacionalna ekonomija? To je upravo — nauk o nacionalnoj ekonomiji. A drven je sanduk sanduk napravljen od drva. A nosač jest čovjek koji nosi terete. To je ukratko vrlo jednostavan postupak kakvim se djeci pojašnjuje porijeklo i značenje riječi. No, onaj tko nije vidio ili razumio o čemu je

riječ neće saznati ništa više ukoliko se riječi samo pomalo drukčije rasporede.

Obratimo se nekom drugom učenjaku, sadašnjem profesoru nacionalne ekonomije na berlinskom univerzitetu, koji je ponos službene znanosti, slavan »u mnogim zemljama sve do plavog mora«, obratimo se profesoru Schmolleru. U velikom zbirnom djelu njemačkih profesora, u »Priručnom rječniku državnih znanosti« što ga izdaju profesori Conrad i Lexis, Schmoller u članku o nacionalnoj ekonomiji na pitanje što ona jest odgovara ovako: »Htio bih reći da je to znanost koja želi opisati, definirati i na osnovi uzroka protumačiti pojave u narodnoj privredi, te tu privrednu protumačiti kao sustavnu cjelinu, pri čemu se naravno pretpostavlja prethodna točna definicija. U središtu znanosti su pojave tipične za današnje kulturne narode obzirom na diobu i organizaciju rada, prometa, diobu dohotka, društvene privredne ustanove, što sve počiva na određenim formama privatnog i javnog prava i gdje vladaju slične ili jednake psihičke snage i nastaju slične ili jednake odredbe ili snage, te cjelokupni opis daje statiku suvremenog privrednog kulturnog svijeta, neke vrsti prosječno ustrojstvo toga svijeta. S tog polazišta onda znanost nastoji konstatirati odstupanja pojedinih narodnih privreda i različite forme organiziranja, ona se pita u kojoj svezi i kojem nizu nastupaju različite forme, te je time došlo do predstave o kauzalnom razvoju formi jedne iz druge i historijskog slijeda privrednih stanja; statičkom promatranju pridružilo se dinamičko. A budući je već pri prvom istupanju došlo do čudorednih historijskih sudova o vrijednosti i time do postavljanja ideala ta se praktička funkcija do neke mjeri i održala. Ona je pored teorije uvijek pružala i praktičke nauke za život.«

Uf! Moramo predahnuti. Kako je, dakle, bilo? Društvene privredne ustanove — privatno i javno pravo — psihičke snage — slično i jednak — jednak i slično — statistika — statika — dinamika — prosječno ustrojstvo — kauzalni razvoj — čudoredno-historijski sudovi o vrijednosti... Običnom smrtniku sve to toliko buči kao da ima mlinski kočić u glavi. U svojoj istrajnoj želji za znanjem i u slijepom povjerenju u profesorsku mudrost potrudit će se da tu zbrku prođe dva, čak tri puta e da bi našao nekakav shvatljivi smisao. Bojimo se da će taj trud biti uzaludan. To što je ovdje ponuđeno puke su fraze, zvučno i iskrenuto lupetanje. A za to postoji nepogrešivi znak: onaj tko jasno misli i dobro vlasti predmetom o kojem govori izražava se jasno i razumljivo. Onaj tko se izražava tamno i zavijeno tamo gdje se ne radi o čistim misaonim slikama filozofije ili utvarama religiozne mistike samo pokazuje da nije na čistu sa samim predmetom, ili pak ima neki razlog da ide jasnoći s puta. Kasnije ćemo vidjeti da tamni i zavijeni jezik nacionalnih ekonomista nije slučajan, da nije slučajno to što građanski

znanstvenici toliko nejasno govore o biti građanske ekonomije, već da se u tomu izrazuje dvoje: vlastita nejasnoća te gospode i njihovo tendeniozno, zagriženo odbijanje da istinski objasne pitanje.

Jedna će vanjska okolnost učiniti plauzibilnom činjenicu da je nejasno određenje nacionalne ekonomije zaista sporno pitanje. To je činjenica da se najrazličitije izjave daju i o *starosti* nacionalno-ekonomijske znanosti. Poznati stari povjesničar i nekadašnji profesor nacionalne ekonomije na pariškom univerzitetu, Adolf Blanqui — brat slavnog socijalističkog vođe i komunskog borca Augusta Blanquia — počinje npr. prvo poglavlje svoje »Povijesti privrednog razvijeka«, napisane 1837. slijedećim pregledom sadržaja: »Politička ekonomija (to je francuski izraz za nacionalnu ekonomiju) starija je no što se misli. Već su Grci i Rimljani imali svoju.« Drugi nacionalno-ekonomijski spasitelji, kao npr. nekadašnji docent berlinskog univerziteta Eugen Dühring, smatraju značajnim, nasuprot tomu, istaći da je nacionalna ekonomija mnogo mlađa no što se obično misli, da je ta znanost nastala tek u drugoj polovici 18. stoljeća. A da navedemo i socijalistički sud, Lassalle 1864. u svojem predgovoru klasičnom polemičkom spisu protiv Schultze-Delitzscha, »Kapital i radnik« izjavljuje slijedeće:

»Nacionalna ekonomija je znanost za koju postoji tek zametci i koju tek treba stvoriti.«

Nasuprot tomu, Karl Marx je svojem glavnom ekonomijskom djelu, »Kapitalu«, čiji je prvi svezak objavljen tri godine kasnije takorekuć kao odgovor na očekivanje što ga Lassalle izriče, dao podnaslov: »Kritika političke ekonomije«. Na taj način Marx svoje djelo postavlja izvan dosadašnje nacionalne ekonomije, te tu znanost smatra nečim završenim, gotovim, nečim što kritizira. Jasno je da znanost o kojoj jedni tvrde da je stara skoro koliko zapisana povijest čovječanstva, drugi pak da je nastala pred jedva stoljeće i pol, treći, međutim, da je još u povojima, a neki drugi da je već preživjela te ju treba kritički pokopati, zaista predstavlja osebujan i vrlo zavijen problem.

Jednako loše bismo prošli kada bismo jednog od službenih predstavnika te znanosti zapravo treba objasniti neobičnu činjenicu da je nacionalna ekonomija obzirom na danas prevladavajuće mišljenje nastala tek toliko kasno, tek prije nešto oko 150 godina. Profesor Dühring, npr., velikom će nam bujicom riječi objasniti da Grci i Rimljani nisu imali znanstvene pojmove o nacionalno-ekonomijskim stvarima, već samo »nepouzdane«, »površne«, »najobičnije« ideje iz svakodnevnog iskustva, a da je sav Srednji vijek uopće bio krajnje »neznanstven«. No, to učeno objašnjenje očito nam ni najmanje ne pomaže, da uopće i ne uzmemo u obzir koliko su netočna ovakva uopćavanja, npr. obzirom na Srednji vijek.

Drugo originalno tumačenje uspjelo je profesoru Schmolleru. U onom istom tekstu što smo ga citirali iz »Priručnika za državne znanosti« daje od sebe slijedeće:

»Stoljećima se promatralo pojedine činjenice privatne i društvene privrede, spoznate su pojedine nacionalno-ekonomijske istine, a u moralnim i pravnim sistemima govorilo se o privrednim pitanjima. Ovi pojedinačni dijelovi mogli su se sjediniti u posebnu znanost tek kada su nacionalno-ekonomijska pitanja zadobila ranije nezamislivo značenje za vođenje i upravljanje država u 17., 18. i 19. stoljeću, te su se njima počeli baviti brojni pisci, a postalo je potrebno da se pouči i mladež i opći je porast znanstvenog mišljenja doveo do toga da se pojedini nacionalno-ekonomijski stavovi i istine povežu u samostalni sistem povezan stanovitim osnovnim mislama — o novcu i razmjeni, državnoj privrednoj politici, rad i diobi rada — kao što su to pokušali značajni pisci 18. stoljeća. Od tada nauk o narodnoj privredi ili nacionalna ekonomija postoji kao samostalna znanost.«

Ukoliko se sažme kratki smisao dugog pripovijedanja dobijamo pouku: pojedina nacionalno-ekonomijska razmatranja, koja su dugo vremena bila rasuta, sjedinjena su u posebnu znanost kada se pojavila potreba u »vođenju i upravljanju država«, to jest potreba vlade, te je stoga postalo potrebnim predavati nacionalnu ekonomiju na univerzitetima. Kako prekrasno, kako je klasično to objašnjenje za jednog njemačkog profesora! Najprije se zbog »potrebe« blagorodne vlade osniva katedra na kojoj dobija mjesto uslužni profesor. A nakon toga mora, naravno, nastati znanost, jer što bi profesor inače naučavao? Tko tu ne bi pomislio na onog dvorskog majstora ceremonija koji je tvrdio da monarhije moraju uvijek postojati, jer da njih nema čemu bi onda postojali dvorski ceremonijalni majstori? No, jezgra stvari je ovo: nacionalna ekonomija nastala je, jer su vlade modernih država trebale tu znanost. Navlastito legitimiranje rođenja nacionalne ekonomije jest usluga vlastima. Načinu mišljenja današnjeg profesora koji kao znanstveni lakaj pojedine carske vladavine po njezinoj narudžbi vrši »znanstvenu« propagandu za bilo koji proračun mornarice ili prijedlog o carini i porezu, ili pak kao hijena bojnog polja za vrijeme nekog rata propovijeda šovinističko huškanje i duhovni kanibalizam, svakako odgovara da si umisli da kneževska potreba za novcem, interesi »kneževskih riznica«, zapovijest vlada, mogu tek tako stvoriti novu znanost. Za ostali dio čovječanstva što ga ne plaćaju iz proračuna bit će ponešto teško povjerovati u nešto slično. A prije svega takvo nam tumačenje zadaje nove zagonetke. Jer, sada se moramo zapitati: što se to dogodilo negdje oko polovice 17. stoljeća kao što tvrdi profesor Schmoller, što je ponukalo vlade modernih država da iznenada osjeti potrebu da svojim podanicima oderu kožu po znanstvenim principima, dok su to prije sasvim uspješno radili bez velike

mudrosti? Zar ne bi i tu trebalo postaviti stvari na glavu, pa bi te navodne potrebe »kneževskih riznica« i same bile zapravo tek skromna posljedica onog velikog povijesnog preokreta iz kojeg je sredinom 19. stoljeća nastala nova znanost nacionalne ekonomije?

Ukratko: od cehovskih učenjaka nismo saznali ni što je zapravo predmet nacionalne ekonomije niti kada je i zbog čega zapravo nastala.

II.

Jedno je, međutim, sigurno: u svim definicijama građanskih naučenjaka što smo ih upravo naveli uvijek se govori o »narodnoj privredi«. Nacionalna je ekonomija samo strana riječ za nauk o narodnoj privredi. Pojam narodne privrede u središtu je izvođenja kod svih oficijelnih zastupnika ove znanosti. A što je zapravo narodna privreda? Profesor Bücher, čije je djelo o »Nastanku narodne privrede« vrlo poznato u Njemačkoj i inozemstvu, o tomu daje slijedeće obavještenje:

»Cjelokupnost svih priredbi, ustanova i zbivanja što ju izaziva zadovoljavanje potreba jednog čitavog naroda, čini narodnu privrodu. Narodna privreda dijeli se opet u niz pojedinih privreda koje su međusobno povezane prometom te su time međusobno višestruko ovisne pa svaka preuzimlje zadatke za druge i pojedine zadatke nalaže drugima.«

Pokušajmo tu učenu »definiciju« prevesti u jezik običnih smrtnika.

Kada čujemo o »cjelokupnosti« ustanova i zbivanja određenoj za zadovoljavanje potreba čitavog naroda, pomišljamo na sve moguće stvari: na tvornice i radionice, na poljoprivredu i stočarstvo, na željeznice i robne kuće, no ništa manje i na crkvene propovijedi i policijske stanice, baletske predstave, matične urede i zvjezdarnice, izbore za skupština, pomišljamo na predsjedničke vlada i ratne saveze, šahovske klubove, izložbe pasa i dvoboje — budući sve to, pa i beskonačni niz drugih »ustanova i zbivanja«, danas služi »zadovoljavanju potreba cjelokupnog naroda«. Narodna bi privreda bila onda sve to zajedno, sve što se zbiva između zemlje i neba, a nacionalna bi ekonomija bila univerzalna znanost »o svim stvarima i još nekolicini pride«, da parafaziramo latinsku uzrečicu.

Sirokogrudnu definiciju leipziškog profesora mora se, očito, nekako ograničiti. Vjerojatno je da želi govoriti samo o onim »ustanovama i zbivanjima« koje zadovoljavaju materijalne potrebe nekog naroda ili točnije: ili koje služe zadovoljavanju potrebe za materijalnim stvarima. No, i ta bi

»cjelokupnost« bila dosta prostrana i lako bi nestala u magli. No, pokušajmo se što bolje snaći u tomu.

Svi ljudi trebaju, da bi mogli živjeti, hranu i piće, krov nad glavom, u hladnijim predjelima odjeću, pa još i svakake sprave za svakodnevnu uporabu. Ti predmeti mogu biti jednostavni ili profinjeni, obilnije ili oskudnije zastupljeni, no neophodni su za egzistenciju svakog ljudskog društva, te ih ljudi moraju neprestano — budući nigdje ne lete pečeni golubovi — proizvoditi. U svim stanjima kulture pridružuju se još svakakvi predmeti koji služe uljepšavanju života i zadovoljavanju duhovnih, socijalnih potreba, pa i oružje za zaštitu od neprijatelja: kod takozvanih divljaka plesne maske, luk i strijela, slike kumira, a kod nas luksuzni predmeti, crkve, strojnice i podmornice. Za izradu svih tih predmeta potrebne su prirodne sirovine iz kojih su napravljeni, te razno oruđe pomoću kojeg su napravljeni. I tvari, kamen, drvo, metali, biljke itd. zemaljskoj se koristi oduzimaju ljudskim radom, a oruđe koje se pritom rabi također je proizvod ljudskog rada.

Ukoliko bismo se privremeno zadovoljili ovom grubo sazdanom predstavom, narodnu bismo privredu mogli zamišljati ovako: svaki narod neprestano vlastitim radom stvara mnoštvo stvari potrebnih za život: hranu, odjeću, zgrade, kućnu opremu, nakit, oružje, kulturne predmete itd., a također i tvari i predmete potrebne za to izrađivanje. Način na koji neki narod obavlja sav taj posao, način na koji dijeli sva ta dobra među svoje pojedine pripadnike, kako ih troši i uvijek nanovo stvara u vječitom kruženju života, sve to zajedno čini privredu danog naroda, neku »narodnu privredu«. To bi približno bio smisao prve rečenice u definiciji profesora Büchera. No, nastavimo naše tumačenje.

»Narodna privreda dijeli se opet u niz pojedinih privreda koje su međusobno povezane prometom, te su time međusobno višestruko ovisne pa svaka preuzimlje zadatke za druge i pojedine zadatke nalaže drugima.« Tu se nalazimo pred novim pitanjem: što su te »pojedine privrede« na koje se navodno raspada ona »narodna privreda« što smo si ju tek nekako zamislili? Najprije vjerojatno pomišljamo da se tu radi o pojedinim domaćinstvima, obiteljskim gospodarstvima. Zaista je svaki narod u takozvanim kulturnim zemljama sastavljen iz nekog broja obitelji i svaka obitelj u principu vodi nekakvu svoju »privredu«. Ta se sastoji u tomu da obitelj bilo iz dohodata odraslih članova bilo iz drugih izvora dobija stanovita novčana primanja koja troši za zadovoljavanje potreba za hranom, odjećom, stanom itd., pri čemu, ukoliko se radi o obitelji, obično najprije pomišljamo na domaćicu, kuhinju, rublje i dječju sobu. Zar se »narodna privreda« zaista raspada u te »pojedine privrede«? Pomalo smo zbumjeni. Kod narodne privrede koju smo malo prije konstruirali radilo se prije svega o »izradi« svih onih dobara koja,

poput hrane, odjeće, stana, namještaja, oruđa i tvari, spadaju uz život i rad. U središtu narodne privrede nalazi se *produkcija*. U obiteljskim se gospodarstvima radi, međutim, samo o *potrošnji* predmeta što ih obitelj nabavlja svojim dohotkom. Znamo da najveći broj obitelji danas u modernim državama skoro sve namirnice, odjeću, pokućstvo itd. kupuje gotove, na tržnici i u trgovini. U domaćem se gospodarstvu iz kupljenih namirnica samo spravlja jelo ili se u najboljem slučaju iz kupljenog materijala šiju haljine. Samo u posve zaostalim seoskim područjima nailazimo na obitelji koje većinu predmeta što ih troše same i proizvode. U modernim državama postoje, doduše, mnoge obitelji koje upravo kod kuće masovno izrađuju pojedine industrijske predmete: tako rade domaći tkalci, konfekcijski radnici; postoje, kako znamo, čitava sela u kojima se igračke i slično proizvode u domaćoj industriji. No, upravo tu proizvod što ga obitelji izrađuju u cijelini pripada poduzetniku koji ga naručuje i plaća, ni najmanji komad ne ide u osobnu potrošnju, u gospodarstvo obitelji koja ga izrađuje. Za vlastito gospodarstvo domaći radnici sve kupuju od svoje uboge nadnlice, kao i svi drugi radnici. Bücherova nas rečenica, dakle, dovodi do približnog rezultata koji glasi: *izrada* sredstava za egzistenciju jednog čitavog naroda raspada se u *potrošnju* sredstava za život pojedinih obitelji — a to je rečenica koja jako liči na običnu glupost.

Pojavljuje se još jedna sumnja. Te »pojedine privrede« po profesoru Bücheru trebale bi osim toga biti »međusobno povezane prometom«, te potpuno međusobno ovisne, budući »svaka za drugu preuzimlje pojedine zadatke«. Na kakav se promet i na kakvu ovisnost ovdje zapravo misli? Zar je to prijateljski i susjedski promet do kojeg dolazi između različitih privatnih obitelji? No kakva je veza između takvog prometa i narodne privrede, te privrede općenito? Svaka valjana domaćica sigurno će tvrditi da je mnogo bolje i za gospodarstvo i za kućni mir kada ima što manje prometa od kuće do kuće. A što se pak tiče spomenute »ovisnosti« uopće je nemoguće zamisliti kakav je to zadatak gospodarstvo pensionera Meyera preuzelo za gospodarstvo višeg gimnazijskog profesora Schulzea. Očito je da smo sasvim skrenuli s pravog puta, te da pitanje moramo razmotriti s druge strane.

Očito se »narodna privreda« profesora Büchera ne dijeli na pojedina obiteljska gospodarstva. Zar bi to, dakle, zapravo trebale biti pojedine tvornice, radionice, poljoprivredni pogoni i slično? Jedna okolnost izgleda potvrđuje da smo sada na pravom tragu. U svim se tim pogonima zaista proizvodi mnogo toga što služi održanju cjelokupnog naroda, te s druge strane, osim toga, zaista postoji i promet i međusobna ovisnost među njima. Tvornica dugmadi za hlače posve je ovisna o krojačnicama koje preuzimlju njezinu robu, a krojači također ne mogu izradivati hlače bez dugmadi. A krojačnice opet potrebuju materijale pa su time ovisne o

predionicama i tkaonicama, a te su opet ovisne o uzgajanju ovaca i trgovine pamukom. Ovdje zaista možemo primijetiti razgranatu povezanost producije. Ponešto je, doduše, uštogljeno govoriti o »zadacima« što ih pogoni »međusobno preuzimaju«, budući se radi o najordinarnijoj prodaji dugmadi krojačima i vune predionicama. Ali, to su neophodni ukraši profesorske blagoglagoljivosti koja profiterske poslove poduzetničkog svijeta voli oviti sa malo poezije i »ćudorednih vrijednosnih sudova« kao što je to lijepo izrazio profesor Schmoller. Pa ipak, ovdje još jače zapadamo u sumnje. Pojedine tvornice, poljoprivredni pogoni, rudnici, željezare trebale bi, dakle, biti one »pojedine privrede« u koje se »raspada« narodna privreda. No, u pojам privrede, barem smo si tako zamislili narodnu privredu, mora očito na nekom području spadati i proizvodnja sredstava za život i njihova potrošnja, i produkcija i konzumacija. U tvornicama, radionicama, rudnicima i drugim pogonima, međutim, samo se proizvodi, i to za druge. Ovdje se troše samo tvari iz kojih i pomoću kojih se nešto izrađuje. A gotovi proizvod u pogonu uopće ne ulazi u potrošnju. Nijedno dugme za hlače ne troše ni tvorničar niti njegova obitelj, a da ne govorimo o radnicima, nijednu željeznu šipku neće trošiti tvorničareva obitelj. Dalje: bez obzira na to kako želimo odrediti »privedu«, ipak ju moramo smatrati nečim za sebe, nekom barem donekle zatvorenom cjelinom, nekom približnom izradom i potrošnjom najvažnijih sredstava za život potrebnih za ljudsku egzistenciju. Pojedini današnji industrijski i poljoprivredni pogoni pružaju, međutim, a to danas zna svako dijete samo jedan ili nekoliko proizvoda koji izdaleka ne bi bili dostatni za čovjekovu opskrbu, koje se uglavnom uopće još i ne može konzumirati, budući su tek dio neke namirnice ili oruđa, itd. Današnji proizvodni pogoni samo su niz ulomaka jedne privrede i sami za sebe nemaju nikakvog smisla i svrhe, te već neškolovano oko zapaža upravo to da svaki sam za sebe upravo ne predstavlja privedu, nego bezobličnu trijesku s drva privrede. Kada se, dakle, kaže, da se narodna privreda, to jest cjelokupnost ustanova i zbivanja koja služe za zadovoljavanje potrebe nekog naroda, dijeli na pojedine privrede: tvornice, radionice, rudnike itd., moglo bi se isto tako reći: cjelokupnost biologičkih ustanova koje služe za izvođenje svih funkcija ljudskog organizma jest sam čovjek, a taj se dijeli na mnoge pojedinačne organizme: nos, uši, noge, ruke itd. A današnja je tvornica upravo u onolikoj mjeri »pojedina privreda« u kojoj je nos pojedini organizam.

Tako i na taj način dospijevamo u absurdnost; što je dokaz da definicije građanskih učenjaka, sazdane iz čisto izvanjskih karakteristika i rasklapanja riječi, očito imaju neki razlog da skrivaju pravu jezgru stvari.

Pokušajmo, dakle, sami pobliže ispitati pojam narodne privrede.

III.

Pripovijeda nam se o potrebama nekog naroda, o zadovoljavanju tih potreba u nekoj povezanoj privredi, te na taj način i o privredi nekog naroda. Nacionalna bi ekonomija trebala biti znanost koja će nam objasniti bit ove narodne privrede, to jest zakone po kojima neki narod radom stvara svoje bogatstvo, te umnožava, dijeli, troši i nanovo stvara to bogatstvo. Predmetom istraživanja trebao bi, dakle, biti privredni život jednog čitavog naroda, u suprotnosti s privatnim ili pojedinim gospodarstvom ili »pojedinom privredom«, bez obzira što to zapravo može značiti. Tako u prividnom potvrđivanju tog shvaćanja epohalna knjiga Engleza Adama Smitha, objavljena 1776., a Smitha se nazivlje ocem nacionalne ekonomije, nosi naslov: »Bogatstvo nacija«.

Postoji li, međutim, to moram najprije upitati, zbiljski tako nešto kao što je privreda jednog naroda? Zar svaki narod vodi posebno gospodarstvo, zatvoreni privredni život za sebe? Izrazi narodna privreda, nacionalna ekonomija, koriste se rado upravo u Njemačkoj, te čemo pogled prije svega usmjeriti na tu zemlju.

Rukama njemačkih radnika i radnica svake se godine u poljoprivredi i industriji proizvede ogromno mnoštvo raznih uporabnih dobara. Zar se sve to proizvede zaista za vlastitu uporabu stanovništva njemačkog carstva? Znamo da se velik dio njemačkih proizvoda svake godine izveze u druge zemlje i na druge kontinente, a udio izvoza neprestano raste. Njemačka željezna roba ide u različite susjedne evropske države, pa u Južnu Ameriku i Australiju; u sve evropske zemlje izvozi se njemačka koža i kožna galerterija, a staklena roba, šećer, rukavice putuju u Englesku; krvna u Francusku, Englesku, Austro-Ugarsku; bojilo alizarin izvozi se u Englesku, Sjedinjene Države i Indiju; Thoma'sova troska, koja služi kao gnojivo ide u Nizozemsku i Austro-Ugarsku; koks u Francusku; kameni ugljen u Austriju, Belgiju, Nizozemsku, Švicarsku; električni kablovi u Englesku, Švedsku, Belgiju; igračke u Sjedinjene Države; njemačko pivo, indigo i anilin i druga smolnata bojila, njemački lijekovi, celuloza, zlatarski proizvodi, čarape, pamučni i vuneni materijali i haljine, njemačke tračnice, idu u gotovo sve trgujuće zemlje svijeta.

Obratno je, međutim, njemački narod pri svakom koraku u radu i dnevnoj potrošnji ovisan o proizvodima stranih zemalja i naroda. Jedemo kruh iz ruskog žita i meso mađarske, danske, ruske stoke; riža što ju jedemo dolazi iz istočne Indije i Sjeverne Amerike, duhan iz Nizozemske, Indije i Brazila; kakao dobijamo iz zapadne Afrike, papar iz Indije, svinjsku mast iz Sjedinjenih Država, čaj iz Kine, voće iz Italije, Španije i Sjedinjenih Država, kavu iz Brazila, centralne Amerike i nizozemske Indije, mesni ekstrakt iz Urugvaja, ja-

ja iz Rusije, Mađarske i Bugarske; cigare sa otoka Kube, džepni satovi su iz Švicarske, pjenušava vina iz Francuske, goveđe kože iz Argentine, opruge za postelje iz Kine, svila iz Italije i Francuske, lan i konoplja iz Rusije, pamuk iz Sjedinjenih Država, Indije, Egipta, fina vuna iz Engleske, juta iz Indije; slad iz Austro-Ugarske; laneno sjeme iz Argentine; stanovite vrste kamenog ugljena iz Engleske, lignit iz Austrije, salitra iz Čilea; posebno drvo za štavljenje iz Argentine, potrošno i građevno drvo iz Rusije, a trska iz Portugala, bakar iz Sjedinjenih Država, kositar iz nizozemske Indije, cink iz Australije, aluminij iz Austro-Ugarske i Kanade, azbest iz Kanade, asfalt i mramor iz Italije, kamenje za kaldrmu iz Švedske; olovo iz Belgije, Sjedinjenih Država, Australije; grafit sa Cejlona, fosfatni kalcij iz Amerike i Alžira, jod iz Čilea ...

Sve od najjednostavnije hrane do najprobranijeg luksuznog predmeta, od najnužnijih sirovina i oruđa, pa nadalje, većina stvari izravno ili posredno, u cjelini ili nekim svojim dijelom, dolazi iz drugih zemalja, te je proizvod tuđeg narodnog rada. Stoga, da bismo mogli živjeti i raditi, u Njemačkoj koristimo rad gotovo svih zemalja, naroda, dijelova svijeta, a sa svoje strane i radimo za sve njih.

Da bismo si predočili neizmjerni opseg te razmjeđne moramo baciti pogled na oficijelnu statistiku uvoza i izvoza. Po »Statističkom godišnjaku za njemačko carstvo«, 1914., cjelokupna je vlastita trgovina (tj. bez inozemne robe koja samo tranzitno prolazi Njemačkom) raščlanjena na slijedeći način:

Njemačka je godine 1913. uvezla:

sirovina za	5262 milijuna maraka
polugotovih proizvoda za	1246 milijuna maraka
gotovih proizvoda za	1776 milijuna maraka
prehrambenih i sličnih proizvoda za	3063 milijuna maraka
životinja za	289 milijuna maraka
<hr/>	
zajedno za	11638 milijuna maraka

što je gotovo 12 milijardi maraka.

Njemačka je iste godine izvezla:

sirovina za	1720 milijuna maraka
polugotovih proizvoda za	1159 milijuna maraka
gotovih proizvoda za	6642 milijuna maraka
prehrambenih i sličnih proizvoda za	1362 milijuna maraka
životinja za	7 milijuna maraka
<hr/>	
zajedno za	10891 milijuna maraka

što je gotovo 11 milijardi. Zajedno, dakle, cjelokupna vanjska trgovina Njemačke iznosi više od 22 milijarde.

Isti je slučaj, međutim, više ili manje, i u drugim modernim državama, tj. upravo u onima kojima se nacionalna ekonomija isključivo bavi.

Sve te zemlje proizvode jedna za drugu, djelomično i za najudaljenije dijelove svijeta, a s druge strane koriste proizvode svih kontinenata kako u proizvodnji tako i u potrošnji.

Kako je, dakle, obzirom na toliko snažno razvijenu razmjenu moguće govoriti o granicama između »privrede« jednog naroda i drugog naroda, kako je moguće o »narodnim privredama« govoriti kao da su to ekonomijski zaključena područja koja se mogu promatrati za sebe?

Rastuća internacionalna razmjena roba svakako nije otkriće za građanske učenjake. Oficijelna statistička istraživanja koja se provode i izvještaji koji se svake godine objavljaju opće su poznati svima koji raspolažu nekom nabrazbom; poslovni ih čovjek i industrijski radnik poznaju uostalom i iz svakodnevnog života. Činjenica brzog rasta svjetske trgovine danas je toliko poznata i priznata da u nju nije više moguće sumnjati i nije ju moguće ni poricati. Kako, međutim, nacionalno-ekonomijski stručnjaci shvaćaju tu činjenicu? Kao puko izvanjsku labavu svezu, kao izvoz takozvanog »viška« proizvoda neke zemlje i kao uvoz »nečega, što nedostaje« vlastitoj privredi — kao svezu koja im nipošto ne prijeći govorenje o »narodnoj privredi« i o »nauku o narodnoj privredi«.

Tako profesor Bücher, nakon što nas je naširoko i opširno poučio o današnjoj »narodnoj privredi« kao najvišem i posljednjem stupnju u nizu povijesnih privrednih formi, obznanjuje:

»Pogrešna je pomisao da se iz olakšanja internacionalnog prometa (do kojeg je došlo u liberalističkom razdoblju) može zaključiti da se perioda narodne privrede nagnje kraju i da ustupa mjesto periodi svjetske privrede. — Izvjesno je da danas u Evropi vidimo niz država kojima utočilo nedostaje nacionalna samostalnost u opskrbi dobrima ukoliko su prinuđene uvoziti znatne količine prehrambenih i sličnih dobara iz inozemstva dok je, međutim, njihova industrijska proizvodna djelatnost narasla daleko iznad nacionalnih potreba i stalno daje viškove koji se moraju realizirati na stranim potrošačkim područjima. No, uporedno postojanje takvih industrijskih zemalja i zemalja koje proizvode sirovine te su međusobno upućene jedna na drugu ne treba smatrati znakom da se čovječanstvo spremi na zauzimanje novog razvojnog stupnja koji bi trebalo pod nazivom *svjetska privreda* suprotstaviti ranijim stupnjevima. Jer, s jedne strane nijedan privredni stupanj nije jamčio punu samodostatnost u zadovoljavanju potreba; u svakom su sustavu stanovite praznine koje valja nekako ispuniti. A s druge strane, s takozvanom svjetskom privredom za sada još nije došlo do poj-

va koje bi po svojim bitnim karakteristikama odstupale od narodne privrede i valja sumnjati da će se tako što dogoditi u doglednoj budućnosti.¹

Još je smjeliji mlađi kolega profesora Büchera, Sombart, koji naprsto izjavljuje kako ne urastamo u svjetsku privrednu već se naprotiv od nje sve više udaljujemo: »Kulturni narodi, tvrdim štoviše, danas nisu bitno više (obzirom na njihovu cijelokupnu privredu) već su manje uzajamno povezani trgovinskim odnosima. Pojedine narodne privrede danas su manje, a ne više uključene u svjetsko tržište, nego prije sto ili pedeset godina. Svakako je barem ... krivo, pretpostaviti da internacionalni trgovinski odnosi zadobijaju raštući značaj za modernu narodnu privredu. Točno je upravo suprotno. Profesor Sombart je uvjeren da »pojedine narodne privrede postaju sve savršenijim mikrokozmima (tj. malim zatvorenim svjetovima), te unutrašnje tržište u svim granama sve više nadjače svjetsko tržište.«²

Ova blistava ludorija koja bestidno izokreće dnevna zapažanja privrednog života, vrlo sretno naglašava zagrižljivi otpor cehovskih stručnjaka koji ne žele svjetsku privredu priznati kao novu fazu razvoja ljudskog društva, — otpor što ga moramo dobro upamtiti i čije skriveno korijenje moramo istražiti.

Budući su, dakle, već »raniji privredni stupnjevi«, npr. u vrijeme kralja Nabukadnezara, morali »stanovite praznine« u privrednom životu ispunjavati razmjrenom, *današnja* svjetska trgovina ne znači ništa te valja ostati pri »narodnoj privredi«. Tamo misli profesor Bücher.

Koliko je to samo karakteristično za grubost povjesnog shvaćanja naučenjaka čija je slava zasnovana upravo na navodno oštroumnim i dubokim uvidima u povijest privrede! Za volju otrcane sheme bez oklijevanja okuplja pod jednom kapom internacionalnu trgovinu najrazličitijih kulturnih i privrednih stupnjeva, udaljenih tisuću godina. Dakako, ne postoji i nikada nije postojala društvena forma bez razmjene. I najstariji predistorijski nalazi, najsirovije pećine u kojima je živjelo »prepotopno« čovječanstvo, najprimitivniji grobovi iz davnih vremena, svjedoče o stanovitoj razmjeni između vrlo udaljenih područja. Razmjena je stara koliko i kulturna povijest čovječanstva, oduvijek je bila njezina stalna pratilja i snažno ju je promicala. U toj općenitoj i svojom općenitošću sasvim neodređenoj spoznaji naš učenjak utapa sve posebnosti epoha, kulturnih stupnjeva, privrednih formi. Kao što su noću sve mačke sive, tako su u tmini te profesorske teorije svi beskrajno različiti oblici razmjene jedno te isto. Primitivna razmjena horde Botokuda u Brazilu, jer oni povremeno razmjenjuju svoje plesne maske za lukove i strijelice svojih susjeda; sjajna skladišta Babilona u kojima je skupljena sva raskoš orijentalnih dvorova; tržnica starog Korraine gdje su se o mlađu nudile orijentalne tkanine, grčka

grnčarija, papiros iz Tira, sirski i anatolijski robovi za bogate robovlasnike; srednjevjekovna pomorska trgovina Mletaka koja je dobavljala luksuzne predmete za evropske feudalne dvorove i patricijske kuće, — i današnja kapitalistička svjetska privreda, koja je uhvatila u svoju mrežu Istok i Zapad, Sjever i Jug, sve oceane i zakutke ovoga svijeta, koja doslovce sve — od svakodnevnog kruha i prosjakovih šibica do najbiranjeg umjetničkog predmeta strastvenog skupljača, od najjednostavnijeg poljoprivrednog proizvoda do najkomplikiranijeg oruđa, od ljudskih ruku, izvora svega bogatstva, do ratnog oruđa za ubijanje — iz godine u godinu preobrće u velikim masama — sve je to za našeg štovanog profesora nacionalne ekonomije jedno te isto: čisto popunjavanje »stanovitih praznina« u samostalnom privrednom organizmu! . . .

Prije 50 godina Schultze von Delitzsch priopovijedao je njemačkim radnicima da danas svatko ponajprije za sebe izrađuje postojeće proizvode, no one »što ih ne upotrebljuje za sebe« daje »u razmjenu za proizvode drugih«. Nezaboravan je Lassalleov odgovor na tu glupost:

»Gospodine Schultze! Patrimonijalni sučel! Zar zaista nemate ni pojma o zbiljskom obliku današnjeg društvenog rada? Niste li nikada bili dalje od Bitterfelada i Delitzscha? U kojem to stoljeću srednjega vijeka živite zajedno sa svojim nazorima? . . . Zar nemate nikakvog pojma o tomu da je za današnji društveni rad karakteristično upravo to da svatko proizvodi ono što njemu samom nije potrebno? Zar ni ne naslućujete da to nastankom velike industrije mora biti tako, da su u tomu forma i bit današnjeg rada i da se bez najoštrijeg isticanja te činjenice ne može pojmiti nijedna strana naših današnjih ekonomijskih prilika, da se ne mogu pojmiti današnje ekonomijske pojave?«

Vi, dakle, smatrati da gospodin Leonor Reichenheim iz Wüstegiersdorfa proizvodi najprije onoliko pamučnog konca koliko mu je potrebno. A onaj višak što ga njegove kćeri ne mogu preraditi u čarape i noćne košulje, razmije- njuje.

A tako i gospodin Borsig proizvodi strojeve za svoje obiteljske potrebe. Tek suvišne strojeve prodaje.

Pogrebni zavodi također najprije brinu za smrtne slučajeve u vlastitoj obitelji. Pa kada ih umire nešto manje koriste materijal što im preostaje u razmjeni.

Gospodin Wolff, vlasnik ovdješnjeg telegrafskog ureda, ponajprije prima telegrame za vlastitu obaviještenost i razonodu. Kada se dostatno zadovoljio razmjenjuje s burzovnim činovnicima i časopisnim redakcijama, a oni mu šalju svoje suvišne obavijesti . . .

Dakle: karakter rada u ranijim društvenim razdobljima, koji je bio različit te ga moramo dobro pojmiti, upravo je to da se tada proizvodilo ponajprije za vlastitu potrebu, te se odvajao samo višak, da se pretežno vodila na-

turalna privreda. A karakter, specifična određenost rada u modernom društvu jest da svatko proizvodi samo ono što mu nipošto nije potrebno, da dakle, svatko proizvodi razmjenske vrijednosti za razliku od prijašnjih pretežno uporabnih.

Pa zar ne shvaćate, gospodine Schultze, da su to nužne forme i način obavljanja rada i da se sve više šire u društvu u kojem je dioba rada toliko razvijena kao što je to u modernom društvu?«

To što Lassalle ovdje pokušava objasniti Schultzeu obzirom na kapitalistički privatni pogon, svaki dan se sve više odnosi i na način privređivanja toliko jako razvijenih kapitalističkih zemalja kao što su to Engleska, Njemačka, Belgija, Sjedinjene Države, a njih, jedna po jedna, slijede i druge države. A napredni je patrimonijalni sudac iz Bitterfelda samo naivnije, a ne i grublje varao narod nego što to razni Bücheri i Sombarti čine u tendencioznim polemikama protiv pojma svjetske privrede.

Njemački je profesor točni činovnik i želi imati red na svojem području. Radi tog reda uobičajava svijet smještati uredno u ladice svoje znanstvene sheme. A kao što i svoje knjige raspoređuje na polici, tako je i najrazličitije zemlje razdijelio na dvije police: na jednoj su zemlje koje proizvode industrijske proizvode te imaju »višak« takvih proizvoda; a na drugoj su zemlje koje se bave poljoprivredom i stočarstvom i čije sirovine nedostaju onim prvim zemljama. A zbog toga nastaje i time je utemeljena internacionalna trgovina.

Njemačka je jedna od najindustrijaliziranih zemalja svijeta. Po toj shemi morala bi imati najživahniju razmjenu upravo s agrarnom velesilom kao što je to, npr. Rusija. Kako to, međutim, da su najvažniji trgovinski partneri Njemačke druge dvije industrijske zemlje: Sjedinjene Države Sjeverne Amerike i Engleska? Razmjena Njemačke i Sjedinjenih Država iznosila je, naime, 1913. 2,4 milijarde maraka, a s Engleskom 2,3 milijarde maraka; Rusija dolazi u obzir tek na trećem mjestu. A posebno što se tiče izvoza, upravo prva industrijska država svijeta najbolji je potrošač njemačke industrije: sa 1,4 milijardi uvozne vrijednosti iz Njemačke Engleska stoji na čelu, a sve su ostale države daleko iza nje. Britanski imperij sa svojim kolonijama koristi, međutim, čak petinu cjelokupnog njemačkog izvoza. Što kaže profesorska shema na tu neobičnu pojavu?

Ovdje industrijska država — tamo agrarna država, to je kruti kostur svjetskih privrednih odnosa s kojima rade profesor Bücher i većina njegovih kolega. Pa sada — Njemačka je u šezdesetim godinama bila agrarna država; izvozila je višak poljoprivrednih proizvoda, te je najnužnije industrijske proizvode morala uvoziti iz Engleske. Od tada se sama prometnula u industrijsku državu i jednog od najjačih konkurenata Engleske. Sjedinjene Države rade to isto što i

Njemačka u sedamdesetim i osamdesetim godinama, samo što se kod njih to zbiva brže; upravo se sada nalaze usred te preobrazbe. Još uvijek su pored Rusije, Kanade, Australije i Rumunjske najjače u proizvodnji žitarica, te je pri posljednjem popisu (a to je, doduše, bilo 1900.) 36% stanovništva bilo zaposleno u poljoprivredi. Ujedno, međutim, industrija te unije napreduje neviđenom brzinom, te postaje opasnim konkurentom engleske i njemačke industrije. Stoga raspijemo nagradni natječaj za uvišeni nacionalno-ekonomijski fakultet: neka, naime definira da li su Sjedinjene Države po shemi profesora Büchera agrarna država ili pak industrijska. Rusija polagano slijedi te će — čim odbaci okove svojeg zastarjelog državnog oblika — zahvaljujući neizmernosti stanovništva i ogromnom prirodnom bogatstvu — koracima od sedam milja nadoknaditi propušteno i možda će još pred očima nas koji živimo danas stati uz bok industrijskih država Njemačke, Engleske i američke Unije, a možda će ih čak i nadmašiti. Svijet, dakle, ne nalikuje šturom kosturu proforskog mudrosti već se kreće, živi i mijenja. Polarna suprotnost između industrije i poljoprivrede iz koje jedino navodno proizlazi internacionalna razmjena po sebi je, dakle, promjenjiv element; on se sve više pomiče iz kruga modernog kulturnog svijeta na njezinu periferiju. Što se, međutim, u međuvremenu događa s trgovinom u tom kulturnom krugu? Po Bücherovojoj teoriji morala bi postajati sve manja. No na suprot tomu ona postaje — o čudo! — sve jača upravo između industrijskih zemalja.

Ništa nije toliko poučno kao slika što nam ju pruža razvitak našeg modernog privrednog područja u posljednjih četvrt stoljeća. Unatoč tomu što u osamdesetim godinama u svim industrijskim i velikim državama doživljujemo prave orgije zaštitnih carina, to jest međusobno umjetno zatvaranje pred drugim »narodnim privredama«, razvitak svjetske trgovine u isto vrijeme ne samo da se nije usporio već se vrtoglavno ubrzao. A svezu između rastuće industrijalizacije i svjetske trgovine može i slijepac prepoznati na primjerima triju vodećih zemalja: Engleske, Njemačke i Sjedinjenih Država.

Ugljen i željezo su duša moderne industrije. A od 1885. do 1910. proizvodnja ugljena rasla je ovako:

u Engleskoj	od 162 na 269 milijuna tona
u Njemačkoj	od 74 na 222 milijuna tona
u Sjedinjenim Državama . . .	od 101 na 455 milijuna tona

Istovremeno je proizvodnja sirovog željeza rasla ovako:

u Engleskoj	od 7,5 na 10,2 milijuna tona
u Njemačkoj	od 3,7 na 14,8 milijuna tona
u Sjedinjenim Državama . . .	od 4,1 na 27,7 milijuna tona

A godišnja vanjska trgovina (izvoz i uvoz) od 1885. do 1912. rasla je ovako:

u Engleskoj . . . . . od 13 na 27,4 milijarde maraka
 u Njemačkoj . . . . . od 6,2 na 21,3 milijarde maraka
 u Sjedinjenim Državama . . . . . od 5,5 na 16,2 milijarde maraka

Uzmemo li cijelokupnu vanjsku trgovinu (izvoz i uvoz) svih važnijih zemalja svijeta u najnovije vrijeme, porastao je od 105 milijardi maraka godine 1904. na 165 milijardi maraka godine 1912. A to znači porast od 57% u samo osam godina! Od ovakvog tempa privrednog razvijanja zaista poneštaje daho i besprimjeran je u čitavoj dosadašnjoj svjetskoj povijesti! »Mrtvaci brzo jašu«. Kapitalistička »narodna privreda« očito se žuri iscrpiti granice svoje mogućnosti egzistiranja, želi koristiti odgodu svoje smrtnе kazne. No što o svemu tomu govori shema o »stanovitim prazninama« i nezgrapnom plesu između agrarnih i industrijskih država?

A u modernom privrednom životu ima više takvih zagonetki.

Promatrajmo nešto pažljivije tabele njemačkog uvoza i izvoza; nećemo se zadovoljiti cijelokupnim sumama razmijenjenih vrijednosti roba ili pak velikim općenitim kategorijama, već ćemo napraviti pokus s najvažnijim robnim vrstama.

Godine 1913. Njemačka je:

<i>uvezla</i> (u milijunima maraka)	<i>izvezla</i> (u milijunima maraka)
sirovog pamuka za 607	strojeva svih vrsti za 680
pšenice 417	željezarije za 652
sir. ovčje vune 413	kamenog ugljena 516
ječma 390	pamučnih mat. 446
sir. bakra 335	vunenih mat. 271
govedihi koža 322	papira i pap. proiz. 263
željezne rudače 227	kože i krzna 225
kamenog ugljena 204	željeznih šipki 205
jaja 194	sviljenih mat. 202
kože i krzna 188	koksa 147
čilske salitre 172	anilina i drugih
sirove svile 158	smol. fabrikata 142
kaučuka 147	odjeće 132
obradenih četinjarki 135	bakrenih predmeta 130
pamučnog konca 116	gornje kože 114
vunenog konca 108	kožnatih predmeta 114
	sir. četinjarki 97
	teleće kože 95
	jute 94
	strojeva svih vrsti 80
	jagnječih, ovčjih i
	kozjih koža 73
	pamučnog materijala 72
	lignite 69
	češlj. vune 61

vunenc robe	43
igrački	103
željeznog lima	102
vunenog konca	91
željezni cijevi	84
govede kože	81
željezne žice	76
želj. tračnica	73
sir. željeza	65
pamučnog konca	61
predmeta iz kaučuka .	57

I površni će promatrač ovdje odmah zapaziti dve činjenice. Prva je činjenica da se neke vrste robe pojavljuju u oba stupca, iako u različitim iznosima. Njemačka prodaje strojeve za ogromne svote, no istovremeno troši znatnu brojku od 80 milijuna za nabavku strojeva u inozemstvu. Iz Njemačke se ujedno i izvozi i u nju uvozi kameni ugljen. Jednako je s pamučnom i vunenom robom, kožama i krznom i mnogim drugim robama koje ovdje nisu navedene. Sa staništa gole suprotnosti poljoprivrede i industrije koju naši profesori poput Aladinove svjetiljke koriste za osvjetljavanje svih tajni moderne svjetske trgovine, ova je moderna dvostrukost sasvim neshvatljiva, ona djeluje, dapače, sasvim apsurdno. Što, dakle? Ima li Njemačka »višak« ili pak »praznine« obzirom na strojeve? A što se tiče kamenog ugljena i pamučne robe? I govedih koža? Da i ne spomenemo tisuću drugih predmeta! A kako neka »narodna privreda« može neprestano imati i višak i manjak jednog te istog proizvoda? Aladinova svjetiljka nesigurno treperi. Činjenica koju smo promatrali očito se može objasniti samo time što između Njemačke i drugih zemalja postoje komplikirane, duboke privredne svezne, široko razgranata dioba rada sve do u pojedinosti zbog kojih se neke sorte istog proizvoda u Njemačkoj izrađuju za inozemstvo, a u inozemstvu za Njemačku, te nastaje dnevna izmjena zbog koje se pojedine zemlje čine pukim organskim dijelovima veće cjeline.

Svakog će, osim toga, na ovoj tabeli frapirati činjenica da se izvoz i uvoz ovdje ne pojavljuju kao odijeljene pojave koje se mogu objasniti »viškovima«, odnosno »prazninama«, već su štoviše uzročno povezane. Ogroman uvoz pamuka u Njemačkoj očito nije uvjetovan potrebama vlastitog staništa, već treba unaprijed omogućiti veliki izvoz pamučnog materijala i haljina. Jednak je slučaj obzirom na uvoz vune i izvoz vunene robe, te obzirom na uvoz rudače i izvoz svih vrsti željezne robe i tako na svakom koraku. Njemačka uvozi, dakle, zato da bi mogla izvoziti. Ona umjetno stvara »stanovite praznine« da bi ih nakon toga pretvorila u jednaki broj »viškova«. Njemački »mikrokozmos« tako se unaprijed pojavljuje kao ulomak velike cjeline, kao jedna od svjetskih radionica.

Pogledajmo, međutim, jednom točnije kakav je taj »mikrokozmos« i što je s njegovom sve »savršenijom« samodostatnošću. Zamislimo si da je zbog neke katastrofe socijalne ili političke naravi njemačka »narodna privreda« zaista odsjećena od ostalog svijeta i ovisna samo o sebi. Kaku bismo sliku ugledali?

Počinimo sa svakidašnjim kruhom. Njemačka poljoprivreda postiže dvostruko veći prinos nego Sjedinjene Države; obzirom na svoju kvalitetu ona zauzima prvo mjesto među agrarnim zemljama svijeta te zaostaje samo za još intenzivnjom poljoprivredom Belgije, Irske i Nizozemske. Pred pedeset godina Njemačka je svojom tada mnogo nazadnjom poljoprivredom spadala među žitnice Evrope, ona je hranila svojim viškovima druge zemlje. Danas Njemačka zemljoradnja, unatoč svojem visokom prinosu, ni izdaleka ne uspijeva nahraniti ni stanovništvo niti stočni fond: šestina prehrabnenih artikala mora se uvoziti iz inozemstva. Što drugim riječima znači: ogradite njemačku »narodnu privredu« pred svijetom pa će šestina stanovništva, oko 11 milijuna Nijemaca, ostati bez hrane!

Njemački narod godišnje troši za 220 milijuna maraka kave, za 67 milijuna kakaoa, za 8 milijuna čaja, za 61 milijun riže; troši za oko tucet milijuna maraka raznih začina i za 134 milijuna maraka странog duhanskog lišća. Svi ti proizvodi, bez kojih danas ne može živjeti ni najsiromasniji, koji spadaju u svakodnevne navike, koji su naš način života, uopće se ne proizvode u Njemačkoj (ili u neznatnim količinama, kao duhan), jer njemačko podneblje tomu ne pogoduje. Zatvorite Njemačku pred svijetom pa će način života njemačkog naroda koji odgovara njegovoj današnjoj kulturi, propasti.

Nakon ishrane valja razmotriti odjeću. Osobno rublje, pa i gotovo cijelokupna odjeća širokih narodnih masa danas je napravljena od pamuka, rublje bogatog građanstva iz platna, odjeća iz fine vune i svile. Pamuk i svila u Njemačkoj se uopće ne proizvode, pa ni isto toliko važna tekstilna tvar juta i najfinija vuna čiji monopol ima Engleska; Njemačka ima velik deficit lana i konoplje. Ukoliko se Njemačka trajno zatvori pred svijetom, oduzmu joj se sirovine i prodaja u inozemstvu, njemačko će stanovništvo u svim svojim slojevima biti lišeno odjeće; tekstilna će industrija, koja danas zajedno sa industrijom odjeće zapošljava 1 400 000 odraslih i mladih radnika, biti ruinirana.

Podimo dalje. Kičma današnje velike industrije jest takozvana teška industrija: proizvodnja strojeva i obrada metala; a kičma te industrije jest rudača. Njemačka troši (1913.) godišnje oko 17 milijuna tona sirovog željeza. Toliko je približno i proizvodnja. Na prvi bi se pogled moglo pomisliti da njemačka »narodna privreda« nekako pokriva svoje potrebe za sirovim željezom. No za dobijanje sirovog

željeza potrebna je željezna rudača, a tu vidimo da njemački iskop iznosi približno 27 milijuna tona u vrijednosti od 110 milijuna maraka, a 12 milijuna tona vrijedne željezne rudače, bez koje njemačka metalna industrija ne može raditi, kupuje se za 200 milijuna maraka u Švedskoj, Francuskoj i Španiji.

Slična je situacija i obzirom na druge metale. Njemačka troši 220 000 tona kositra, proizvodnja je 270 000 tona, no izvozi se 100 000 tona, a njemačke potrebe pokrivaju se sa 50 000 tona stranog metala. Rudača koja je potrebna opet se samo djelomično dobija u Njemačkoj: samo oko pola milijuna tona u vrijednosti od 50 milijuna maraka. Iz inozemstva dolazi i 300 000 tona rudače za 400 milijuna maraka. Što se tiče olova, Njemačka uvozi oko 94 000 tona gotovog metala i 123 000 tona rudače. A što se, konačno, tiče bakra, njemačka je proizvodnja pri godišnjoj potrošnji od 241 000 tona sa čitavih 206 000 tona ovisna o uvozu iz inozemstva. A cink se uopće samo uvozi. — Valja Njemačku samo ograditi pred svijetom, pa će zajedno sa uvozom metala i ogromnom prodajom njemačkih željeznih proizvoda i njemačkih strojeva nestati i temelj egzistencije njemačke prerade metala koja zapošljava 662 000 radnika i mašinske industrije u kojoj svoj kruh nalazi 1 130 000 radnika i radnica. A zajedno s njima propao bi i čitav niz drugih grana, koje tu dobijaju sirovine i oruđe, pa one koje su dobavljale sirovine i pomoćne materijale, posebno, dakle, ugljenokopi, a na kraju kraljeva i one grane koje su proizvodile namirnice za tu veliku armiju radnika.

Spomenimo ovdje samo kemijsku industriju sa 168 000 radnika, koji proizvode za čitav svijet. Spomenimo drvnu industriju u kojoj je danas zaposleno 450 000 radnika, a bez inozemnog bi drveta morala zatvoriti gotovo sve svoje pogone. Spomenimo kožarsku industriju koja bi bez inozemnih koža i prodaje u inozemstvu propala zajedno sa svojih 117 000 radnika. Spomenimo plemenite metale, srebro i zlato koji su materijal za novac pa time neophodna baza čitavog današnjeg privrednog života, a koji se u Njemačkoj gotovo ne proizvode. Predstavimo si, dakle, sve to što življe, pa se zapitajmo: što je to njemačka »narodna privreda«? To jest, što bi bila da Njemačka bude trajno i zbiljski odrezzana od ostalog svijeta, te da sama vodi svoju privrodu, što bi bilo sa današnjim privrednim životom, a time i s čitavom današnjom njemačkom kulturom? Jedna privredna grana za drugom propala bi, međusobno bi se vukle u ponor, nastala bi neizmjerna proleterska masa bez zaposlenja, čitavo bi stanovništvo ostalo bez najnužnijih prehrambenih artikala i užitaka, bez odjeće, trgovina bi ostala bez baze plemenitih metala, a čitava »narodna privreda« pretvorila bi se u gomilu ruševlja, u razbijenu podratinu . . .

Tako, dakle, izgledaju »stanovite« praznine u njemačkom privrednom životu i takav je »sve savršeniji mikrokozmos« koji se samodopadljivo leluja u plavom eteru profesorskih teorija.

Ali stanimo! Zar svjetski rat 1914. nije veliki pokus u korist »narodne privrede«? Nije li sjajno opravdalo Bücherove i Sombartove teorije? Nije li zavidnom svijetu pokazao kako je njemački »mikrokozmos« sjajan, te, zahvaljujući stezi državnih organizacija i sposobnosti njemačke tehnike, snažan, zdrav i sposoban za egzistiranje i u hermetičkoj zatvorenosti od svjetskog prometa? Nije li bilo dovoljno ishrane i bez strane poljoprivrede i nisu li zupčanici industrije živano radili bez dovoza iz inozemstva i bez prodaje u druge zemlje?

Istražimo činjenice.

Ponajprije ishrana. Ne može biti govora o tomu da je za nju brinula isključivo njemačka poljoprivreda. Više milijuna odraslog muškog stanovništva, pripadnika armije, hraniло se skoro tijekom čitavog rata od tuđih naroda: hranili su se u Belgiji, sjevernoj Francuskoj i djelomično u Poljskoj i Litvaniji. Površina vlastite »narodne privrede« uvećana je, dakle, za cijelokupno područje okupiranih dijelova Belgije i sjev. Francuske, a u drugoj ratnoj godini za zapadni dio ruskog carstva, te su ti dijelovi morali u ishrani njemačkog naroda nadoknaditi uvoz koji je otpao. Drugi dio ovog prebacivanja jest strahoviti deficit u ishrani stanovništva tih stranih zemalja, koje je ponegdje — npr. u Belgiji — dobijalo dobrotvornim putem proizvode američke poljoprivrede. Osim toga, sve su namirnice u Njemačkoj poskupjele za 100% do 200% i najširiji su slojevi stanovništva bili zastrašujuće neishranjeni.

Što se tiče industrijskih zupčanika. Kako su mogli ostati u pogonu bez uvoza sirovina i drugih sredstava za proizvodnju čiju smo veliku važnost upoznali? Kako se takvo čudo moglo dogoditi? Zagonetku je moguće riješiti na najjednostavniji način i bez ikakvog čuda. Njemačka je industrijia mogla nastaviti sa svojom djelatnošću isključivo zato što je neprestano dobijala neophodne sirovine iz inozemstva i to na trostruki način: prvo iz velikih zaliha pamuka, vune, bakra što ih je Njemačka već imala u zemlji u najrazličitijim oblicima te ih je trebala samo pustiti u promet; drugo korištenjem zaliha što ih je u drugim zemljama zaplijenila pomoću vojne okupacije i stavila na raspolaganje svojoj industrijii: zaliha Belgije, sjev. Francuske, dijelova Poljske i Litve; treće je konačno neprestano nastavljanje uvoza posredstvom neutralnih zemalja (i iz Luksemburga). Dodamo li uz to da je neophodna pretpostavka ove »ratne privrede« i njezinog nepomučenog tijeka bilo postojanje ogromne zalihe plemenitih metala pohranjene u njemačkim bankama, počakuje se da je i hermetička zatvorenost njemačke industrie

i trgovine od vanjskog svijeta isto tako legenda kao što je to i dosta opskrbljenost njemačkog stanovništva isključivo od domaće poljoprivrede; navodna samodostatnost njemačkog »mikrokozmosa« u svjetskom ratu počiva, dakle, na bajkama.

Konačno o izvozu toliko prisutnom na svim svjetskim tržištima. Za vrijeme rata taj je izvoz nadomješten ratnim potrebama države. Drugim riječima, došlo je do premodeliranja najvažnijih industrijskih grana: metalne, tekstilne, kožarske, kemijske industrije, te su one postale isključivo armijske dobavne industrije. Budući troškove rata snose oporezovani njemački građani, ovo pretvaranje industrije u ratnu industriju u kojem njemačka »narodna privreda« svoje proizvode umjesto da ih zamjenjuje u inozemstvu šalje u neprestano uništenje u ratu znači veliki gubitak koji posredstvom javnog kreditnog sistema desetljeća unaprijed opterećuje buduće rezultate privrede.

Uzme li se sve zajedno, jasno je da čudesno uspjevanje »mikrokozmosa« u ratu predstavlja u svim pravcima eksperiment o kojem se moglo samo pitati koliko dugo može potrajati, a da se čitavo zdanje ne sruši poput kule od karata.

Bacimo još jedan pogled na posve neobičnu povalu. Ukoliko promatramo vanjsku trgovinu Njemačke u cijelosnim brojkama ispada da je njezin uvoz znatno veći od njezina izvoza: 1913. uvoz je vrijedio 11,6, a izvoz 10,9 milijardi maraka. A takav odnos nije samo iznimno postojao te godine, nego se može konstatirati već duži niz godina. Isto je s Velikom Britanijom koja je 1913. u cijelokupnoj vlastitoj trgovini uvezla robe u vrijednosti od 13 milijardi a izvezla u vrijednosti od 10 milijardi maraka. Slične su stvari u Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj. Kako je tako nešto moguće? Zar nam profesor Bücher to neće objasniti svojom teorijom »viškova« i »stanovitih praznina«?

Ukoliko se privredni odnosi različitim »narodnim privreda« sastoje samo u tomu da, kao što naučava profesor Bücher, jednako kao već i u vrijeme kralja Nabukadnezara, pojedine »narodne privrede« jedna drugoj dobacuju »viškove«, te je jednostavna izmjena robe jedini most nad plavetnjalom što razdvaja pojedine »mikrokozme«, onda je očito da neka zemlja može uvoziti upravo onoliko strane robe koliko sama izvozi. Novac je, naime, kod jednostavnih robnih razmjene samo posrednik, te se strana roba na kraju krajeva plaća vlastitom. Kako može, dakle, pojedinoj »narodnoj privredi« uspjeti da neprestano uvozi više no što ima vlastitih »viškova«? Možda će nam profesor podsmješljivo dobaciti: rješenje je sasvim jednostavno, zemlja koja uvozi mora razliku samo nadoknaditi gotovim novcem. No, dopustite! Luksuz da iz godine u godinu bacu velike svote gotovog novca u provaliju svoje vanjske trgovine može si dopustiti u najboljem

slučaju samo zemlja s bogatim vlastitim rudnicima srebra i zlata, a to nemaju ni Njemačka niti Francuska, ni Belgija niti Nizozemska. Osim toga vidimo — gle čuda! — još jedno iznenađenje: Njemačka ne uvozi neprestano samo više robe, nego i više novaca! 1913. njemački je uvoz srebra i zlata iznosio 441,3 milijuna maraka, a izvoz 102,8 milijuna maraka, a omjer je već godinama sličan. Kako profesor Bücher rješava ovu zagonetku svojim »viškovima« i »prazninama«? Carobna svjetiljka mutno treperi. Zaista. Počinjemo naslučiti vati da iza zagonetnih znakova svjetske trgovine između pojedinih »narodnih privreda« moraju postojati još i odnosi druge vrsti no što je jednostavna razmjena robe; stalno dobijati od drugih zemalja više proizvoda no što daje može samo zemlja koja ima, na primjer, pravo na neka ekonomijska potraživanja. A ta se prava razlikuju od razmjene među ravnopravnima. I ona postoje posvuda, iako profesorske teorije ništa ne govore o tomu. Takav odnos ovisnosti jest, na primjer, i to u najjednostavnijem obliku, odnos takozvane matične zemlje i kolonije. Velika Britanija od svoje najveće kolonije, britanske Indije, dobija godišnje više od milijarde maraka dažbina u raznim oblicima. U robnom izvozu Indije u skladu s time nastaje razlika od samo 1,2 milijardi godišnje. Ovaj »višak« nije stoga ništa drugo nego izraz ekonomijski kolonijalnog izrabljivanja Indije što ga izvršuje engleski kapitalizam — bez obzira na to da li zamišljamo da roba ide izravno u Veliku Britaniju ili pak Indija mora svake godine prodati toliku robu drugim državama da bi mogla podmiriti potraživanja engleskih izrabljivača.⁷ Postoje, međutim, i drugi privredni odnosi ovisnosti koji nisu utemeljeni političkim nasiljem. Rusija izvozi godišnje za preko milijarde maraka robe više nego što uvozi. Zar se radi o »višku« agrarnih proizvoda koji se drenira u ovoj riječi robe? No poznato je da ruski mužik čije zrno nestaje na taj način iz zemlje boluje od skorbuta zbog slabe ishrane, te često jede kruh spravljen dodatkom kore drveća. Masovni izvoz žita jest naime, uz posredovanje odgovarajućeg finansijskog i poreskog sistema u unutrašnjosti, gola životna potreba za rusku državu koja time podmiruje obaveze iz zajmova. Ruski državni aparat financiran je nakon famoznog sloma u krikskom ratu i moderniziranja reformama uglavnom pomoću pozajmljenog kapitala iz zapadne Evrope, uglavnom iz Francuske. Da bi mogla plaćati kamate Rusija mora godišnje prodavati velike količine pšenice, drva, lana, konoplje, stoke i živadi u Englesku, Njemačku, Nizozemsku. Ogromni višak ruskog izvoza predstavlja, dakle, izvršavanje dužničkih obveza, odnos kojem u Francuskoj odgovara višak uvoza koji se sastoji od kamata što ih pobire domaći kapital. No, u samoj se Rusiji nastavlja niz ekonomijskih sveza. Pozajmljeni francuski kapital već desetlećima služi u dvije svrhe: izgradnju željeznica sa državnim jamstvom i naoružanje. U Rusiji je sedamdeset-

tih godina nastala u vezi s tim jaka velika industrija, zaštićena visokim carinskim sistemom. Pozajmljeni kapital iz stare kapatističke zemlje Francuske odgojio je u Rusiji mladi kapitalizam kojemu je potrebna pomoć i dopuna znatnim uvozom strojeva i drugih proizvodnih sredstava iz tehnički vodećih industrijskih zemalja, iz Engleske i Njemačke. Tako se između Rusije, Francuske, Njemačke, Engleske isprepliće tračka ekonomijskih sveza od kojih je razmjena roba samo dio.

Mnogostruktost sveza time još nije iscrpljena. Zemlje poput Turske ili Kine nova su zagonetka za profesorskiju shemu: za razliku od Rusije njihov je uvoz mnogo veći od izvoza, tu su bliže Njemačkoj i Francuskoj, ponekad je uvoz čak dvostruko veći. Kako si Turska i Kina mogu dopustiti toliko obilno popunjavanje vlastitih »praznina« u »narodnoj privredi« budući ta narodna privreda nipošto nije u stanju pružiti neke viškove? Zar polumjesec i grupa evropskih velesila iz godine u godinu zbog kršćanske bratske ljubavi dobijaju poklon od nekoliko milijuna maraka u obliku svakakve korisne robe? No svako dijete zna da su i Turska i Kina u kandžama evropskih lihvara i da plaćaju ogromne kamate engleskim, njemačkim, francuskim bankama. Obzirom na ruski primjer i Kina i Turska trebale bi imati veći izvoz da bi svojim domaćim proizvodima mogle plaćati kamate zapadno-evropskom dobrotvoru. No i u Turskoj i u Kini takozvana »narodna privreda« u temelju se razlikuje od one ruske. Inozemni zajmovi, doduše, također se koriste uglavnom za izgradnju željeznica, luka i za naoružanje. No, Turska za sada ne raspolaže takorekuć nikakvom vlastitom industrijom i ne može je odmah ni stvoriti na osnovi srednjovjekovne seljačke naturalne privrede, njezinog obradivanja zemlje i njezinih desetina. U različitoj je formi takav slučaj i u Kini. Stoga se ne samo čitava potreba stanovništva za industrijskim proizvodima, već i sva pomoćna sredstva za izgradnju prometnica i opremu armije i flote moraju dobijati gotova iz zapadne Evrope, te ih na licu mjesta moraju primjenjivati evropski poduzetnici, tehničari, inženjeri. Zajmovi su često unaprijed vezani uz takve pošiljke i usluge. Kina dobija, na primjer, zajam od njemačkog i austrijskog bankarskog kapitala samo uz uvjet da odmah naruči za određenu svotu opremu kod Škode li Kruppa; a drugi su zajmovi unaprijed vezani uz koncesije za izvedbu željeznica. Tako evropski kapital putuje u Tursku i Kinu uglavnom već u vidu robe (vojne opreme) ili kao industrijski kapital in natura u obliku strojeva, željeza itd. Ova posljednja roba ne ide tamo za razmijenu, nego zbog stjecanja profita. Kamate za taj kapital i druge profite evropski kapitalisti izvlače na licu mjesta od turskog ili kineskog vojnika pomoću odgovarajućeg poreskog sistema pod evropskom finansijskom kontrolom. Oskudne brojke o pretežnom turškom ili kineskom izvozu i odgovarajućem evropskom izvozu skrivaju tako osebujni odnos između bogatog velekapitalisti-

čkog zapada, te siromašnog i zaostalog istoka što ga prvi izrabljuje pružajući mu najmoderniju i najveličanstveniju opremu za promet i ratovanje — i uništavajući staru seljačku »narodnu privredu«.

Drukčije je slučaj u Sjedinjenim Državama. Ovdje je kao i u Rusiji izvoz znatno veći od uvoza — 1913. brojke su bile 7,4 i 10,2 milijarde maraka — no uzrok je u osnovi drukčiji od onog u ruskom primjeru. I američka unija prođire ogromne količine evropskog kapitala. Već od početka 19. stoljeća londonska burza guta čitave hrpe američkih zadužnica i dionica; spekulacija s američkim ustanovama i papi-rima sve do u šezdesetih godina poput termometra pokazuje blisko izbijanje velike engleske industrijske i trgovinske krize. Dotjecanje engleskog kapitala u Sjedinjene Države od onda nije prestalo. Taj kapital ide u uniju djelomično kao zajmovni kapital za gradove i privatna društva, uglavnom, međutim, kao industrijski kapital: bilo tako da se na londonskoj burzi kupuju američki željeznički i industrijski papiri, bilo tako da engleski karteli osnivaju vlastite filijale u uniji da bi zaobišli visoku carinsku pregradu, ili pak tako da kupovanjem akcija preuzimaju ondašnja poduzeća čime se oslobađaju njihove konkurenциje na svjetskom tržištu. Sjedinjene Države danas posjeduju visoko razvijenu veliku industriju koja se sve brže razvija, s jedne strane dotječe novčani kapital iz Evrope, a s druge strane one sve više izvoze industrijski kapital — strojeve, ugljen — u Kanadu, Meksiko i druge centralno i južnoameričke zemlje. Sjedinjene Države na taj način povezuju ogromni izvoz sirovina: pamuka, bakra, pšenice, drva, petroleja u stare kapitalističke zemlje sa rastućim industrijskim izvozom u mlade zemlje koje počinju s industrializacijom. U velikom višku izvoza američke unije odrazuje se tako osebujni prijelazni stadij između agrarne zemlje koja dobija kapital i industrijske zemlje koja kapital izvozi, njezina je uloga uloga posrednika između stare kapitalističke Evrope i mладog zaostalog američkog kontinenta.

Sagleda li se ta velika seoba kapitala iz starih industrijskih zemalja u mlade i odgovarajuće vraćanje dohotka od tog kapitala što ga mladi vraćaju starijim, očita su prije svega tri golema toka. Engleska je po procjenama iz 1906. već tada u inozemstvu i svojim kolonijama uložila 54 milijarde maraka, od čega je godišnje dobijala 2,8 milijardi kamata. Inozemni kapital Francuske iznos je u isto vrijeme 32 milijarde maraka sa godišnjim prihodom od najmanje 1,3 milijarde maraka. A Njemačka je, također prije deset godina, uložila u inozemstvu već 26 milijardi maraka s dobitkom od približno 1,24 milijarde godišnje. Od tada su se rapidno povećale i uložene svote i kamate. Veliki se tokovi na kraju, međutim, razdvajaju na tanje i sporedne. Kao što Sjedinjene Države šire kapitalizam po američkom kontinentu, tako već i Rusija — iako još uvijek sva ovisna o francuskom kapitalu,

engleskoj i njemačkoj industriji — već širi zajmovni kapital i industrijske proizvode u svojoj azijskoj pozadini: u Kini, Perziji, centralnoj Aziji; ona sudjeluje u gradnji kineskih željeznica, itd.

Tako iza šturih hijeroglifa internacionalne trgovine otkrivamo čitavu mrežu privrednih preplitanja bez ikakve veze s jednostavnom razmjenom robe koja je jedino što postoji za profesorsku mudrost.

Otkrili smo da je razlikovanje učenog gospodina Büchera, po kojem postoje zemlje sa industrijskom proizvodnjom i zemlje koje proizvode sirovine, a to je razlikovanje temelj njegovog tumačenja internacionalne razmjene, npravito sirovi proizvod profesorske shematike. Parfemi, pamučni materijali i strojevi podjednako su fabrikati. No, izvoz parfema iz Francuske pokazuje samo to da je Francuska zemlja luksuzne proizvodnje za tanki sloj bogate buržoazije čitavog svijeta; izvoz pamučnih materijala iz Japana dokazuje da Japan, nadmetajući se sa zapadnom Evropom, u istočnoj Aziji uništava tradicionalnu seljačku i obrtničku proizvodnju i nadomješta ju robnom trgovinom; izvoz strojeva iz Engleske, Njemačke i Sjedinjenih država pokazuje da te tri države u sve krajeve svijeta usaduju veliku industriju.

Otkrivamo, dakle, da se danas uvozi i izvozi »roba« koja je bila nepoznata ne samo u vrijeme kralja Nabukadnezara, već i u čitavom antičkom i srednjovjekovnom povijesnom razdoblju: kapital. A s tom se robom ne popunjaju »stanovite praznine« tudihi »narodnih privreda«, već se njome, naprotiv, stvaraju praznine, rupe i pukotine u zidovima starodnevnih »narodnih privreda«, ona prodire u njih poput baruta, te prije ili kasnije te »narodne privrede« pretvara u ruševlje. »Robom« kapital sve se masovnije raznose još neobičnije »robe« iz nekih starih zemalja po čitavom svijetu: moderna prometala pa uništavanje čitavih naroda, novčana privreda i zaduženost seljaštva, siromaštvo i bogatstvo, proletarijat i izrabljivanje, nesigurnost egzistencije i krize, anarhija i revolucije. Evropske »narodne privrede« istežu svoje polipske krakove u sve zemlje i narode zemlje da bi ih zadravile u velikoj mreži kapitalističkog izrabljivanja.

IV.

Zar profesor Bücher unatoč sve-mu tomu ne može vjerovati u postojanje svjetske privrede? Ne vjeruje. Jer, učenjak nakon toga što je pažljivo razmotrio sve dijelove svijeta i ništa nije otkrio, izjavljuje: ne mogu si pomoci, ne vidim nikakve »posebne pojave« koje bi se po

»bitnim karakteristikama« razlikovale od narodne privrede i »valja sumnjati u to da će se tako nešto pojaviti u doglednoj budućnosti«.

Napustimo stoga trgovinu i statistike o njoj i okrenimo se izravno životu, povijesti modernih privrednih odnosa. Evo samo malog poglavlja iz neizmjerno šarene slike.

1786. godine u Engleskoj, u Nottinghamu, postavljena je prva predionica pamuka na mehanički pogon, Cerkwrightova, a 1785. Cartright je otkrio mehanički razboj. Najблиža posljedica toga jest uništenje ručnog tkanja u Engleskoj i rapidno širenje mehaničke fabrikacije. Početkom 19. stoljeća u Engleskoj je bilo, na osnovi jedne procjene, oko milijun ručnih tkalaca; oni su sada osuđeni na izumiranje, pa ih je 1860. u Ujedinjenom kraljevstvu živjelo samo nekoliko tisuća, no zato je bilo više od pola milijuna zaposlenih u pamučnoj struci. 1863. ministar predsjednik Gladstone je u parlamentu govorio o »opijajućem umnožavanju bogatstva i moći« koje je obasulo englesku buržoaziju, a da radnička klasa u tomu nije imala nikakav udio.

Engleska pamučna industrija dobija sirovine iz Sjeverne Amerike. Rast tvornica u okružju Lancashire izazvao je nastanak ogromnih plantaža pamuka u južnom dijelu Sjedinjenih Država. Jeftina radna snaga za ubistveni rad na plantažama pamuka, kao i u nasadima šećera, riže i duhana, bili su importirani afrički crnci. U Africi trgovina robljem doživljava veliki razmah, čitava crnačka plemena prognana su u unutrašnjost »crnog kontinenta«, njihove ih poglavice prodaju pa se transportiraju na ogromne udaljenosti kopnom i morem do prodaje u Americi. Nastaje prava crnačka »seoba naroda«. Krajem 18. stoljeća, godine 1790. u Americi je bilo po nekoj procjeni samo 697 000 crnaca, 1861., međutim, već 4 milijuna.

Kolosalno proširenje robovskog rada i trgovine robljem na jugu unije izazvalo je križarski rat sjevernih država protiv te strahote. Masovni uvoz engleskog kapitala u godinama od 1825. do 1860. doveo je na sjeveru do živahne izgradnje željeznica, početaka vlastite industrije, a time i buržoazije koja je snivala o modernim reformama izrabljivanja, o kapitalističkom nadničnom ropstvu. Bajoslovni poslovi južnih plantažera koji su svoje robeve za sedam godina mogli izrabiti do smrti bili su toliko mrskiji po-božnim puritancima sa sjevera koliko su im klimatski uvjeti onemogućavali stvaranje sličnog raja. Stoga je na inicijativu sjevernih država 1861. ropstvo dokinuto na čitavom području unije, i to zakonom. Plantažeri juga bili su pogodeni u svojim najintimnijim osjećajima i odgovorili su otvorenom pobunom. Južne su države proglašile svoju secesiju i došlo je do velikog građanskog rata.

Prva posljedica rata bilo je uništenje, privredni slom južnih država. Proizvodnja i trgovina bili su slomljeni, izvoz pamuka prekinut. Tako je engleska industrija ostala bez svoje sirovine, te je 1863. došlo u Engleskoj do strahovite krize, do takozvane »pamučne gladi«. U okružju Lancashire 250 000 radnika ostalo je sasvim bez posla, 166 000 imalo je samo djelomično zaposlenje, a samo 120 000 radnika imalo je puno zaposlenje, no uz nadnice koje su bile za 10—20% niže no ranije. Stanovništvo okružja našlo se u bezgraničnoj bijedi, pa je 50 000 radnika u peticiji tražilo od engleskog parlamenta odobrenje državnih sredstava da se isele zajedno sa ženama i djecom. Australske države kojima je nedostajalo potrebne radne snage za kapitalistički razmah što je počinjao — nakon što je urođeno stanovništvo do kraja uništeno od evropskih doseljenika — izjavile su da su spremne prihvati nezaposlene proletere iz Engleske. No, engleski su tvorničari odlučno protestirali protiv iseljivanja svojih »živih strojeva« što ih mogu ponovno zatrebati pri slijedećem usponu industrije. Radnicima su odbijena sredstva za emigriranje, te su do kraja morali okusiti strahote krize.

Engleska je nakon presušivanja američkog izvora pokušala naći sirovine na drugom mjestu, te je svoje poglede usmjerila na istočnu Indiju. Tu su grozničavo počeli nasaditi plantaže pamuka, te je zemljoradnja koja je tisućljećima pružala ishranu za stanovništvo i predstavljala njegovu bazu egzistencije moralu ustupiti mjesto uzbajanju pamuka, potisnuta spekulantskim interesima. Tom potiskivanju nasada riže pridružilo se nakon nekoliko godina veliko poskupljenje i glad zbog koje je 1866. samo u jednom okružju u Orisi, sjeverno od Bengalije, umrlo više od milijun ljudi.

Drugi je eksperiment poduzet u Egiptu. Da se iskoristi konjunktura secesijskog rata, viceraj Egipta, Ismail-paša, brzo je osnovao plantaže pamuka. U posjedničkim odnosima u poljoprivredi došlo je do prave revolucije. Seljačka se zemlja u mnogim predjelima krade, proglašuje kraljevskim dobrom i koristi za plantaže velikog stila. Tisuće kmetova bićem se tjera na plantaže da tamo za vicekralja podižu nasipe, kopaju kanale i vode plug. A vice-kralj još se više zadužuje kod engleskih i francuskih bankara da bi zajmovima nabavio najmoderneje parne plugove i vršilice iz Engleske. Veličanstvena se špekulacija već nakon godinu dana završila bankrotom kada je nakon sklapanja mira u Sjedinjenim Državama cijena pamuka opet pala na četvrtinu. Rezultat razdoblja pamuka u Egiptu bila je ubrzana propast poljoprivrede, seljačkih gospodarstava, ubrzani slom finančija, a na, kraju krajeva, i ubrzano zaposjedanje Egipta koje su izvršili engleski vojnici.

U međuvremenu pamučna je industrija dalje osvalala. Krimski rat godine 1855. prekinuo je dobavljanje lana i konoplje iz Rusije što je u zapadnoj Evropi dovelo do teške

krize u proizvodnji platna. Pamuk je pritom u mnogome preuzeo ulogu platna, industrija pamuka se širi na račun proizvodnje platna. U Rusiji istovremeno dolazi do sloma starog sistema u krimskom ratu, do političke preobrazbe, dokidanja kmetstva, liberalnih reformi, slobodne trgovine i ubrzane građne željeznica. Time se u unutrašnjosti carstva otvara novo veliko tržište za industrijske proizvode, a engleska pamučna industrija je jedna od prvih koja prodire na to tržište. U šezdesetim godinama također se, nakon serije krvavih ratova, engleskoj trgovini otvara i Kina. Engleska vlada svjetskim tržištem, a pamučna industrija je polovina njezinog izvoza. Razdoblje šezdesetih i sedamdesetih godina jest vrijeme najsjajnijih poslova engleskih kapitalista, a ujedno i vrijeme u kojem su najviše skloni da malim koncesijama radnicima osiguraju »mir u poduzeću«, a sebi »slobodne« ruke. U tom razdoblju engleski Trade-Unioni, na čelu sa tkalcima i prelci-ma pamuka, doživljavaju svoje najveće uspjehe, a ujedno je to vrijeme konačnog odumiranja revolucionarnih tradicija čartističkog pokreta i Owenovih ideja u engleskom proletarijatu i njegovog konačnog skrućivanja u konzervativnom trade-unionizmu.

List se, međutim, uskoro okreće. Svuda na kontinentu kamo je Engleska izvozila svoje pamučne proizvode postupno nastaje vlastita industrija pamuka. Već 1844. dolazi do pobuna zbog gladi među radnicima Slezije i Češke u kojima se najavljuje martovska revolucija. I u vlastitim kolonijama Engleske nastaje domaća industrija. Bombajske tvornice pamuka uskoro počinju konkurrirati engleskim, te pomažu da se u osamdesetim godinama slomi monopol Engleske na svjetskom tržištu.

Na kraju i u Rusiji era velike industrije i zaštitne carine počinje usponom vlastite izrade pamuka. Da se izbjegnu velike carinske ograde iz Saške i drugih krajeva doveđe se čitave tvornice u rusku Poljsku, zajedno sa cijelokupnim osobljem, te kalifornijskom brzinom rastu nove tvornice, tvornički centrovi, u Lodzu i Zgierz. Početkom osamdesetih godina radnički nemiri u pamučnom okružju Moskva-Vladimir iznuđuju prvo radničko zaštitno zakonodavstvo u carstvu. Godine 1896. 60 000 radnika petrogradskih pamučnih tvornica organizira prvi masovni štrajk u Rusiji. A devet godina nakon toga, srpnja 1905. u trećem centru pamučne industrije, u Lodzu, 100 000 radnika na čelu s njemačkima postavlja prve barikade ruske revolucije.

Ovdje smo u kratkim potezima dali 140 godina povijesti jedne moderne industrijske grane, povijesti koja se vije po svih pet kontinenata, pokreće milijune ljudskih života, prouzrokuje ovdje krizu, a tamo glad, pojavljuje se kao rat i kao revolucija, te svuda na svojem putu ostavlja hrpe bogatstva i ponore bijede — krvavu rijeku znoja ljudskog rada.

To su treptaji života, to je djelovanje na udaljenosti koje posije u utrobe naroda, a sve to nije ni u tragovima prisutno u šturm brojkama internacionalnih trgovinskih statistika. U ovom stoljeću i pol, otkada je moderna industrija osvojila Englesku, kapitalistička se svjetska privreda tek počela pravo razvijati, praćena konvulzijama i bolovima čitavog čovječanstva. Zahvatila je jednu proizvodnu granu za drugom, zemlje su jedna za drugom padale pod njezinu vlast. Pomoću pare i električne, ognjem i mačem, izborila si je pristup u najudaljenije kutke zemlje, srušila je sve kineske zidove te je erom svjetskih kriza, zajedničkim periodičkim katastrofama, svečano otvorila razdoblje privredne povezanosti današnjeg čovječanstva. Talijanski proletar što ga je domaća bijeda prouzrokovana domaćim kapitalom nagnala da ode iz domovine u Argentinu ili Kanadu nalazi tamo već zgotovljen novi kapitalistički jaram, importiran iz Sjedinjenih Država ili Engleske. A njemački proletar koji ostaje kod kuće i želi se poštено ishraniti i u dobru i u zlu ovisi o tijeku proizvodnje i trgovine čitavog svijeta. Bez obzira na to nalazi li rad ili ne, da li je njegova nadnica dostatna da nahraniti ženu i dijete, da li je prisiljen na nedobrovoljnu dokolicu ili pak na teški prekovremeni noćni rad — sve to se neprestano mijenja u ovisnosti o žetvi pamuka u Sjedinjenim Državama, žetvi pšenice u Rusiji, otkriću novih nalazišta zlata ili dijamantata u Africi, revolucionarnim previranjima u Brazilu, borbi oko carina, diplomatskim nemirima i ratovima na svih pet kontinenata. Ništa danas nije toliko frapantno, ništa nije toliko značajno za čitavo oblikovanje socijalnog i političkog života kao što je to otvoreno proturječe između te privredne osnove koja je svakim danom sve povezanija i više srasla, te sve narode povezuje u cjelinu, i političke nadgradnje država koja narode nastoji rascijepiti pomoću graničnih oznaka, carina i militarizma u bezbroj tuđih i neprijateljskih dijelova.

A sve to za Büchera, Sombarta i njihove kolege uopće ne postoji! Za njih postoji samo »sve savršeniji mikrokozmos«! Oni nigdje oko sebe ne vide neke »posebne pojave« koje bi se po svojim »bitnim karakteristikama razlikovale« od neke narodne privrede! Zar to nije zagonetka? Zar se neka slična sljepoča oficijelnih predstavnika znanosti za pojave koje po svojem obilju i jarkom svjetlu potresaju osjetila svakog promatrača može uopće zamisliti na bilo kojem drugom području znanja osim nacionalne ekonomije? U prirodnim bi znanostima neki uvaženi naučenjak koji bi danas zastupao mnjenje da zemlja ne kruži oko sunca, već da dapače sunce zajedno sa svim zvjezdama kruži oko zemlje kao svog središta, svakako naišao na homerski smijeh čitavog učenog svijeta, te bi, na kraju krajeva, njegovi zabrinuti rođaci morali pokrenuti ispitivanje njegovog duševnog zdravlja. Prije 400 godina to se, doduše, ne samo moglo javno iznositi već je čak svatko tko je to osporavao došao u opasnost da ga

spale na lomači. Tada je održanje pogrešnog mnijenja da je zemlja središte svijeta u kretanju nebeskih tijela bilo u interesu crkve, te je svaki napad na umišljeno veličanstvo kugle zemaljske bio ujedno i napad na duhovnu stegu crkve i njezinu pravo na desetine sa ove plošnate zemlje. Tada je, dakle, prirodna znanost bila osjetljiva točka vladajućeg društvenog sistema, a prirodnosuznstvena mistifikacija bila je neophodno oruđe tlačenja. Danas, kada vlada kapital, osjetljiva točka društvenog sistema nije vjera u misiju zemlje u nebeskom plavetnalu, već vjera u misiju građanske države na ovom svijetu. Pa, budući u snažnim valovima svjetske privrede već nastaje teška nevolja, budući se tamo spremaju oluje koje će »mikrokozmos« građanske države zbrisati sa zemlje poput košinjca, znanstvena se »švicarska garda« kapitalizma rasporedila pred kapijama njegovog zamka: »nacionalne države«, želeći ju braniti do posljednjeg daha. Prva riječ, temeljni pojam današnje nacionalne ekonomije, jest znanstvena mistifikacija u interesu buržoazije.

V.

Ponekada se kod nas nacionalna ekonomija definira i jednostavno ovako: to je »znanost o privrednim odnosima među ljudima«. Oni koji daju takvu formulaciju misle da su zaobišli hridine »narodne privrede« u svjetskoj privredi time što problem neodređeno uopćavaju i govore o privredi »ljudi« općenito. Stvar ne postaje, međutim, jasnija ovakvima prelaskom u prazni prostor, već možda čak i mutnija; jer, sada se postavlja pitanje: da li je, i zašto, potrebna posebna znanost o privrednim odnosima »ljudi«, dakle, svih ljudi, u svim vremenima i u svim okolnostima?

Uzmimo bilo kakav primjer o bilo kakvim ljudskim privrednim odnosima, bilo koji jednostavan i pregledan primjer. Postavimo se u neko vrijeme u kojem još nije poстоjala današnja svjetska privreda, kada je trgovina robom cvjetala samo u gradovima, a u pozadini naturalna privreda, to jest proizvodnja za vlastite potrebe, i to podjednako na velikim posjedima i malim seoskim gospodinstvima. Uzmimo, na primjer, prilike što ih za pedesete godine prošlog stoljeća u škotskim visoravnima opisuje Dugald Stewart:

»U nekim dijelovima zemlje po statističkim se izvještajima pojavljivalo mnogo ovčjih pastira i siromašnih seljaka zajedno sa ženama i djecom u cipelama što su ih sami napravili iz kože koju su sami štavili, i u odjeći koje se nije dotakla nikakva tuđa ruka, jer su materijal sami štrigli

sa ovaca, ili pak sami zasadili lan. U gotovljenje odjeće nisu upotrebili skoro nijedan kupljeni artikal, osim šila, igle, napršnjaka i vrlo malo željeznih dijelova potrebnih za tkanje. I boje su ti tkalci sami pripremili iz drveća grmlja i trava.⁴

Ili, uzmemo li ruski primjer, gdje je razmjerno nedavno, krajem sedamdesetih godina, seosko gospodarstvo bilo gotovo svuda ovakvo:

»Zemlja što ju (seljak u okružju Vjazma gubernije Smolensk) obrađuje daje mu hranu, odjeću, gotovo sve što mu je potrebno za egzistenciju: kruh, krumpir, mlijeko, meso, jaja, platno, sukno, ovčju kožu i krvno za toplu odjeću... Za novac nabavlja samo čizme i nekoliko toaletnih sitnica, pojas, kapu, rukavice, pa i neke nužne kućne sprave: zemljano i drveno posude, žarač, lonce i slično.⁵

I danas još postoje takva seoska gospodarstva u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Dalmaciji. Kada bismo takvog samo-gospodarećeg seljaka iz Škotske, Rusije, Bosne ili Srbije upitali uobičajena pitanja profesorske nacionalne ekonomije o »privrednoj svrsi«, »nastanku i diobi bogatstva« i slično, sigurno bi naširoko otvorio oči. Zašto i u koju svrhu radimo ja i moja obitelj, ili, učeno rečeno, kakva »pokretna opruga« nas nagoni na »privredivanje«?, uskliknuo bi: pa, moramo živjeti, a pečeni nam golubi ne padaju s krova. Da ne radimo umrli bismo od gladi. Radimo, dakle, da se nekako probijemo, da se do sita najedemo, čisto odjenemo i da imamo krov nad glavom. Što proizvodimo, kakav »pravac« dajemo svojem radu? I to je priprosto pitanje! Proizvodimo ono što nam je potrebno, ono što svaka seoska obitelj treba za život. Sijemo pšenicu i raž, ovas i ječam, sadimo krumpir, već prema tomu držimo krave i ovce, kokoši i patke. Zimi se tka; to je ženski posao, dok muškarci sjekirom, testerom i čekićem izrađuju ono što je u kući potrebno. Imenujte to zbog mene »poljoprivredom« ili nazovite to »obrtom«, svakako moramo raditi pomalo na sve načine, budući nam je na polju i u kući svašta potrebno. A kako »dijelimo« taj rad? Ovo je pitanje još neobičnije! Muškarci, dakako, rade ono za što je potrebna muška snaga, žene brinu za kuću, krave i kokoši, a djeca posuđu pomažu. Ili pak mislite da bih trebao poslati ženu po drva, a sam musti krave? (Dobri taj čovjek ne zna — a to eter dodajemo mi — da kod mnogih primitivnih plemena, na primjer kod brazilskih Indijanaca upravo žena skuplja drvo, kopa i ubire plodove, a kod nekih pastirskeh plemena u Africi i Aziji muškarci ne samo da čuvaju, već i muzu stoku. Osim toga se još i danas mogu u Dalmaciji vidjeti žene koje nose teške terete na leđima dok snažni muškarac pored njih sjedi na magarcu i puši lulu. Tamo se ta »dioba rada« čini podjednako prirodnom kao što se našem seljaku čini prirodnim da on radi sa sjekirom, a žena sa kravama.) No dalje: što nazivljem svojim bogatstvom? I to razumije svako dijete u selu! Bogat je onaj seljak koji ima pune ambare, dobro

napunjenu štalu, lijepo stado ovaca, veliki kokošnjac; a siromašan je valjda onaj kojem već oko Uskrsa ponestaje brašna i kojem kod nevremena propušta krov. O čemu ovisi »umnožavanje mojeg bogatstva«? Što ima tu da se pita? Da imam veći komad zemljišta bio bih naravno bogatiji, a ako ljeti, ne dao bog, padne jaka tuča, svi u selu kroz 24 sata postajemo siromašni.

Pustili smo seljaka da strpljivo odgovara na učena pitanja nacionalne ekonomije, no sigurno bi profesor, da sa svojim notesom i perom dođe do posjeda u Škotskoj ili Bosni, već prije no što postavi polovinu svojih pitanja bio izbačen. I zaista, odnosi na takvom seoskom gospodarstvu toliko su jednostavnji i prozirni da, kada ih se secira nacionalno-ekonomijskim skalpelom, sve to liči na proizvoljnu igraju.

Može nam se, doduše, reći da smo možda nesretno izabrali primjer, jer smo izabrali malo, samodostatno seosko gospodarstvo u kojem je vanjska jednostavnost uvjetovana oskudnim sredstvima i dimenzijama. Uzmimo stoga drugi primjer: napustimo mali seoski posjed koji negdje u zabitnom uglu nastavlja svojim skromnim opstankom i usmjerimo pogled na najviši vrh golemog carstva, na gospodarstvo Karla Velikog. Taj car koji je početkom 9. stoljeća pretvorio njemačko carstvo u jedno od najmoćnijih u Evropi, koji je u cilju povećanja i učvršćivanja svojeg carstva poduzeo više od 53 ratna pohoda, te pod svojim žezлом ujedinio osim današnje Njemačke i Francusku, Italiju, Švicarsku, sjeverni dio Španije, Nizozemsku i Belgiju, posvetio je veliku pažnju ekonomijskim prilikama na svojim posjedima i dvorovima. On je svojeručno napisao posebnu zakonsku povelju o privrednim počelima svojih dvorova, sa 70 paragrafa: to je znameniti *Capitulare de villis*, to jest zakon o posjedima, a taj je dokument kao neprecjenjiva dragocjenost povjesnog predanja sretno sačuvan u prašini i vlazi arhiva. Posebnu pozornost zaslužuje iz dva razloga. Prvo stoga što su iz većine dvorova Karla Velikog kasnije nastali moćni carski gradovi: tako su, na primjer, Aachen, Köln, München, Basel, Strassburg i mnogi drugi veliki gradovi nekada bili poljoprivredni posjedi cara Karla. A kao drugo, privredne institucije Karla Velikog postale su uzorom svih velikih crkvenih i svjetovnih posjeda ranog srednjeg vijeka; Karlovi su posjedi preuzeli predanje staroga Rima i profinjeni način života njegovih plemičkih vila i pre-sadili to u siroviji milieu mladog germanskog ratničkog plemstva, a njegovi propisi o vinogradarstvu, vrtlarstvu, voćarstvu i povrtlarstvu, uzugajanju živadi itd. bili su kulturno-povijesni čin.

Razmotrimo pobliže ovu povelju. Veliki car ovdje prije svega traži da mu se pošteno služi i da se za podanike na njegovim dobrima brine tako da su zaštićeni od siromaštva; ne smije ih se preko njihovih snaga opterećivati radom;

ukoliko rade sve do u noć za to ih valja posebno nagraditi. A podanici sa svoje strane moraju marno brinuti o vinograda i zadobijeno vino točiti u boce da se ne bi pokvarilo. Ukoliko ne izvršuju svoju dužnost bit će kažnjeni »na leđima ili negdje drugdje«. Car nadalje propisuje da na njegovim dobrima treba uzgajati pčele i guske; za život treba dobro brinuti i stalno ju umnožavati. Jednaka se pažnja mora posvetiti povećanju broja krava i rasplodnih kobila, pa i ovaca.

Zelimo nadalje, nastavlja car, da se u našim šumama razumno gospodari, da ih se ne posiječe do kraja i da u njima bude kobaca i sokolova. Za nas uvijek moraju biti spremne masne guske i kokoške; jaja koja se ne potroše na gospodarstvu neka se prodaju na tržnici. Na svakom od naših posjeda mora biti dobra zaliha perina, pokrivača, posuđa iz bakra, olova, željeza i drva, veriga, okuka, kopalja, lopata tako da ništa ne treba pozajmljavati. Car nadalje propisuje da mu treba podnositi točne obračune o doprinosu njegovih posjeda i to koliko se od neke stvari troši pa nabralja: povrća, maslaca, sira, meda, ulja, octa, mrkve »i drugih sitnica« kao što piše u tekstu znamenite povelje. Car nadalje propisuje da na svakom od njegovih posjeda mora biti stanovit broj različitih obrtnika koji vladaju svakom umješnošću, te tu ponovno nabralja sva ta umijeća. Nadalje određuje Božić kao dan do kojeg svake godine mora primiti obračun o svojim bogatstvima, a ni najsitniji seljak ne broji toliko brižno svaki komad stoke i svako jaje na svojem posjedu kao što to čini veliki car Karlo. 62. paragraf povelje kaže: »Važno je da znamo što i koliko od svih stvari imamo.« I opet nabralja: koliko volova, mlinova, drva, brodova, vinograda, povrća, vune, platna, konoplje, voća, pčela, riba, koža, voska i meda, novog i starog vina i drugog što mu se još dostavlja. A za tu utjehu podanicima koji mu to sve donose dodaje iskreno: »Nadamo se da vam sve to ne izgleda preteško, budući vi to sami možete potraživati; na svojem je posjedu, naime, svatko svoj vlastiti gospodar.« Tu nailazimo i na točne propise o načinu pakovanja i transportiranja vina kojima je očito bila posvećena posebna vladarska briga velikog cara: »Vino treba voziti u buradi s čvrstim željeznim koturima, a nikada u mjehevima. Što se tiče brašna treba ga voziti u dvostrukim kolima i prekriveno kožom tako da može preći bez štete preko rijeka. Također želim da mi se daje točan izvještaj o rogovima mojih jaraca, kožama vukova ubijenih tijekom godine. U mjesecu svibnju ne smije se propustiti povesti neumitni rat protiv mlađih vučića.« Na kraju krajeva, Karlo u posljednjem paragrafu nabralja još i svo cvijeće, drveće i biljke što ih želi imati u svojim vrtovima: ruže, lilije, ružmarin, krastavce, luk, rotkvice, kumin itd. A znamenita povelja završava negdje pri nabranjanju različitih vrsti jabuka.

To je slika carskog gospodarstva u 9. stoljeću, pa iako se ovdje radi o jednom od najmoćnijih i najbogatijih vla-

dara srednjeg vijeka, svatko će morati priznati da njegovo gospodarstvo, pa i principi privređivanja, iznenađujući lič na ono patuljasto seosko gospodarstvo što smo ga najprije promatrali. I ovdje bi nam carski gospodar, kada bismo ga upitali spomenuta osnovna pitanja nacionalne ekonomije, o biti bogatstva, svrsi proizvodnje, diobi rada i slično, kraljevskim pokretom ruke pokazao na hrpe žitarica, vune i konopljе, burad puna vina, ulja i octa, štale pune krava, ovnova i ovaca. I zaista ne bismo mogli reći kakve bi tajnovite zakonitosti ovdje mogla istraživati nacionalna ekonomija budući su jasne ko na dlanu sve sveze; kako uzrok tako i djelovanje, kako rad tako i njegov rezultat.

Možda bi nas čitalac ovdje ponovno želio upozoriti na to da smo krivo izabrali primjer. Po svemu se, naime, vidi, da se ovdje radi o privatnom privređivanju na carskim dobrima, a ne o javnim privrednim odnosima u njemačkom carstvu. No, obzirom na srednjevjekovne prilike takvo bi razlikovanje bilo povjesno pogrešno. Istina je, doduše, da se kapitularij odnosi na privređivanje na Karlovim posjedima, no ta je gospodarstva vodio kao vladar, a ne kao privatnik. Ili točnije: car je vladao svojim posjedima kao zemljoposjednik, ali u ono vrijeme, a naročito nakon cara Karla, svaki je plemeniti zemljoposjednik bio na svojoj zemlji takav car u malom, to jest on je već na osnovi svojeg posjeda bio zakonodavac, poreznik i sudac za stanovništvo na svojem posjedu. To, da su privredne odredbe Karla Velikog što smo ih upoznali zaista bile vladarski akti, dokazuje već i njihova forma: one su jedna od 65 Karlovih zakona ili »Kapitularija«, što ih je on sam sastavljaо, a čitalo ih se na godišnjim skupovima njegovih velikaša. A odredbe o rotkvicama i vinskoj buradi sročene su u istom duhu i na osnovi iste moći kao na primjer opomene svećenicima u Capitula Episcoporum, »Biskupskom zakonu«, gdje Karlo vuče za uho božje sluge i energično ih opominje da ne psuju, da se ne opijaju, da ne idu na zloglašna mjesta, da ne uzdržavaju ženske i da ne prodaju preskupo svete sakramente. Možemo tražiti koliko god želimo, u srednjevjekovnim ravnicama nećemo nigdje naći posjed, privredni pogon za koji Karlov ne bi bio uzorom, ukoliko se radi o veleposjedu, ili pak ne bi, ukoliko se radi o malom seoskom gospodarstvu, ličio na opisana gospodarstva i onda kada se radi o nekom tipu zadruge.

Ono što je u tim primjerima posebno karakteristično jest da ovdje potrebe ljudskog života toliko izravno određuju i vode rad te rezultat toliko izravno odgovara namjeri ili potrebi da zbog toga odnosi bilo u malom bilo u velikom mjerilu, zadobijaju onu iznenadujuću jednostavnost i prozirnost. Mali seljak na svojoj krpici i veliki monarh u svojim dvorovima znaju sasvim točno što žele postići svojom proizvodnjom. Nije nimalo teško znati tako nešto: i jedan i drugi žele zadovoljiti čovjekove prirodne potrebe za hranom

i pićem, odjećom i prijatnostima života. Razlika je samo u tomu što seljak spava na sjenu, a veleposjednik u pernicama, da seljak pije pivo i medovinu ili čak čistu vodu, a car pleme-nita vina. Razlika je samo u mnoštvu i vrstama proizvedenih dobara. Temelj privrede i njezin zadatak: izravno zadovoljavavanje ljudskih potreba, ostaju isti. Rad koji polazi iz tog prirodnog zadatka jednakom samorazumljivošću završava u rezultatu. I u procesu rada postoje razlike: seljak radi sam i sa svojom obitelji i od svojeg rada ima samo onoliko koliko može dobiti iz svoje zemlje i svojeg udjela u općinskom zemljишtu — ili, budući sada govorimo o kmetu — samo onoliko koliko mu ostaje nakon dažbina gospodaru i crkvi. Car ili veleposjednik ne rade sami već za njega rade drugi. No, bez obzira na to tko radi, da li seljak za sebe ili gonjen predradnikom i slično, rezultat rada jest uvijek jednak, uvijek je to samo stanovita količina namirnica u najširem smislu, to jest upravo ona sredstva za život koja su potrebna i upravo onoliko koliko je potrebno. Takvu se privredu po miloj volji može okretati, no u njoj nije moguće naći nikakvu zagonetku koju bismo tek morali riješiti dubokoumnim istraživanjima, ili pak utemeljiti posebnom znanošću. I najgluplji je seljak u srednjem vijeku točno znao o čemu ovisi njegovo »bogatstvo«, ili štoviše siromaštvo, neovisno o prirodnim katastrofama koje su ponekada pogadale i seoska i plemićka gospodarstva. Znao je posve točno da je uzrok njegovoj seljačkoj nevolji vrlo jednostavan i izravan: ponajprije bezgranično izrabljivanje gospodara i njihovo traženje dažbina i rada, pa onda krađe tih gospodara na općinskim pašnjacima, vodi i šumi. A to što je seljak znao, glasno je urlao u seljačkim ratovima i pobunama, zato je crvenim pijetlom krasio domove svojih gospodara. Ono što se tu još može znanstveno istražiti jest povjesno podrijetlo i razvoj ovakvih odnosa, pitanja kako je moglo doći do toga da se u čitavoj Evropi nekada slobodna seljačka gospodarstva pretvore u plemićke posjede koji moraju gospodaru davati kamate i dažbine, a slobodno se seljaštvo pretvorilo u kmetove koji najprije moraju davati svoj rad, a onda ni zemlja ne može biti više njihova.

Stvari su, međutim, sasvim drukčije čim počinjemo promatrati neku pojavu iz *današnjeg* privrednog života. Uzmimo jedan od najznačajnijih fenomena: trgovinsku krizu. Svatko od nas već je doživio više trgovinskih i industrijskih kriza i iz vlastitog promatranja poznaje zbivanje što ga je toliko klasično opisao Friedrich Engels: »Promet se zaustavlja, tržišta su prenapućena, proizvodi leže masovno i ne mogu se prodati, gotovi novac postaje nevidljivim, kredit nestaje, tvornice stoje, radničkim masama nedostaju sredstva za život, budući se proizvodi previše sredstava za život, bankrot slijedi za bankrotom, a prinudna prodaja za prinudnom prodajom. Zastoj traje godinama, masovno se uništavaju i rasipaju

proizvodne snage i proizvodi, sve dok se nakupljene hrpe robe konačno ne smanje uz veću ili manju devalvaciju, sve dok proizvodnja i razmjena opet ne poteku. Tok se postupno ubrzava, pretvara se u kas, a industrijski kas prelazi u galopiranje, galopiranje opet narasta u razularenu jurnjavu potpune industrijske, komercijalne kreditne i spekulativne utrke da bi nakon vratolomnih skokova opet stiglo — u jarak sloma. »Znamo da je takva trgovinska kriza avet svake moderne države, te je vrlo karakterističan već i način na koji se naviješće približavanje neke krize. Nakon nekoliko godina prosperiteta i dobrih poslova počinje tek tu i тамо u tisku nekakvo šaputanje, na burzi se javljaju pojedine uznemirujuće vijesti o bankrotima, nakon toga migovi u tisku postaju izazitiji, burza postaje sve nemirnijom, državna banka povisuje diskont, to jest otežava i ograničuje odobreni kredit sve dok se vijesti o bankrotima i zastojima ne sruče poput proloma oblaka. A kada je kriza u punom razmahu počinje rasprao tomu tko ju je skrivio. Poslovni ljudi pripisuju krizu tomu što su banke naprasno odabile kreditiranje, špekulacijama burzovnih mešetara, ljudi sa burze optužuju industrijalce, a ovi pak nedostatak novaca u zemlji, itd. A kada poslovi opet krenu na bolje burza i novine opet s olakšanjem bilježe prve znakove poboljšanja, dok se za neko vrijeme opet ne uspostavi nada, mir i sigurnost. Ono što je pri svemu tomu neobično jest činjenica da krizu svi koji sudjeluju, čitavo društvo, smatra nečim što je izvan područja ljudske volje, ljudskog proračunavanja, nekakvim udarcem subbine što nam ga šalje nevidljiva moć, nebeskom kušnjom kao što je to, na primjer, teško nevrijeme, zemljotres ili poplava. Već i jezik kojim trgovinske novine izvještavaju o krizi voli rabiti takve obrate kao što su: »do sada jasno nebo poslovnog svijeta počinju pokrivati tamni oblaci«, a kada se javlja iznenadno povećanje bankovnog diskonta to se neizbjegno servira pod naslovom »Znak oluje koja se sprema«, kasnije se govori o oluji koja ide dalje i o razvedravanju. Taj način izražavanja nije puki izraz lošeg ukusa pisarčića poslovnog svijeta već je dapače tipičan za neobično, takorekuć prirodno-zakonito djelovanje krize. Moderno društvo sa strahom primijećuje njezino približavanje, drhteći se savija pred tučom njezinih udaraca, čeka na kraj kušnje pa nakon toga opet diže glavu, najprije kolebljivo i nesigurno, a onda smireno. Bit će da je na sličan način srednjevjekovni puk sačekivao nadolazak velike gladi ili kuge; ili pak i način kojim današnji seljak podnosi tešku oluju i tuču: jednaka je izgubljenost i nemoć. No, glad i kuga su, iako na kraju krajeva društvene pojave, ponajprije i neposredno rezultati prirodnih zbivanja: loše žetve, širenja klica bolesti i sličnog. Oluja je elementarni rezultat fizičke prirode i nitko ne može, barem pri današnjem stanju prirodne znanosti i tehnike, spriječiti ili izazvati oluju. No što je to moderna kriza? Ona se, kao što znamo, sastoji u tomu, da se

proizvodi previše robe koja se ne može prodati, te stoga dolazi do zastoja u trgovini i industriji. A izrada robe, njezina prodaja, trgovina, industrija — sve su to čisto ljudski odnosi. Ljudi sami proizvode robu i sami ljudi ju kupuju, trgovina se vodi među ljudima; u okolnostima današnjih kriza nećemo naći ni jedan element koji bi vodio izvan ljudskog djelovanja. Nitko drugi do ljudsko društvo rađa, dakle, periodične krize. Pa ipak ujedno znamo i da je kriza pravi bič za ljudsko društvo, da ju se sačekuje sa stravom i podnosi očajavajući, te ju dakle nitko ne priželjuje i želi. Jer, osim za nekolicinu burzovnih grabljivaca koji se u krizi žele brzo obogatiti na račun drugih, pa pritom često stradaju, kriza je za sve opasnost ili, u najmanju ruku, smetnja. Nitko ne želi krizu, a ona ipak dolazi. Ljudi ju stvaraju svojim vlastitim rukama, pa ipak ju nipošto ne žele. Tu smo se zaista našli pred zagonetkom privrednog života što ju ne zna objasniti nitko od sudionika. Srednjevjekovni seljak je na svojoj maloj parceli proizvodio dijelom ono što je htio njegov gospodar, a dijelom ono što je htio i trebao sam: žito i stoku, namirnice za sebe i svoju obitelj. I veleposjednik je tražio ono što je htio i trebao za sebe: žito i stoku, dobra vina i finu odjeću, namirnice i luksuzne predmete za sebe i svoj dvor. Današnje društvo proizvodi, međutim, ono što ni ne želi niti može trebati: krize; povremeno proizvodi namirnice koje ne može rabiti, povremeno dolazi do gladi kraj punih stovarišta proizvoda koji se ne mogu prodati. Potreba i njezino zadovoljavanje, zadatak i rezultat rada, više nisu uskladeni, između njih se nalazi nešto nejasno, zagonetno.

Uzmimo drugi primjer koji je i previše poznat radnicima svih zemalja: *nezaposlenost*.

Nezaposlenost nije više poput krize kataklizma koja se povremeno sručuje na društvo: ona je danas u većem ili manjem opsegu stalna svakodnevna popratna pojавa privrednog života. Najbolje organizirane i najbolje plaćene kategorije radnika koje vode spiskove o nezaposlenima bilježe neprekiniti niz brojki za svaku godinu, svaki mjesec i svaki tjedan u godini; te brojke su vrlo promjenjive, no nikada ne nestaju. Kako je nemoćno današnje društvo obzirom na tu strašnu nevolju radničke klase pokazuje se svaki put kada je opseg tog zla toliki da se njime moraju pozabaviti zakonodavna tijela. Redovno odvijanje tih pregovora nakon dugog raspravljanja završava odlukom da se poduzme anketa, istraživanje o postojećem broju nezaposlenih. Uglavnom se ostaje pri mjerenu stanju zla kao što se kod poplave mjeri vodostaj, i, u najboljem slučaju, učinke nevolje ublažuje se slabim palijativnim sredstvima kao što je to potpora nezaposlenim — i to ponekada na račun zaposlenih radnika — a čak se i ne pokušava dokinuti to zlo.

Početkom 19. stoljeća veliki je prorok engleske buržoazije, pop Malthus, sa sebi svojstvenom otvorenom bru-

talnošću proklamirao slijedeći stav: »Onaj tko se rodi u svijetu koji je već zaposjednut, nema, ukoliko od svojih srodnika od kojih to može potraživati ne dobije sredstva za egzistenciju i ukoliko društvo ne treba njegov rad, nikakvo pravo na najmanju količinu namirnica i zaista nema što tražiti na ovom svijetu. Na velikom banketu prirode nema mjesta za njega. Priroda mu nareduje da nestane i ubrzo izvršuje svoje naređenje.« Današnje oficijelno društvo sa svojom toliko karakterističnom »socijalno-reformatorском« himbenošću osuđuje toliko jasnu otvorenost. No, zapravo na kraju krajeva nezaposlenog proletera »čiji rad ne treba« isto tako na neki način, polako ili brzo, izbacuje iz ovog svijeta, o čemu sveđeće brojke rastućih bolesti, umiranja dojenčadi, razbojništva za vrijeme svake velike krize.

Upravo usporedba nezaposlenosti sa poplavom što smo ju robili pokazuje iznenađujuće djelovanje da smo manje nemoćni pred elementarnim zbivanjima fizičke prirode nego pred našim vlastitim, čisto društvenim, čisto ljudskim poslovima! Periodične poplave koje u proljeće nanose toliku štetu na istoku Njemačke zapravo su samo posljedica našeg zanemarenog vodnog gospodarstva. Sama tehnika po svojem današnjem stanju već pruža dostatna sredstva da se poljoprivreda zaštiti od voda, pa čak i za to da se vode koriste, samo što se ta sredstva mogu koristiti tek na najvišem stupnju povezanog i racionalnog vodnog gospodarstva kojim bi se moralno pregraditi čitavo to područje, premjestiti oranice i pašnjake na odgovarajući način, podići brane i kanale, regulirati rijeke. Takva se velika reforma, doduše, ne poduzimalje, djelomično stoga što ni privatni kapitalisti niti država ne žele dati sredstva za tako nešto, a djelomično zato što je takva reforma moguća samo na velikom području, a pritom odmah dolazi do sukoba najrazličitijih posjedničkih prava. No već i današnje društvo raspolaže sredstvima da izbjegne poplave i obuzda divljači element, iako ih nije u stanju rabiti. Sredstvo protiv nezaposlenosti u današnjem društvu, međutim, još nije izmišljeno. A ona unatoč tomu nije nikakav element, nikakva fizička prirodna pojавa, već čisto ljudski proizvod privrednih odnosa. I ovdje, dakle, nailazimo na privrednu zagonetku: na pojavu koju nitko ne želi, koju nitko svjesno ne spremá pa se ipak pojavljuje ravnomjerno poput neke prirodne pojave, takorekuć, preko ljudskih glava.

No, nije nam ni potrebno pozizati za takvim upadljivim pojavama današnjeg života kao što su to krize i nezaposlenost, ne moramo birati nesreće i slučajevе neobične prirode koji su po ubičajenom mišljenju iznimke u svakodnevnom zbivanju. Uzmimo najobičniji primjer iz dnevnog života koji se po tisuću puta ponavlja u svim zemljama: *kolebanje cijena robe*. Svako dijete zna da cijene svih roba nipošto nisu nešto čvrsto i nepromjenjivo, već se naprotiv mijenjaju svaki dan, takorekuć svakog časa. Uzmimo u ruke bilo

koje novine, pogledajmo izvještaj sa burze proizvoda, te ćemo o kretanju cijena prijašnjeg dana pročitati: pšenica — prijepodne slabo raspoloženje, oko podneva nešto živahnije, pred zatvaranje burze cijene su porasle, ili možda obratno. Jednako je sa bakrom i željezom, šećerom i uljem. A isto se zbiva i s akcijama najrazličitijih industrijskih poduzeća, državnim i privatnim vrijednosnim papirima na burzi. Kolebanje cijena neprestana je, svakodnevna, sasvim »normalna« pojava današnjeg privrednog života. Tim kolebanjem dolazi, međutim, dnevno i svaki sat do promjene u posjedu vlasnika svih tih proizvoda i vrijednosnih papira. Kada raste cijena pamuka odmah raste i imutak svih trgovaca i tvorničara koji imaju zalihe pamuka; kada cijene padaju smanjuju se i ti imuci. Rastu li cijene bakra vlasnici akcija bakarnih rudnika postaju bogatiji, a siromašniji postaju kada cijene padaju. Tako ljudi mogu na osnovi jednostavne promjene cijene izražene u burzovnom telegramu za nekoliko sati postati miljunaši, ili pak prosjaci, a burzovna špekulacija i njezine prijevare temelje se upravo na tomu. Srednjevjekovni včelesprednik mogao jo postati siromašniji ili bogatiji dobrom ili lošom ljetinom; ili se pak obogatio kada je kao vitez-pljačkaš sačekao u zasjedi putujućeg trgovca; ili — a to je uvijek bilo najsigurnije i najomiljenije sredstvo — povećao svoje bogatstvo kada je iz svojih kmetova mogao istisnuti više podizanjem dažbina. Danas čovjek može postati bogatim ili siromašnim bez ikakvog vlastitog sudjelovanja, bez ikakvog pokreta, bez ikakvog prirodnog zbivanja, pa i bez toga da primi neki poklon ili nekoga nasilno pljačka. Kolebanje cijena jest takorekuć nekakav zagonetni pokret koji iza ljudskih leđa, upravljen nevidljivom moći, izaziva neprestane izmjene u rasporedenosti društvenog bogatstva. To kretanje može se samo zabilježiti kao što se na termometru može odčitati temperatura, a na barometru zračni pritisak. A cijena robe i njezinu kretanje očito su nešto ljudsko i nisu nikakvo čaranje. Nitko drugi osim samih ljudi ne proizvodi te robe i ne određuje cijene, no iz njihovog djelovanja : ovdje proizlazi nešto što nitko ne želi i nitko ne promiče; i ovdje su potreba, svrha i rezultat privrednog djelovanja ljudi zapali u neusklađenost.

Otkuda to i koji su mračni zakoni zbog kojih privredni život ljudi iza njihovih leđa dovodi do takvih neobičnih rezultata? To se može razjasniti samo znanstvenim istraživanjem. Postalo je potrebno na najnaporniji način, pomoću dubljeg razmatranja, analiziranja i uspoređivanja riješiti te zagonetke, to jest označiti skrivene sveze koje dovode do toga da rezultati ljudskog i privrednog djelovanja više nisu u skladu s ljudskim namjerama, voljom, ukratko s ljudskom svješću. Kao zadatak privrednog istraživanja nameće se ono što se pokazuje kao nedostatak svijesti unutar društvene privrede, a time smo izravno doprli do korijena nacionalne ekonomije.

Darwin nam priča o svojem putovanju oko svijeta, o stanovnicima Ognjene zemlje:

»Oni često doživljaju glad; čuo sam kako mister Low, kapiten nekog kitolovca koji vrlo točno poznaje urođenike daje vrlo neobičan opis stanja o nekom društvu od 150 urođenika na zapadnoj obali koji su vrlo mršavi i u velikoj nevolji. Niz oluja spriječio je ženama skupljanje školjki sa hridina, a nisu mogli ni izići kanuima u lov na tuljane. Jednog dana manji je skup ljudi krenuo na put, a Indijanci su mu rekli da idu na četvorodnevno putovanje da nabave hranu. Prilikom njihovog povratka Low je pošao da ih sretne i vidio je da su krajnje umorni; svako od njih nosio je veliki komad kitove slanine s rupom u sredini kroz koju su provukli glavu kao što gaucho nosi svoj poncho ili kaput. Čim su slaninu donijeli u šator neki je starac odrezao tanke rcžnjeve, mrmljao neke riječi i nekoliko ih trenutaka pržio na vatri, a nakon toga ih razdijelio gladnoj družini koja je čitavo vrijeme šutjela.«⁶

Takav je život jednog od najprimitivnijih naroda zemlje. Tu su granice, unutar kojih je moguće voljno i svjesno sređivanje društva, vrlo tijesne. Ljudi ovdje posve ovise o hiru izvanskoj prirode i moraju se povoditi po njezinu volji. No, unutar tih uskih granica u ovom društvu od samo nekih 150 individua organizacija dolazi posve do izražaja. Briga o budućnosti izrazuje se tek u bijednom obliku zaliha trule kitove slanine. No, ta bijedna zaliha određenim se ceremonijama dijeli svima, a i u radu na nalaženju hrane svi sudjeluju, planski predvođeni.

Uzmimo grčki oikos, antičko gospodarstvo sa robovima koje je općenito uzevši zaista predstavljalo stanoviti »mikrokozmos«. Tu je već postojala velika socijalna nejednakost. Primitivna oskudnost ustupila je mjesto udobnom izobilju plodova ljudskog rada. No, tjelesni je rad postao proletstvom nekih, a drugima je pripalo pravo na dokolicu, radnici su sami postali vlasništvo onih koji ne rade. No, iz tog se odnosa gospodstva nadaje i najstroža planskost i organiziranost privredivanja, radnog procesa, diobe. Temelj je gospodareva volja koja određuje, a bić nadglednika robova jest sankcioniranje te volje.

Na kmetskim posjedima srednjeg vijeka despot-ska organizacija privrede već rano zadobija lik opsežnog, unaprijed izrađenog kodeksa u kojem su jasno zacrtani plan rada, dioba rada, prava i dužnosti za svakog. Na pragu tog povijesnog razdoblja stoji onaj lijepi dokument što smo ga već upoznali: Capitulare de villis Karla Velikog koji još vedro i sunčano uživa u obilju tjelesnih užitaka na koje je jedino i usmjereno privredivanje. A na kraju tog razdoblja nalazi se mračni kodeks dažbina i prinudnog rada pa je razularena požuda za novcem feudalne gospode u 15. stoljeću dovela do njemačkog seljačkog rata, a još je nekoliko stoljeća kasnije

pretvorila francuskog seljaka u ono bijedno, napola životinsko biće što ga je tek alarmno zvono velike revolucije potreslo da se bori za svoja ljudska i građanska prava. No, sve dok revolucionarna metla nije uništila feudalne dvorove čak je i u onoj bijedi izravni odnos gospodstva čvrsto i jasno određivao svez feudalne privrede.

Danas ne znamo za gospodare i robeve, feudalne barune i kmetove. Sloboda i jednakost pred zakonom formalno su dokinili sve despotske odnose, barem u starim građanskim državama; u kolonijama — kao što je dobro poznato — upravo te države tek uvode ropstvo i kmetovsku ovisnost. Tamo gdje je buržoazija kod kuće, međutim, kao jedini zakon privrednih odnosa vlada slobodna konkurenca. Time je iz privrede, međutim, nestalo svako planiranje, svaka organizacija. Doduše: kada pogledamo u neki pojedinačni privatni pogon, u neku modernu tvornicu, ili u neki ogromni kompleks tvornica i pogona kao što je na primjer Krupp, ili u neku poljoprivrednu Bonanca-farmu u Sjevernoj Americi uvijek ćemo naići na najstrožu organizaciju, najpomniju diobu rada, planiranja koje je najrafiniranije, koje se bazira na znanstvenoj spoznaji. Tamo uspijeva sve što je vođeno *jednom* voljom, *jednom* sviješću. Čim, međutim, napustimo područje tvornice ili farme sačekuje nas kaos. Bezbrojni su pojedinačni dijelovi — a današnji privatni pogon, pa i najogromniji, samo je djelić privrednih povezanosti što se proteže preko svih kontinenata — najstrože organizirani, no cijelina takozvane »narodne privrede«, to jest, kapitalističke svjetske privrede, potpuno je neorganizirana. U cijelini što se proteže preko okeana i kontinenata ne djeluje nikakav plan, nikakva svijest, nikakvo određenje; postoji samo hirovita igra nepoznatih i neukroćenih snaga koja odlučuje o privrednom usudu ljudi. Postoji, doduše, i danas nadmoćni gospodar koji vlada radnim čovječanstvom: *kapital*. No, forma njegovog vladanja nije despotstvo već *anarhija*.

A upravo zbog anarhije dolazi do toga da društvena privreda proizvodi rezultate koji su neočekivani i zagonetni za ljude koji sudjeluju, zbog nje je društvena privreda postala nama tuđom, o nama neovisnom pojavom, čiji zakon moramo isto tako iznaci kao što istražujemo pojave izvanske prirode, kao što nastojimo otkriti zakone koji vladaju životom životinjskog i biljnog carstva, promjenama u zemaljskoj kori i kretanjem nebeskih tijela. Znanstvena spoznaja mora naknadno razotkriti smisao i pravila društvene privrede, budući ona nije unaprijed određena svjesnim planom.

Sada je jasno zašto građanski nacional-ekonomisti ne mogu jasno odrediti bit svoje znanosti, zašto ne mogu položiti prst na ranu društvenog poretka, zašto ne mogu denuncirati njezinu unutrašnju lomnost. Spoznati i iskazati da je anarhija životni element gospodstva kapitala znači u istom dahu i izricanje osude na smrt, to znači da se tom

gospodstvu pripisuje samo još kratki rok. Stoga je jasno zašto oficijelni znanstveni odvjetnici gospodstva kapitala nastoje stvar prikriti svakavim rječitostima i skrenuti pogled s jezgre na koru, sa svjetske privrede na »narodnu privrednu«. Već pri prvom koraku preko praga nacionalno-ekonomijske spoznaje, već pri prvom temeljnem pitanju što je zapravo nacionalna ekonomija i što je njezin osnovni problem, danas se razdvajaju putevi građanske i proleterske spoznaje. Tim prvim pitanjem, makako ono izgledalo na prvi pogled apstraktnim i ravnodušnim za suvremene socijalne borbe, već se uspostavlja posebna sveza između nacionalne ekonomije kao znanosti i modernog proletarijata kao revolucionarne klase.

VI.

Postavimo li se na opisano stanovište postat će nam jasno mnogo toga što se najprije činilo dvojbenim.

Prije svega postaje jasna starost nacionalne ekonomije. Znanost čiji je zadatak razotkrivanje zakona anarhičnog kapitalističkog načina proizvodnje očito nije mogla nastati prije no što su se političkim i privrednim pomacima skupili društveni uvjeti za klasno gospodstvo moderne buržoazije, a taj je rad trajao stoljećima.

Po profesoru Bücheru nastajanje je današnjeg društvenog poretku bilo, doduše, sasvim jednostavno i nije imalo neku posebnu vezu s prethodnim privrednim razvitkom. Po njemu to je, naime, plod više volje i uzvišene mudrosti apsolutističkih vladara.

»Oblikovanje narodne privrede, (kaže Bücher), a mi već znamo da je pojam narodne privrede kod građanskih profesora samo mistificirajuće opisivanje kapitalističke proizvodnje) bitno je posljedica političke centralizacije koja krajem srednjeg vijeka počinje nastajanjem teritorijalnih državnih tvorbi, te se u naše vrijeme završava stvaranjem jedinstvenih nacionalnih država. Skupljanje privrednih snaga vezano je s uzmicanjem posebnih političkih interesa pred višim ciljevima cjeline. U Njemačkoj veliki teritorijalni vladari nastoje izraziti modernu ideju države u borbi sa seoskim plemstvom i gradovima.«

No, i u ostaloj Evropi, u Španiji, Portugalu, Engleskoj, Francuskoj, u Nizozemskoj, vladarska je moć izvršila takva uzvišena djela.

»U svim tim državama dolazi, iako u različitom opsegu, do borbe s posebnim moćima srednjeg vijeka: veli-

kim plemstvom, gradovima, provincijama, duhovnim i svjetovnim korporacijama. Ponajprije se izvjesno radi o uništenju samostalnih krugova koji sputavaju političko okupljanje. No, u najdubljem temelju pokreta koji dovodi do oblikovanja vladarskog apsolutizma ipak je skrivena svjetsko-povijesna misao da novi veliki kulturni zadaci čovječanstva traže jedinstvenu organizaciju čitavih naroda, veliku, živu zajednicu interesa, a ta može nastati samo na tlu zajedničke privrede.«

To je najljepši cvijet onog slaganstva misli što smo ga upoznali kod njemačkih profesora nacionalne ekonomije. Po profesoru Schmolleru nacionalno-ekonomijska znanost nastala je na zapovijed prosvjećenog apsolutizma. A po profesoru Bücheru čak je i čitav kapitalistički način proizvodnje puki plod suverene volje i poletnih planova apsolutističkih vladara. No, gorka je nepravda pripisivati velikim španjolskim i francuskim despotima i malim njemačkim despoćiima bilo kakve »svjetsko-povijesne misli« i »kulturne zadatke čovječanstva« prilikom njihovog natezanja s nadmnom feudalnom gospodom ili prilikom krvavih pohoda protiv nizozemskih gradova. To bi naprosto značilo izokretanje povijesnih činjenica.

Uspostavljanje velikih centraliziranih birokratskih država bilo je, doduše, neumitna prepostavka kapitalističkog načina proizvodnje, no ono je sa svoje strane već i bilo o podjednakoj mjeri *posljedica* novih privrednih potreba, tako da bi bilo mnogo točnije okrenuti Bücherovu rečenicu i reći: oblikovanje političke centralizacije »bitno« je posljedica sazrijevajuće »narodne privrede«, to jest kapitalističke proizvodnje.

Apsolutizam je, međutim, imao svoj nepobitni udio u ovom historijskom pripremnom procesu, a tu svoju ulogu odigrao je s onom istom stupidnom lišenošću misli slijepog oruđa povijesnih razvojnih tendencija s kojom se znao, u zgodnoj prilici, i suprotstaviti tim tendencijama. U prilici, na primjer, kada su srednjevjekovni bogom dani despoti gradove koji su se s njima udruživali protiv feudalne gospode smatrali pukim objektima iznuđivanja pa su ih prilikom prve mogućnosti opet izdali feudalcima. Ili tada kada su novootkriveni dio svijeta zajedno sa svojim čovječanstvom i kulturom odmah i isključivo smatrali podobnjim poljem za najbrutalnije, najpodlijije i najsurovije pljačkanje, te da bi »u više kulturne svrhe« »vladarske riznice« što brže napunili zlatom. A posebno kada su kasnije istrajno odbijali da između svoje božanske milosti i »vjernih naroda« smjeste komad papira nazvan građansko-parlamentarnim ustavom koji je, naime, isto toliko neophodan za nesputani razvitak gospodstva kapitala kao što je to političko jedinstvo centralizirane velike države.

I zaista su krajem srednjeg vijeka djelovale sa svim drukčije moći, zbivali su se veliki pomaci u privrednom

životu evropskih naroda koji su inauguirali nastup novog načina privrede.

Nakon otkrića Amerike i plovidbe oko Afrike, to jest otkrića morskog puta za Indiju, došlo je do neslućenog razvitka i pomicanja trgovine, a time je počelo i dokidanje feudalizma i cehovskog poretku u gradovima. Silna osvajanja, zaposjedanja zemalja, pljačkaški pohodi u otkrivenim zemljama, iznenadni jaki priliv plemenitih metala iz novog dijela svijeta, velika trgovina začinima sa Indijom, proširena trgovina robovima koja je afričke crnce dovodila na američke plantaže, sve je to u najkraće vrijeme u zapadnoj Evropi stvorilo novo bogatstvo i nove potrebe. Mala radionica cehovskog obrtnika s njezinih tisuću okovanosti pokazala se koćnicom nužnog proširenja proizvodnje i njezinog brzog napretka. Veliki trgovci stvorili su izlaz time što su obrtnike skupljali u velikim manufakturama izvan gradskih vrata gdje su im morali brže i bolje proizvoditi, budući se tu nije vodilo računa o uskogrudim propisima cehova.

U Engleskoj novi je način proizvodnje uveden revolucijom u poljoprivredi. Cvjetanje manufakture vune u Flandriji i velika potražnja vune do koje je došlo potakla je englesko feudalno plemstvo da na velikim područjima obrađena zemljišta pretvori u pašnjake pri čemu je englesko seljaštvo u velikom omjeru prognano iz svojih domova. Time su masovno stvoreni radnici bez posjeda, proleteri, koji su trebali biti na raspolaganje nastajućoj kapitalističkoj manufakturi. U istom je pravcu djelovala reformacija koja je dovela do konfiskacije crkvenih dobara koja su djelomično darovana plemstvu sa dvora i spekulantima, djelomično prodana ispod cijene, a njihovo je seosko stanovništvo uglavnom također prognano sa grude. Tako su i manufakturisti i kapitalistički zakupci zatekli siromašno proletersko stanovništvo koje je bilo i izvan feudalnih i izvan cehovskih sputanosti i koje je nakon dugog martirija u skitničkom životu, u javnim ubožnicama, kravovo proganjeno zakonom i policijskim žbiri-ma, nadnično ropstvo prihvatiло kao spasonosnu luku. Uskoro je došlo i do velikih tehničkih preokreta u manufakturama koji su sve više dopuštali da se umjesto obučenog obrtnika koriste velike mase neobučenih nadničnih proletera.

Citavo to stremljenje i pritisak novih prilika svuda je nailazilo na feudalne ograde i na mizeriju trulih prilika. Naturalna privreda uvjetovana feudalizmom i njegovom biti, pa i osiromašenje narodnih masa pod bezgraničnim pritiskom kmetstva, prirodno su sputavali unutrašnje tržište za manufaktturnu robu, a cehovi su istovremeno sputavali najvažniji uvjet proizvodnje: radnu snagu u gradovima. Državni aparat je sa svojom beskonačnom političkom razmrvljenosću, po-manjkanjem javne sigurnosti — sa svojim mnoštvom carinskih i trgovinsko-političkih izopačenosti na svakom koraku sputavao i opterećivao novi promet i novu proizvodnju.

Bilo je jasno da je novo građanstvo u zapadnoj Evropi, kao zastupnik slobodne svjetske trgovine i manufakture, na ovaj ili onaj način moralo odstraniti sve ove zapreke ukoliko nije željelo odustati od svoje svjetsko-povijesne misije. Prije no što je, dakle, u velikoj francuskoj revoluciji razbilo feudalizam na komade najprije se s njim kritički sukobilno, a nova znanost nacionalne ekonomije nastaje tako kao jedno od najvažnijih ideoloških oružja buržoazije u borbi protiv srednjevjekovne feudalne države, a za modernu kapitalističku klasnu državu. Nastajući privredni poredak najprije se nametao u formi novog, brzo stvorenog bogatstva koje se slivalo na zapadnoevropsko društvo i koje je proizlazilo iz sasvim drugih, izdašnijih i pravidno nepresušnih izvora no što su to bile patrijarhalne metode guljenja feudalnih kmetova koje su, uostalom, već iskoristile svoje posljednje mogućnosti. Najfrapantniji izvor novog bogaćenja najprije nije bio novi način proizvodnje već njegov vodič: moćni razvoj trgovine. Tako se upravo u najvažnijim sjedištima svjetske trgovine krajem srednjeg vijeka: u bogatim talijanskim trgovačkim republikama na Sredozemlju i u Španiji pojavljuju prva pitanja nacionalne ekonomije i prvi pokušaji njihovog rješenja.

Što je bogatstvo? Na kakav način države postaju bogate, a zašto osiromašuju? To je bio novi problem nakon što su stari pojmovi feudalnog društva izgubili svoje važenje u vrtlogu novih prilika. Bogatstvo je *zlato*, za koje se sve može kupiti. Bogatstvo, dakle, stvara trgovina. Stoga, dakle, postaju bogate one države koje su u stanju uvesti što više zlata i ne dopustiti da ikakvo zlato napušta njihovu zemlju. Stoga država mora promicati svjetsku trgovinu, osvajanje novih dijelova svijeta, manufakture koje proizvode za izvoz, a zabraniti uvoz stranih artikala koji državi izmamljuju zlato. To je bio prvi nacionalno-ekonomijski nauk koji se u Italiji pojavio već krajem 16. stoljeća, a u 17. je stoljeću stekao veliki ugled u Engleskoj i Francuskoj. I bez obzira na to koliko sirov bio taj nauk, on ipak predstavlja prvi oštri prekid s pojmovnim svjetom feudalne naturalne privrede, prvu smjelu kritiku tog svijeta, prvu idealizaciju trgovine, robne proizvodnje, a u toj formi — kapitala, a na kraju krajeva i prvi program državne politike u skladu sa željama mlade buržoazije u usponu.

Uskoro se u središte umjesto trgovca smješta kapitalist koji proizvodi robu, ali oprezno, koristeći masku otrcanog sluge u predsjoblju feudalne gospode. Bogatstvo nije, dakle, nipošto zlato, jer je zlato samo posrednik u trgovini robom, objavljaju francuski prosjetitelji u 18. stoljeću. Djatinjasto je slijepilo sagledavati u sjajnom metalu zalog sreće naroda i države! Zar me metal može nahraniti kada ogladnim, zar me može zaštititi od studeni kada mi je hladno? Zar nije perzijski kralj Darije sa svim svojim zlatnim blagom

trpio paklence muke žedi na pohodu, te bi ga rado dao za gutljaj vode? Ne, bogastvo su, dakle, svi darovi prirode, hrana i stvari kojima mi svi, i prosjaci i kraljevi, zadovoljavamo svoje potrebe. Što obilnije stanovništvo zadovoljuje svoje potrebe, to je bogatija država, jer će biti i više poreza za nju. A tko izmamljuje prirodi žito za spravljanje kruha, vlakno za tkanje odjeće, drvo i željezo kojima zidamo kuće i oruđe? Poljoprivreda! Poljoprivreda je, a ne trgovina, pravi zdenac bogatstva. Stoga valja tu masu poljoprivrednog stanovništva, seljačku masu čije ruke stvaraju bogatstvo za sve, riješiti njezine bezgranične bijede, valja ju zaštititi od feudalnog izrabljivanja i uzdići do blagostanja! (E da bih dobio tržište za svoju robu, tiho dodaje manufaktturni kapitalist). Stoga veliki zemljoposjednici, feudalni baruni u čijim se rukama skuplja čitavo bogatstvo poljoprivrede, moraju biti jedini koji plaćaju porez i uzdržavaju državu! (Zato da ja, koji navodno ne stvaram nikakvo bogatstvo, ne bih trebao plaćati nikakav porez, smijulji se kapitalist.) Stoga valja samo oslobođiti poljoprivredu, rad sa grudom, svake feudalne stege, pa će izvori bogatstva za puk i državu poteći u svojem prirodnom obilju, pa će se najviša sreća svih ljudi nužno ozbiljiti prirodnom harmonijom.

U tim se prosvjetiteljskim naucima već može čuti razgovjetni tutanj bastillske oluje, a kapitalistička buržoazija uskoro se osjećala dovoljno snažnom da odbaci masku pokornosti i postavi se čvrsto u prvi plan neuvijeno tražeći preoblikovanje čitave po njezinom uzoru. Poljoprivreda nije nipošto jedini izvor bogatstva, izjavljuje Adam Smith u Engleskoj krajem 18. stoljeća. Svaki rad za nadnicu koji se koristi za proizvodnju robe, bez obzira na to da li na poljoprivrednom dobru ili u manufakturi, stvara bogatstvo! (Svaki *rad*, kaže Adam Smith; ali za njega i njegove nastavljače — toliko su već i oni puki glasnogovornici buržoazije u usponu — čovjek koji radi već je po prirodi kapitalistički najamni radnik!) Jer, svaki najamni rad osim nužne nadnice za uzdržavanje radnika stvara još i rentu za uzdržavanje zemljoposjednika i profit kao bogatstvo posjednika kapitala, poduzetnika. A bogatstvo je utoliko veće što su veće mase radnika upregnute u jednoj radionici pod zapovjedništvom jednog kapitala, što je točnije i pažljivije izvršena među njima podjela rada. Tek je to, dakle, prava prirodna harmonija, pravo bogatstvo nacija: iz svakog rada za radnika nadnica koja ga održava na životu, renta dostatna za bezbrižni život zemljoposjednika i profit zbog kojeg poduzetnik i dalje veselo nastavlja svojim poslovima. Tako su zbrinuti svi i to bez starih, grubih sredstava feudalizma. A promicanje »bogatstva nacija« jest u tomu da se promiče bogatstvo kapitalističkih poduzetnika koji to sve održe u pogonu i koriste zlatnu žilu bogatstva: najamni rad. Valja dokinuti sve zapreke i sputanosti dobrog starog vremena, pa i novosmišljene me-

tode očinske države. Slobodna konkurenca, slobodno iživljavanje privatnog kapitala, čitav poreski i državni aparat u službi kapitalističkih poduzetnika — pa će sve krenuti dobro u najboljem od svih svjetova!

To je bilo ekonomijsko evanđelje buržoazije, oslobođeno svih velova, a time je nacionalna ekonomija u svojoj jezgri i pravom liku konačno krštena. Praktički prijedlozi za reformu i opomene buržoazije upućene feudalnoj državi bili su, doduše, podjednako neuspješni kao i svi drugi historijski pokušaji da se novo vino toči u stare bačve. Čekić revolucije postigao je za 24 sata što nije uspjelo u pola stoljeća reformatorskog krpljenja. Cin osvajanja političke moći dao je buržoaziji u ruke uvjete njezinog gospodstva. No, nacionalna je ekonomija, pored filozofijskih, prirodnopravnih i socijalnih teorija prosvjetiteljstva, bila, i to kao prva, sredstvo samoosvješćivanja buržoazije i kao takva uvjet i poticaj za revolucionarni čin. Sve do najbljeđih izdanaka djelo je buržoaskog obnavljanja svijeta u Evropi pothranjivano misaonim sadržajima klasične nacionalne ekonomije. U Engleskoj je buržoazija u vrijeme svojeg razdoblja »oluje i stiske« u borbi za slobodnu trgovinu uzimala oružje iz arsenala Smith-Ricardo. Pa i reforme razdoblja Stein-Hardenberg-Scharnhorst, koje su ocvali feudalni sjaj Pruske nakon batina kod Jene nešto modernizirale i učinile ga sposobnim za život, polazile su u svojim idejama od nauka engleskih klasika, te je mladi njemački nacionalni ekonomist Marwitz 1810. mogao zapisati: pored Napoleona najveći je evropski vladar bio Adam Smith.

Kada, dakle, shvatimo zašto je nacionalna ekonomija nastala tek prije približno stoljeće i po, postat će nam jasan i njezin kasniji usud: ukoliko je nacionalna ekonomija znanost o posebnim zakonima kapitalističkog načina proizvodnje njezina su egzistencija i funkcija očito vezane uz njihov opstanak, pa gube svoju bazu nestankom proizvodnog načina o kojem je riječ. Drugim riječima: nacionalna ekonomija kao znanost odigrala je svoju ulogu čim anarhička privreda kapitalizma nestane ustupajući mjesto planskom privrednom poretku što ga organizira i vodi cjelokupno radno stanovništvo. Pobjeda moderne radničke klase i ozbiljenje kapitalizma znaće stoga kraj nacionalne ekonomije kao znanosti. Ovdje nastaje osebujna povezanost nacionalne ekonomije i klasne borbe modernog proletarijata.

Ukoliko je zadatak i predmet nacionalne ekonomije objašnjavanje zakona nastanka, razvitka i proširivanja kapitalističkog načina proizvodnje, naumitna je konzekvenca toga da ona u svojem istraživanju mora otkriti i zakone propadanja kapitalizma koji poput ranijih privrednih formi nije vjećit već je samo prijelazna povjesna faza, stepenica na beskonačnoj ljestvi društvenog razvijatka. Nauk o nastanku kapitalizma tako se nužno preokreće u nauk o propasti kapi-

talizma, a znanost o proizvodnom načinu kapitalizma preokreće se u znanstveno utemeljenje socijalizma, teorijsko sredstvo gospodstva buržoazije jest oružje klasne borbe za oslobođenje proletarijata.

Ovaj drugi dio općeg problema nacionalne ekonomije nisu, doduše, riješili ni francuski niti engleski, a još mnogo manje njemački učenjaci građanske klase. Posljednje konzervativne teorije kapitalističkog načina izveo je čovjek koji je unaprijed stajao na stanovištu proletarijata: *Karl Marx*. Time su socijalizam i moderni radnički pokret prvi put postavljeni na neumitnu podlogu znanstvene spoznaje.

Socijalizam kao ideal društvenog poretka zasnovanog na jednakosti i bratstvu ljudi, kao ideal komunističke zajednice bio je star već tisuće godina. Kod prvih apostola kršćanstva, kod različitih srednjevjekovnih vjerskih sekti, u seljačkom ratu, socijalistička se ideja uvijek iskrila kao najradikalniji izraz ogorčenja nad postojećim društvom. No, upravo kao ideal što se može preporučiti uvijek i u svakom društvenom milieu, socijalizam je dugo bio puki lijepi san osamljenih sanjara, zlatno maštanje, nedostižno poput veseleg sjaja duge na oblačnom nebu.

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća socijalistička se ideja prvi put pojavljuje snažno i naglašeno, odvojeno od religiozno-sektaškog maštanja, kao odraz strave i pustošenja prouzrokovanih kapitalizmom u usponu. No, i sada socijalizam u osnovi nije ništa drugo nego san, izmišljotina pojedinih umnih glava. Kada slušamo velikog prethodnika revolucionarnih pobuna proletera, Babeufa, koji je za vrijeme velike francuske revolucije pokušao udar u cilju nasilnog uvođenja socijalne jednakosti, vidimo da je jedina činjenica kojom umije poduprijeti svoja komunistička nastojanja vapijuća nepravednost postojećeg društvenog poretka. Nikada mu nije dosta toga da taj poredak u svojim strastvenim člancima, pamfletima poput svojeg obrambenog govora pred tribunalom koji mu je izrekao smrtnu kaznu, opisuje mračnim bojama. Njegovo evanđelje komunizma jest jednolično ponavljanje optužbi protiv nepravednosti postojećeg, protiv patnji i muka, bijede i poniženja radnih masa na čiji se račun obogaćuje šačica dokoličara koja vlada. Po Babeufu je dovoljno da postojeći društveni poredak zavređuje svoju propast, te bi mogao, dakle, biti srušen i pred sto godina, čim se nađe grupa odlučnih muževa da preuzme državnu moć i uvede režim jednakosti, tako kao što su jakobinci 1793. zaposjeli političku moć i uveli republiku.

Socijalističke ideje što su ih u dvadesetim i tridesetim godinama prijašnjeg stoljeća uveli veliki mislioci: *Saint Simon* i *Fourier* u Francuskoj, a *Owen* u Engleskoj, i to s mnogo više genija i sjaja, temeljile su se na sasvim drugim metodama, no bitno ipak na istoj osnovi. Nijedan od spomenutih nije, duduše, više mislio na revolucionarno osvaja-

nje moći u svrhu ozbiljenja socijalizma; oni su, naprotiv, zajedno sa čitavom svojom generacijom koja je došla nakon velike revolucije, bili razočarani svakim socijalnim prevratom i svakom politikom, bili su izrazite pristalice čisto miroljubivih sredstava propagande. No, baza socijalističkih ideja kod svih je njih bila jednaka; one su po svojoj biti bile puki projekt, izum genijalne glave koja je svoje ideje preporučila čovječanstvu smatrajući da bi njihovo ozbiljenje bilo put iz pakla građanskog društvenog poretka.

Stoga su ove socijalističke teorije unatoč svoj snazi svojih kritika i čara njihovih idealova budućnosti ostale bez znatnijeg utjecaja na zbiljske pokrete i borbe njima suvremene povijesti. Babeuf je sa šaćicom svojih prijatelja potonuo u kontrarevolucionarnoj plimi poput nejakog brodića, ostavlajući za sada kao jedini trag kratki užareni redak na listovima povijesti revolucije. Saint Simon i Fourier uspjeli su jedino okupiti sekte oduševljenih i darovitih sljedbenika koji su se nakon nekog vremena razišli ili potražili neki drugi pravac rasipajući bogate i plodne poticaje u vidu socijalnih ideja, kritika i pokušaja. Owen je imao najjače djelovanje na mase proletarijata, no i njegovi se utjecaji, nakon što su oduševili elitnu grupu engleskih radnika, nakon toga, u tridesetim i četrdesetim godinama, potpuno gube.

U četrdesetim godinama nastupila je nova generacija socijalističkih vođa: *Weitling* u Njemačkoj, *Proudhon*, *Louis Blanc*, *Blanqui* u Francuskoj. Radnička je klasa sa svoje strane već započela borbom protiv gospodstva kapitala, ona je u elementarnim pobunama lyonskih svilara u Francuskoj i u čartističkom pokretu u Engleskoj dala signal za klasnu borbu. No nije postojala nikakva neposredna sveza između tih spontanih pokreta izrabljivanih masa i različitih socijalističkih teorija. Proleterske revolucionarne mase nisu imale pred očima nekakav određeni socijalistički cilj, niti su socijalistički teoretičari nastojali svoje ideje utemeljiti političkom borbom radničke klase. Njihov se socijalizam trebao realizirati stanovitim lukavo smišljenim institucijama, kao što su to bile Proudhonova narodna banka za pravednu razmjenu robe ili proizvođačke asocijacije Louisa Blanca. Jedini socijalist koji je računao s političkom borbom kao sredstvom ozbiljenja socijalne revolucije, bio je Blanqui, koji je stoga bio jedini zbiljski predstavnik proletarijata i njegovih revolucionarnih klasnih interesa u onom razdoblju. No i njegov je socijalizam u svojoj osnovi bio zapravo samo projekt, projekt koji je navodno bilo moguće odmah realizirati kao plod odlučne volje revolucionarne manjine i iznenadnog političkog prevrata što bi ga ta manjina izvršila.

Godina 1848. postala je kulminacionom točkom, a ujedno i krizom svih varijanti starijeg socijalizma. Pariški proletarijat na koji su utjecale tradicije ranijih revolucionarnih borbi i koji je bio potaknut različitim socijalističkim

sustavima, bio je strastveno odan nejasnim idejama o pravednom društvenom poretku. Čim je srušeno građansko kraljevstvo Louisa Philippea, pariški su radnici iskoristili svoju moć da bi od preplašene buržoazije ovog puta zatražili ozbijljenje »socijalne republike« i novu »organizaciju rada«. Proletarijat je provizornoj vladu dao za izvršenje tog programa znameniti rok od tri mjeseca i za to su vrijeme radnici gladovali i čekali dok su se buržoazija i malograđanstvo tajno naoružavali i spremali na svladavanje proletarijata. Rok se svršio zapamćenim junske pokoljem čime su u krvi ugušili ideal »socijalne republike« koja se navodno mogla svaki čas ozbiljiti. Revolucija 1848. nije dovela do carstva socijalne jednakosti već do političkog gospodstva buržoazije i neslućenog uspona kapitalističkog izrabljivanja u drugom carstvu.

No, u isto vrijeme u kojem se činilo da je socijalizam stare škole zauvijek pokopan pod srušenim barikadama junjskog ustanka, Marx i Engels su socijalističku ideju postavili na sasvim novu bazu. Oni točke oslonca za socijalizam nisu tražili u moralnoj neispravnosti postojećeg društvenog poretka, pa ni u izmišljanju što privlačnijih i primamljivih projekata kojima bi se socijalna jednakost prokrijumčarila u tadašnju državu. Oni su se okrenuli istraživanju *privrednih* prilika tadašnjeg društva. Ovdje, u samim zakonima kapitalističke anarhije, Marx je razotkrio zbiljsko polazište socijalističkih stremljenja. Francuski i engleski klasični nacionalne ekonomije iznašli su zakone života i razvoja kapitalističke privrede, a Marx je svojim radom nastavio pola stoljeća kasnije upravo tamo gdje su oni prekinuli. On je sa svoje strane razotkrio kako upravo ti isti zakoni rade na propasti današnjeg privrednog poretka, time što širenjem anarhije sve više ugrožavaju egzistenciju društva i oblikuju čitav niz uništavajućih privrednih i političkih katastrofa. Vlastite razvojne tendencije kapitalističkog gospodstva su, dakle, kao što je dokazao Marx, ono što na stanovitom stupnju svoje sazrelosti čini nužnim prijelaz na planski način privrede što ga svjesno organizira čitavo radno društvo, ukoliko cjelokupno društvo i ljudska kultura ne žele propasti u konvulzijama nesputane anarhije. A taj sudbonosni čas sam gospodujući kapital sve energičnije približuje time što skuplja sve veće mase svojih budućih grobara, proletera, time što se širi po svim zemljama svijeta uspostavljajući anarhičku svjetsku privrednu, a time ujedno stvara i bazu za sjedinjavanje proletarijata svih zemalja u revolucionarnu svjetsku moć u svrhu dokidanja kapitalističkog klasnog gospodstva. Time socijalizam prestaje biti projektom, lijepim maštanjem, ili pak eksperimentom pojedinih grupa radnika na svoju ruku i u svojoj zemlji. Socijalizam je kao zajednički politički akcioni program internacionalnog proletarijata *historijska nužnost* budući je to plod razvojnih tendencija kapitalizma.

Sada je, dakle, jasno zašto Marx svoj vlastiti ekonomijski nauk postavlja izvan oficijelne nacionalne ekonomije, te ga nazivlje »kritikom političke ekonomije«. Zakoni kapitalističke anarhije što ih je razvio Marx, te zakoni njezinog nadolazećeg propadanja jesu, doduše, i sami nastavak nacionalne ekonomije kakvu su ju stvorili građanski naučenjaci, no nastavak koji u svojim konačnim rezultatima dolazi u najoštiju suprotnost spram polaznih točaka. Marxov je nauk dijete građanske ekonomije, ali dijete koje je svojim rođenjem umorilo majku. U Marxovoj teoriji nacionalne ekonomije nalazi svoje dovršenje, ali i svoj kraj kao znanosti. Ono što treba slijediti jest samo — osim izradbe pojedinosti Marxova nauka — provođenje toga nauka u djelo, to jest borba internacionalnog proletarijata za ozbiljenje socijalističkog privrednog poretka. Dovršenje nacionalne ekonomije kao znanosti jest stoga svjetsko-povijesni čin: a njegovo ozbiljenje u praksi jest planski organizirana svjetska privreda. Posljednje poglavlje nacionalno-ekonomijskog nauka jest socijalna revolucija svjetskog proletarijata.

Posebna sveza između nacionalne ekonomije i moderne radničke klase pokazuje se time kao obostrani odnos. Ukoliko je s jedne strane nacionalna ekonomija kao što ju je do kraja razvio Marx, neophodni temelj svakog proleterskog prosvjećivanja, utoliko klasno svjesni proletariat predstavlja danas jedino slušateljstvo nauka nacionalne ekonomije koje je sposobno za razumijevanje i prihvatanje. Imajući pred očima tek propadajuće ruševlje feudalizma, Quesnay i Boisguilbert u Francuskoj, a Adam Smith i Ricardo u Engleskoj, mlado su građansko društvo promatrati ispunjeni ponosom i oduševljenjem te su, čvrsto vjerujući u nadolazak tisućugodišnjeg carstva buržoazije i njegovu »prirodnu« socijalnu harmoniju, svojim orlovskim pogledima neustrašivo prodirali u dubine kapitalističkih zakona.

Od tada je sve moćnije narastanje proleterske klasne borbe, naročito nakon junskog pariškog ustanka već odavno razorilo povjerenje građanskog društva u svoju božanskost. Kušalo je jabuko sa drva spoznaje modernih klasnih zakona, pa sada prezire klasičnu golotinju u kojoj su ga nekoć pokazivali svijetu stvaratelji njegove vlastite nacionalne ekonomije. Jasno je, naime, da su predvodnici modernog proletarijata svoje smrtonosno oružje iskovali od tih znanstvenih otkrića.

Tako dolazi do toga da ne samo socijalistička već i građanska nacionalna ekonomija, utoliko ukoliko je bila nekada istinska znanost, nailaze na gluhe uši u posjedničkim klasama. Budući su nesposobni razumjeti nauke svojih vlastitih velikih predaka, a još manje sposobni za razumijevanje Marxova nauka koji im prethodi i udara mrtvačko zvono građanskog društva, današnji građanski naučenjaci pod nazivom nacionalne ekonomije iznose bezobličnu smjesu otpadaka sva-

kakvih znanstvenih pomisli i zainteresiranih zabluda pri čemu više nisu vođeni svrhom istraživanja zbiljskih tendencija kapitala, već obratnom željom, naime skrivanjem tih tendencija, pa nastoje obraniti kapitalizam kao najbolji, jedino mogući, vječni privredni poredak.

Građansko je društvo izdalo i zaboravilo znanstvenu nacionalnu ekonomiju, te ona nalazi slušaoce samo među klasno svjesnim proleterima, a kod njih ne nailazi samo na puko teorijsko razumijevanje već i na djelatno ozbiljenje. Poznati Lassalleov izriječ odnosi se prije svega na nacionalnu ekonomiju:

»Kada se znanost i radnici, ta dva suprotstavljenia pola društva zagrle, u svojim će rukama ugušiti sve kulturne prepreke«.

2. IZ POVIJESTI PRIVREDE (I)

I.

Naše poznavanje najstarijih i najprimitivnijih privrednih formi vrlo je novog datuma. Još 1847. Marx i Engels su u prvom klasičnom dokumentu znanstvenog socijalizma, u »Komunističkom manifestu« zapisali: »Povijest cjelokupnog dosadašnjeg društva jest povijest klasnih borbi.« Upravo u isto vrijeme kada su stvaraoci znanstvenog socijalizma objavili taj stav počela su sa svih strana dolaziti nova otkrića koja su ga dovodila u sumnju. Gotovo svake godine dolazilo se do dotada nepoznatih uvida u starija privredna stanja ljudskoga društva koji su vodili zaključku da je u protekloj povijesti moralno biti vrlo dugih razdoblja bez klasnih borbi, budući nije postojala ni razdjeljenost na različite društvene klase, niti razlike između bogatih i siromašnih, jer nije bilo ni privatnog vlasništva.

U godinama od 1851. do 1853. u Erlangenu je izašlo prvo od djela Georga Ludwiga v. Maurera kojim počinje nova epoha, knjiga »Einleitung zur Geschichte der Markt-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt« (»Uvod u povijest tržišnih, dvorskih, seoskih i državnih ustanova i javne moći«), a ta su djela bacila novo svjetlo na germansku prošlost i na socijalnu i ekonomijsku strukturu srednjeg vijeka. Već nekoliko stoljeća na pojedinim mjestima, što u Njemačkoj, što u nordijskim zemljama, pa i na otoku Islandu, nailazilo se na neobične ostatke prastarih seoskih uređaja koji su ukazivali na nekadašnje postojanje zajedničkog posjedovanja zemlje u tim mjestima, na nekakav agrarni komunizam. No, najprije se nije znalo protumačiti što ti ostaci znače. Po nekom ranijem nazoru koji je, naročito nakon Mösera i Kindlingerja, bio vrlo rasprostranjen, kultiviranje tla je u Evropi navodno proizašlo od pojedinih dvorova, a svaki je dvor bio okružen izdvojenim poljima koja su bila privatno vlasništvo »posjednika dvora, to jest gospodarstva. Tek u kasnijem srednjem vijeku, tako se mislilo, dotadašnja su obitavališta zbog veće sigurnosti skupljena u sela, a dotadašnji posebni hatari udruženi u hatar jednog sela. Bez obzira na to koliko se prilikom pobližeg razmatranja ova teo-

rija čini nevjerljatnom — za njezino utemeljenje valja, nai-me, pretpostaviti najnevjerljatnije, to da su međusobno vrlo udaljena obitavališta srušena da bi se ih nanovo izgradilo na drugom mjestu i da je svatko napustio udobno raspoređena polja oko vlastite kuće te da bi pošao iz slobodnog gospodare-nja na svojim poljima u naselje gdje su njegova polja razdi-jeljena na uske trake i razdvojena svim pragovima i gdje posve ovisi o svojim seoskim susjedima — ta se nevjerljatna teorija kao prevladavajuća održala sve do polovine proteklog stoljeća. Tek je v. Maurer sva pojedina otkrića skupio u smjeloj, širokopoteznoj teoriji, te na temelju ogromnog či-njeničnog materijala i najtemeljitijeg istraživanja u starim arhivima, dokumentima i pravnim institucijama konačno do-kazao da zajedničko vlasništvo zemlje nije nastalo tek u kasnom srednjem vijeku nego je općenito tipična i prastara forma germanskog naseljavanja u Evropi već od samog po-četka. Prije dvije tisuće godina, a i još ranije, u onom sivom predvremenu germanskih naroda, vladale su, dakle, prilike koje su se u osnovi razlikovale od današnjih. Germani tada nisu znali ni za kakvu državu s pisanim prinudnim zakoni-ma, nisu poznavali diobu na siromašne i bogate, gospodujuće i radnike. Bili su skupljeni u slobodna plemena i rodove koji su dugo prolazili Evropom sve dok se nisu, najprije privre-meno, a onda stalno, naselili. Prvo kultiviranje zemlje u Nje-mačkoj nije naime, a to je Maurer dokazao, proizašlo od pojedinaca, već od čitavih rodova i plemena, kao što je na Islandu proizašlo od većih družbi nazvanih frändalid i skull-dalid — što približno znači prijateljstvo i sljedbeništvo. Naj-starije novosti o starim Germanima koje su do nas došle preko Rimljana, pa i ispitivanje odredbi iz predanja, jamče istinu tog shvaćanja. Lutajući su pastirski narodi bili prvo stanovništvo Njemačke. Kao i kod drugih nomada i kod njih je stočarstvo, te stoga i posjedovanje prostranih pašnjaka, bilo glavna stvar. No, ni oni niti drugi lutajući narodi stari-jeg i novijeg vremena nisu za duže vrijeme mogli opstatи bez zemljoradnje. A upravo u takvom stanju nomadske privrede povezane sa zemljoradnjom, pri čemu je stočarstvo bilo glav-no, a zemljoradnja nešto podređeno, bili su u vrijeme Julija Cezara, dakle prije nekih tisuću godina, germanski narodi što ih je upoznao, dakle, Suevi ili Švabi. Slična su stanja, na-vike i ustanove utvrđene i kod Franaka, Alemana, Vandala i drugih germanskih plemena. Svi ti germanski narodi nase-ljavali su se po jedinstvenim plemenima i rodovima, i to na početku za kratko vrijeme, te su obrađivali zemlju i kre-tali dalje čim su ih moćniji rodovi pritiskali naprijed ili natrag, ili čim su pašnjaci bili iscrpljeni. Tek kada se seoba zaustavila i smirila, te nitko nije nikoga pritiskao, ostali su dulje u tim nastambama, te su tako postupno sticali stalna boravišta. Naseljavanje se, međutim, bez obzira na to da li kasnije ili ranije, da li na slobodnoj zemlji ili nekadašnjem

rimskom ili slavenskom tlu, uvijek zbivalo u čitavim plemenima ili rodovima. Pritom je svako pleme, a u svakom plemenu svaki rod, zauzelo određeno područje koje je svima podjednako pripadalo. Stari Germani nisu znali za moje i tvoje obzirom na zemlju. Svaki je rod, štoviše, prilikom naseljavanja oblikovalo takozvanu hatarsku zadrugu koja je zajednički privređivala na području koje joj je pripadalo, te je to područje zajednički obradivala i dijelila. Pojedinac je izvlačenjem dobio onaj dio zemlji koji mu je za neko vrijeme bio prepušten na uporabu, pri čemu se strogo pazilo na jednakost dijelova. Svi privredni, pravni i opći poslovi takve zadruge koja je obično oblikovala i satniju oboružanih muževa, sređivali su se na skupovima zadrugara koji su također birali predstojnika hatara i druge javne činovnike.

Samo u planinama, u šumama ili močvarnim predjelima, gdje je zbog nedostatka prostora ili zemlje pogodne za kultiviranje opće naseljavanje bilo nemoguće, kao, na primjer, u Odenwaldu, u Westfaliji i alpskim područjima, Germani su se naselili u pojedinim gospodarstvima, no i ta su međusobno oblikovala neku zadrugu; pritom zajednički posjed nisu bila polja, već su pašnjaci, šume i travnjaci bili zajedničkim, općinskim posjedom, a sve javne poslove izvršavala je ta zajednica.

Pleme koje je obuhvaćalo mnoge, uglavnom stotine takvih zadruga, djelovalo je pretežno samo kao najviša sudska i vojna jedinica. Ova zadrugska organizacija bila je, kao što je Maurer dokazao u dvanaest tomova svojeg velikog djela, temelj, takorekuć najmanja celija čitavog socijalnog tkanja od najranijeg srednjeg vijeka pa sve do kasnijeg novog vijeka, tako da su se feudalni dvorovi, sela i gradovi oblikovali u različitim modifikacijama tih zadruga čije ruševlje još i danas nalazimo u različitim predjelima srednje i sjeverne Europe.

Kada su ta prva otkrića prastarog zajedničkog vlasništva postala poznata u Njemačkoj i nordijskim zemljama, pojavila se teorija da smo ovdje na tragu posebno germanске institucije koja se može protumačiti samo posebnostima njemačkog narodnog karaktera. Iako Maurer sam ne zna za takvo nacionalno shvaćanje agrarnog komunizma, te ukazuje na primjere kod drugih naroda, uglavnom se u Njemačkoj zadržao stav da su stare zemljoradničke zadruge posebnost germanskih javnih i pravnih odnosa, odraz »germanskog duha«. No, gotovo istovremeno s prvim Maurerovim djelom o starom seoskom komunizmu Germana, došlo je do novih otkrića na sasvim drugom dijelu evropskog kontinenta. Od 1847. do 1852. westfalski je barun v. Haxthausen koji je početkom četrdesetih godina na želju ruskog cara Nikolaja I. putovao Rusijom objavljivao svoje »Studije o unutrašnjim stanjima, narodnom životu, a naročito seoskim uređenjima Rusije«. Iz toga je djela iznenađeni svijet saznao da

na istoku Evrope još i danas postoje sasvim analogna uređenja. Prastari seoski komunizam, čije se ruševlje u Njemačkoj s naporom moralo izvaditi ispod nanosa kasnijih stoljeća i tisućljeća, odjednom je sasvim stvarno zaživio u susjednom ogromnom carstvu na istoku. U spomenutom kao i u jednom kasnije, 1866., objavljenom djelu o »seoskim uređenjima Rusije«, v. Haxthausen je dokazao da ruski seljaci ne znaju za privatno vlasništvo obzirom na polja, pašnjake i šume, da se čitavo selo smatra njihovim vlasnikom, a pojedine seljačke obitelji samo povremeno dobijaju na uporabu pojedine parcele za koje — poput starih Germana — žrebaju.

U Rusiji je, u vrijeme u kojem je njome putovao i istraživaо v. Haxthausen, kmetstvo bilo u punoj snazi, te je na prvi pogled bila toliko frapantnija činjenica da je rusko selo pod željeznim pokrivačem kmetstva i despotskim državnim mehanizmom bilo mali svijet za sebe sa seoskim komunizmom i zadružnim obavljanjem svih javnih poslova u seoskoj skupštini, i »miru«. Njemački istražitelj tih posebnosti izjavio je da je ruska seoska zajednica proizvod stare slavenske obiteljske zajednice kakvu danas još nalazimo kod južnih Slavena na Balkanu i kakvu u starim ruskim pravnim knjigama u 12. stoljeću pa još i kasnije nalazimo u punoj snazi. Haxthausenovo je otkriće s oduševljenjem prihvatio čitav jedan ruski duhovni i politički pravac, slavjanofilstvo. Taj pravac usmјeren prema uzdizanju slavenskog svijeta i njegove »nepotrošene snage« u suprotnosti spram »trilog zapada« i njegove germanске kulture, u komunističkim je institucijama ruske seoske zajednice naišao na moći oslonac za dva do tri desetljeća. U skladu s posebnim reakcionarnim ili revolucionarnim usmјerenjima u koja se slavjanofilstvo rascijepilo seoska se općina veličala ili kao jedna od triju pravih slavenskih institucija ruske duše: grčko-ortodoknsa vjera, carski apsolutizam i seljački-patrijarhalni seoski komunizam, ili pak kao pogodno polazište sa kojeg će se u bliskoj budućnosti uvesti socijalistička revolucija, te će tako, zaobilaznjem kapitalističkog razvitka, moći mnogo ranije nego u zapadnoj Evropi biti napravljen izravni skok u obećanu zemlju socijalizma. Suprotstavljeni polovi slavjanofilstva bili su, međutim, potpuno suglasni u shvaćanju da je ruska seoska općina pojava koja je specifično slavenska, te ju valja tumačiti posebnim narodnim karakterom slavenskih plemena.

U međuvremenu se pojavio drugi moment u povijesti evropske nacije zbog koje je došla u dodir s novim dijelovima svijeta i s njima navlastitim kulturnim institucijama i formama javnog života koje ne spadaju ni u germanski niti u slavenski krug. Sada se nije radilo o znanstvenom istraživanju ili o učenim otkrićima, već o debelim interesima evropskih kapitalističkih država i njihovim iskustvima u praktičkoj kolonijalnoj politici. U 19. stoljeću, u razdoblju kapitalizma, evropska je kolonijalna politika pošla novim putevima

ma. Nije se više, kao kod prvog nasrtaja na novi svijet, radilo o što bržoj pljački blaga i prirodnog bogatstva novootkrivenih tropskih zemalja, dakle, plemenitih metala, začina, dragocjenog nakita i robova, pri čemu su Španjolci i Portugalci toliko postigli. Nije se radilo više ni o moćnim trgovackim poslovima preko kojih su se različite sirovine prekomorskih zemalja uvozile u evropska stovarišta, a urodenicima onih zemalja se nametalo mnoštvo bezvrijednih sitnica i otpadaka, a te su puteve utrli posebno Holandezi u 17. stoljeću u čemu su bili uzorom na Engleze. Sada se pored ovih starijih metoda kolonizacije, koje cvjetaju još i danas i zapravo nikada ne posustaju, radi još i o novoj metodi trajnjeg i sustavnijeg izrabljivanja stanovništva kolonija u svrhu obogaćivanja »matrične zemlje«. Tomu trebaju poslužiti dvije stvari: kao prvo istinsko zaposjedanje zemljišta kao najvažnijeg materijalnog izvora bogatstva svake zemlje, a kao drugo stalno oporezivanje širokih masa stanovništva. U ovom dvostrukom nastojanju evropske su kolonijalne sile morale naići u svim egzotičnim zemljama na neobično snažnu zapreku, a to je bilo osebujno shvaćanje vlasništva kod urođenika koji su se tvrdokorno suprotstavili pljačkanju Evropljana. Da se zemlja može istrgnuti iz ruku dosadašnjeg vlasnika, mora se uvijek znati tko je taj dosadašnji vlasnik. Ukoliko se porez ne samo želi odrediti, nego i utjerivati mora se znati čime oporezovani jamči. Pritom su Europejci naišli, međutim, na njima posve strane odnose koji su postavljali na glavu sve njihove pojmove o svetosti privatnog vlasništva. To su iskusili i Englezi u južnoj Aziji i Francuzi u sjevernoj Africi.

Englesko osvajanje Indije počelo je već početkom 17. stoljeća, a završilo je, nakon postupnog zaposjedanja čitave obale i Bengalije, tek u 19. stoljeću podjarmljivanjem važne zemlje petorječja. Nakon političkog podjarmljivanja teški rad sustavnog izrabljivanja tek je počeo. Englezi su pritom pri svakom koraku doživljivali iznenadenja: naišli su na različite manje i veće seljačke zajednice koje su tisućljećima zaposjedale tlo, gajile rižu i mirno živjele u sredenim prilikama no — o strahote! — u tim se selima nigdje nije moglo naći privatne vlasnike zemlje. Bez obzira na to koga bismo uhvatili nitko nije zemljište ili parcelu što ju je obrađivao smio nazvati svojom, nije to mogao, dakle, ni prodati, ni uzajmiti, niti se u to ime zadužiti niti se tu nije mogao utjerati porez. Svi članovi takvih zajednica koje su ponegdje zahvaćale čitava plemena, a ponegdje samo nekoliko obitelji koje su se odvojile od plemena, istrajno su i tvrdokorno bili vjerni, te su im krvne veze značile sve, a posjednički odnosi ništa. Englezi su s velikim iznenadenjem otkrili na obalama Inda i Gangesa takve uzorke seoskog komunizma pred kojima se čak i komunistički običaji germanskih hatarskih zadruga i slavenskih seoskih općina čine zaraženi grijehom privatnog vlasništva.

U izvještaju engleskog poreskog nadleštva iz 1845. piše da ono tu ne vidi »nikakve stalne udjele. Svatko posjeduje obrađeni udio samo toliko dugo dok traju radovi na zemlji. Ukoliko se neki dio ne obrađuje, vraća ga se u općinsku zemlju, te ga svatko drugi može uzeti uz uvjet da ga obrađuje.«

U isto vrijeme u jednom vladinom izvještaju o upravi u Pandžabu (zemlji pet rijeka) za godine 1849.—1851. piše: »Vrlo je interesantno promatrati koliko je u tim zajednicama jak osjećaj krvnog srodstva i svijest o podrijetlu od zajedničkih predaka. — Javno mišljenje toliko tvrdokorno istraje na održavanju tog sistema da ne vidimo rijetko kako osobe čiji preci u jednoj ili čak dvije generacije nisu imali udio u zajedničkom posjedu ipak budu ponovno pripuštene.«

A u izvještaju engleskog državnog savjeta o indijskoj rodovnoj zajednici piše: »U ovoj formi posjedovanja zemlje nijedan član klana (roda) ne može pokazati ne samo to da posjeduje zemlju nego čak niti to da je privremeno u njegovoj upotrebi. Proizvodi zajedničkog privredivanja idu u zajedničku blagajnu i iz nje se zadovoljuju sve potrebe.« Tu, dakle, nemamo uopće nikakve podjele polja čak ni za jednu zemljoradničku sezonom; seljaci ove zajednice obrađuju svoja polja zajednički i nepodijeljena, oni žetvu odnose u zajedničko stovarište koje u očima Engleza mora, naravno, izgledati kao kasa, te bratski pokrivaju svoje skromne potrebe plodovima zajedničkog truda. U sjeverozapadnom kutu zemlje pet rijeka, sasvim uz afganistsansku granicu, naišli su na druge vrlo neobične običaje koji se izruguju svakom pojmu privatnog vlasništva. Ovdje su polja doduše podijelili, pa i povremeno zamjenjivali — no, kakvo čudo! — ižrebane parcele nisu zamjenjivale pojedine seljačke obitelji, već su to činila čitava pojedina sela, a njihovo je stanovništvo selilo. Engleski je poreski komesar James 1852. pisao svojim pretpostavljenima iz Indije: »Ne smijem prešutjeti vrlo neobičan običaj koji se do sada sačuvao u nekim predjelima: mislim na periodično razmjenjivanje posjeda između pojedinih sela i njihovih pododjelaka. U nekim okružjima zamjenjuju se samo polja, a u nekim drugima čak i obitavališta.«

Ovdje je očito opet nađena neka posebnost određenog ljudstva, ovog puta neka »indijska« posebnost. Komunističke institucije indijskih seoskih zajednica, međutim, ukazuju kako svojim geografskim položajem, tako snagom svojih krvnih veza i srodničkih odnosa, na svoj tradicionalni starodnevni karakter. Pradavne forme komunizma sačuvane upravo u najstarijim područjima naseljavanja Indijaca, na sjeverozapadu, razgovjetno upućuju na zaključak da zajednički posjed s jakim srodstvenim vezama treba izvesti iz tisućljeća starih običaja koji počinju odmah prilikom prvog naseljavanja Indijaca u njihovoj novoj domovini, današnjoj Indiji. Profesor uporedne pravne znanosti u Oxfordu i nekadašnji

član indijske vlade, sir Henry Mayne, već je 1871. počeo predavati o indijskoj agrarnoj zajednici i prikazivao ju je u paraleli sa zajednicama što su ih dokazali v. Maurer za Njemačku, a von Nasse za Englesku kao prastare institucije istog karaktera kao što su to germanске agrarne zajednice.

Časna povijesna starost tih komunističkih institucija postala je još i na jedan drugi način prisutna za iznenadene Engleze, naime načinom na koji su se tvrdoglavu i istrajanu suprotstavile poreskim i upravnim umijećima Engleza. Englezima je tek nakon borbe koja je trajala desetljeća uspjelo svakakvim nasilnim postupcima, prijevarama i beskrupuloznim zahvatima u stara prava i vladajuće pravne pojmove naroda postići nepopravljivu zbrku u svim vlasničkim odnosima, opću nesigurnost i propast velikih seoskih masa. Stare veze su pokidane, uništena je tiha komunistička izdvojenost iz svijeta i nadomještена sukobima, mržnjom, nejednakostju i izrabljivanjem. Rezultat su bile, s jedne strane, ogromne latifundije, a, s druge strane, neizmjerne mase seoskih zakupnika bez sredstava. Privatno je vlasništvo proslavlјalo svoj ulazak u Indiju, a ujedno je proslavlјalo i tifus, glad i skorbut kao stalne goste u nizinama Ganga.

Za sada je stari agrarni komunizam i nakon otkrića engleskih kolonizatora u Indiji mogao važiti kao stara posebnost indogermanske skupine naroda, već otkrivena kod triju toliko važnih grana te obitelji naroda — kod Germana, Slavena i Indijaca — no bez obzira na kolebljivost tog etnografskog pojma istovremena su otkrića Francuza u Africi vodila daleko izvan tog kruga. Radilo se, naime, o otkrićima koja su kod Arapa i Berbera na sjeveru Afrike otkrila točno one institucije nađene u srcu Evrope i na azijskom kontinentu.

Kod stočarskih arapskih nomada zemlja je bila vlasništvo roda. Francuski je istraživač Darest zapisao 1852. da to vlasništvo roda prelazi s generacije na generaciju, te nije jedan Arapin ne može ukazati na komad zemlje i reći: ovo je moje.

Kod Kabila koji su se sasvim arabizirali rodovski su se savezi već skoro sasvim raspali na pojedine grane, no moć rodova još je uvijek bila velika: oni su solidarno jamčili za poreze, zajedno su kupovali stoku što su ju kao hranu dijelili među pojedine obiteljske grane, a u svim spornim pitanjima o posjedovanju zemlje rodovski je savjet bio vrhovni sudac, svatko je za naseljavanje među Kabilima morao dobiti dopuštenje rodova, a neobrađenim je površinama raspolagao savjet rodova. U pravilu je, međutim, važilo nepodijeljeno vlasništvo obitelji koja nije u današnjem smislu predstavljala samo pojedini brak, već je bila tipična patrijarhalna obitelj kao što su nam ju u Bibliji opisali stari Izraelci, velik krug srodnika sastavljen od oca, majke, sinova, njihovih žena, djece i unuka, stričeva, tetaka, nećaka i bratića. Neki dru-

gi francuski istraživač, Letourne, piše 1873. da u tom krugu nepodijeljenim vlasništvom obično raspolaže najstariji član obitelji što ga, međutim, članovi obitelji izabiru za tu dužnost, pa u važnijim slučajevima, naročito prilikom prodaje i kupovanja zemljišta, mora zapitati čitav obiteljski savjet.

Tako je živjelo stanovništvo Alžira kada su Francuzi tu zemlju pretvorili u svoju koloniju. Francuska je u sjevernoj Africi prošla jednako kao Engleska u Indiji. Evropska kolonijalna politika svuda je nailazila na tvrdokorni otpor prastarih društvenih sveza i njihovih komunističkih institucija koje su pojedinka štitile pred izrabljivačkim potezima evropskog kapitala i evropske financijske politike.

Istovremeno s tim iskustvima ponovo se nametnulo jedno staro i napola zaboravljeni iskustvo iz prvih dana evropske kolonijalne politike i njezinih pljačkaških pohoda u novi svijet. U požutjelim kronikama španskih državnih arhiva i samostana duga se stoljeća sačuvala bajka o nekoj čudesnoj državi u južnoj Americi u kojoj su španski konkvidadori već u vrijeme velikih otkrića naišli na neobične institucije. Nejasni izvještaji o toj južnoameričkoj zemlji čuda već su u 17. i 18. stoljeću prodrli u evropsku literaturu, bili su to izvještaji o carstvu Inka što su ga Španci našli u današnjoj državi Peru, a u kojem su pod očinskom teokratskom vladavinom dobrostivih despota ljudi živjeli u potpunom zajedničkom vlasništvu. Fantastične predodžbe o bajoslovnom carstvu komunizma u Peruu održale su se toliko tvrdokorno da je još 1875. neki njemački pisac mogao govoriti o carstvu Inka kao »u povijesti čovječanstva skoro jedinstvenoj« socijalnoj monarhiji utemeljenoj na teokratskoj bazi u kojoj je bilo praktički proveden »veći dio onoga što socijalni demokrati idealno shvaćeno nastoje provesti u sadašnjost, a što im još nikada nije uspjelo.⁴ U međuvremenu se, međutim, nakupio ogromni materijal o toj neobičnoj zemlji i njezinim običajima i taj je materijal postao dostupan javnosti.

1840. objavljen je francuski prijevod važnog originalnog izvještaja Alonsoa Zurita, nekadašnjeg auditora kraljevskog savjeta u Meksiku, o upravi i agrarnim prilikama u nekadašnjim španskim kolonijama u novom svijetu. A sredinom 19. stoljeća čak je i španska vlada pristala na to da objelodani stare dokumente o osvajanju i upravljanju španskim posjedima u Americi. Time se saznalo za novi važni dokumentarni doprinos materijalima o socijalnim prilikama starih pretkapitalističkih kulturnih stupnjeva u prekomorskim zemljama. Već na osnovi Zuritina izvještaja ruski je učenjak Maksim Kovalevski došao u sedamdesetim godinama do zaključka da bajoslovno carstvo Inka nije bilo ništa drugo nego zemlja u kojoj su vladale one iste prastare agrarno-komunističke prilike što ih je v. Maurer već svestrano osvjetlio obzirom na stare Germane i koje nisu bile prevladavajuća forma samo u Peruu, nego i u Meksiku i uopće u čitavom novom

dijelu svijeta što su ga osvojili Španci. Kasnije su rasprave omogućile točno istraživanje o nekadašnjim peruanskim agrarnim prilikama i otkrile su novu sliku primitivnog agrarnog komunizma — opet u drugom dijelu svijeta, kod sasvim drukčije rase, na sasvim drugom stupnju kulture i u drugom vremenskom razdoblju, no što je bio slučaj kod dotadašnjih otkrića.

Tu se naišlo na prastaro agrarno-komunističko uređenje koje je — prevladavajući kod peruanskih plemena od kada postoji sjećanje — u 16. stoljeću, u vrijeme invazije bilo u punoj životnoj snazi i živnosti. Srodstveni savez, rod, bio je i tu jedini vlasnik zemljišta u svakom selu ili u nekoliko sela zajedno, i tu se zemljište dijelilo žrijebom pri-padnicima sela, i to su javna pitanja rješavana seoskim skup-štinama koje su također birale predstojnika. Upravo u udaljenim južnoameričkim zemljama, kod Indijanaca, nađeni su dapače tragovi toliko dalekosežnog komunizma kakav je u Evropi sasvim nepoznat: postojale su ogromne masovne kuće u kojima su čitavi rodovi živjeli zajedno u zajedničkim na-stambama sa zajedničkim mjestom za grobove. Priča se o takvoj nastambi u kojoj je bilo mjesta za više od 4000 muškaraca i žena. Upravo je glavno sjedište takozvanih careva Inka, grad Cuzco, bio sastavljen iz više takvih masovnih na-stambi koje su nosile imena pojedinih rodova.

Tako se sredinom 19. stoljeća pa sve do u sedamdesete godine pojavilo izobilje materijala koje je sasvim uni-štito i razorilo stare predstave o vječnosti privatnog vlasni-štva i njegovom postojanju od početka svijeta. Nakon što je agrarni komunizam otkriven najprije kao germanska posebnost, pa nakon toga kao posebnost slavenskih, indijskih, arapsko-kabilskih, staroameričkih naroda, kao osobina čudesne države Inka i još mnogo drugih »specifičnih« tipova naroda u svim dijelovima svijeta, sam se od sebe nametnuo zaklju-čak da taj seoski komunizam uopće nije nikakva posebnost neke rase ili dijela svijeta već općenita tipična forma ljud-skog društva na određenoj visini kulturnog razvitka. Ofici-jelna građanska znanost, posebno nacionalna ekonomija, is-prva se tvrdoglavno borila protiv te spoznaje. Engleska škola Smitha i Ricarda, koja je u prvoj polovini 19. stoljeća prevla-davala u čitavoj Evropi, naprsto je nijekala mogućnost za-jedničkog zemljišnog vlasništva. Jednako kao što je nekoć si-rova ignorancija i ograničenost prvih španskih, portugalskih, francuskih i holandskih osvajača u novootkrivenoj Americi s potpunim nerazumijevanjem promatrala vlasničke odnose urođenika, te je u nedostatku privatnih vlasnika čitavu zemlju proglašila naprsto »vlasništvom cara«, fiskalnom zemljom, tako su u razdoblju građanske prosvijećenosti postupali veliki umovi nacionalno-ekonomijske učenosti. Francuski misio-nar Dubois pisao je, na primjer, u 17. stoljeću o Indiji: »Indijci nemaju zemljišni posjed. Polja što ih obrađuju vlasniš-

tvo su mongolske vlade.« A doktor medicine sa montpellier-skog fakulteta, gospodin Francois Bernier, koji je putovao zemljama velikog mogula u Aziji, te je 1699. u Amsterdamu objavio vrlo poznati opis tih zemalja, ogorčeno uzvikuje: »Te su tri države: Turska, Perzija i prednja Indija uništile sam pojam mojeg i tvojeg u primjeni na posjedovanje zemljišta, pojam koji je osnova svega dobrog i lijepoga na ovome svijetu.« Jednako grubo neznanje i nerazumijevanje za sve što nije kapitalistička kultura nalazimo u 19. stoljeću kod učenjaka Jamesa Milla, oca znamenitog John Stuarta Millia, kada u svojoj povijesti britanske Indije piše: »Na osnovi svih činjenica što smo ih promatrali možemo doći samo do jednog zaključka, da je zemljište u Indiji pripadalo vladaru; jer, ukoliko pretpostavimo da on nije bio vlasnik teško bismo mogli uopće odrediti vlasnika.« To da je vlasništvo nad zemljištem jednostavno pripadalo indijskoj seljačkoj zajednici koja ga je tisućljećima obrađivala, to da može postojati zemlja, velika kulturna zajednica u kojoj zemljište nije sredstvo izrabljivanja tuđeg rada, već puka egzistencijalna osnova onih koji rade, to nikako nije moglo ući u glavu velikog engleskog znanstvenika. Ova gotovo dirljiva ograničenost duhovnog horizonta na mede kapitalističke privrede dokazivala je samo da oficijelna znanost građanskog prosvjetiteljstva ima u mnogočemu skučeniji vidokrug i kulturno-historijsko razumijevanje, no što su ga prije dvije tisuće godina imali Rimljani čiji su nam vojskovođe, poput Cezara, i historičari, poput Tacita, dali krajnje dragocjene uvide i opise njima posve stranih privrednih i socijalnih prilika germanskih susjeda.

Kao još i danas i nekada je od svih znanosti upravo građanska nacionalna ekonomija kao duhovna zaštitna garda vladajućeg oblika izrabljivanja imala najmanje razumijevanja za različite privredne i kulturne forme, te su grane znanosti koje su bile nešto udaljenije od izravne suprotnosti interesa i područja borbe rada i kapitala, morale u komunističkim formama privrednog i kulturnog razvijatka spoznati formu koja je ranije općenito prevladavala. Bili su to juristi poput v. Maurera, Kovalevskog i engleskog profesora prava i državnog savjetnika za Indiju, sira Henry Maynea koji su prvi agrarni komunizam shvatili kao internacionalnu primitivnu formu razvoja koja važi za sve kontinente i rase. A sociologu s pravničkom naobrazbom, Amerikancu Morganu, bilo je prepušteno da otkrije za tu privrednu formu razvoja neophodnu socijalnu strukturu primitivnog društva, kao bazu. Istraživačima je i u Indiji i u Alžiru i kod Slavena pala u oči velika uloga srodstvenih veza kod prastarih komunističkih seoskih zajednica. Nakon istraživanja v. Maurera bilo je za Germane utvrđeno da su se u Evropi naseljavali samo u rodomima, dakle, srodstvenim grupama. Povijest antičkih naroda, Grka i Rimljana, pokazuje da je rod kod njih oduvijek igrao najveću ulogu kao socijalna grupa, kao privredna jedinica,

kao pravna institucija, kao zatvoreni krug religioznog kulta. Osim toga, gotovo sva putovanja u takozvane divlje zemlje donosila su izvještaje u kojima se neobično suglasno pojavljivala činjenica da je uloga srodstvenih veza u narodu utoliko veća ukoliko je narod primitivniji; koliko je narod primitivniji toliko jače te srodstvene veze ovladavaju njegovim privrednim i socijalnim prilikama i predodžbama.

Time se znanstvenom istraživanju ponudio nov, vrlo značajan problem. Što su zapravo bili srodstveni savezi koji su se oblikovali u pravremena i tada imali toliki značaj, u kakvoj su vezi s privrednim komunizmom i općenito s privrednim razvojem? O svim tim pitanjima prvi put je govorio Morgan 1877. u svojem »Pradruštvu« i to na način kojim počinje novo razdoblje. Morgan, koji je svoj život uglavnom proživio u jednom irokeškom indijanskom plemenu u državi New York, te je najtemeljitije istražio prilike u tom primitivnom lovačkom narodu, uspoređivanjem je tih prilika s prilikama kod drugih primitivnih naroda došao do nove, obuhvatne teorije o razvojnim formama ljudskoga društva u onim dugim razdobljima koja prethode svim povijesnim izvještajima. Morganove pionirske ideje koje su sve do danas, iako je skupljeno mnogo materijala koji je korigirao mnoge pojedinosti njegovog izlaganja, očuvale svoju punu snagu, mogu se sažeti u sljedećim točkama.

1. Morgan je kao prvi unio znanstveni red u pret-povijesnu kulturnu povijest time što je u njoj ukazao na stanične stupnjeve razvoja, a ujedno i razotkrio temeljnu pokretačku snagu tog razvoja. Sve do tada ogromno je razdoblje društvenog života prije svake zapisane povijesti, a ujedno i društveni život primitivnih naroda u svoj šarolikosti formi i stadija, bio više ili manje neshvatljivi kaos iz kojeg su samo ponegdje izranjala pojedina poglavљa i fragmenti znanstvenog istraživanja. Posebice su označke »divljaštvo« i »barbarstvo«, koje se sumarno pridodaju tim prilikama, puko negativni pojmovi, oznaka za nedostajanje onoga što se smatralo karakteristikama »civilizacije« — to jest u tadašnjem shvaćanju — čudorednog ljudskog života. S tog bi stanovišta navlastito sređeni, čudoredni život započinjao tek stanjima opisanim u zapisanoj povijesti. A sve što spada u »divlje« i »barbarsko« bilo bi takorekuć samo manje vrijedan, sramotan predstupanj civilizacije, napola životinjska egzistencija koju današnji kulturni čovjek može promatrati samo sa snishodljivim omalo-važavanjem. Upravo onako kao što oficijelni zastupnici kršćanske crkve sve primitivne i predkršćanske religije prikazuju kao dugi niz zabluda u traženju čovječanstva usmjerenom spram jedine istinite religije, tako su posebno za nacional-ekonomiste sve primitivne privredne forme bile samo nespretni pokušaji prije iznalaženja jedine istinske privredne forme: privatnog vlasništva i izrabljivanja kojima počinju zapisana povijest i civilizacija. Morgan je zadao pre-

sudni udarac tom shvaćanju time što je cjelokupnu povijest primitivne kulture prikazao kao jednako vrijedan, čak beskonačno važniji dio neprekinutog razvojnog niza čovječanstva, važniji kako zbog beskonačno dužeg trajanja tako i zbog presudnih kulturnih dostignuća izvršenih upravo u ovoj dugoj zori čovjekovog društvenog opstanka. Time što je Morgan kao prvi dao »oznakama« divljaštva, barbarstva i civilizacije pozitivni sadržaj, pretvorio ih je u egzaktne privredne pojmove i uporabio kao oruđa privrednog istraživanja. Divljaštvo, barbarstvo i civilizacija kod Morgana su tri odsjeka kulturnog razvoja koji se međusobno razlikuju sasvim određenim materijalnim karakteristikama i u sebi su razdijeljeni u niži, srednji i viši stupanj koji se opet razlikuju sasvim određenim dostignućima i kulturnim napretkom. Bez obzira na to da li danas pedantni mudrijaši raspravljaju o tomu da srednji stupanj divljaštva ne počinje, kao što je mislio Morgan, ribolovom, a viši stupanj nije mogao započeti izumom luka i strijele i slično, bez obzira na to što je slijed ponekad zapravo upravo obrnut i što pojedini stupnjevi u cijelini otpadaju — to su sve prigovori koji se mogu dati tako rekuć svakoj historijskoj klasifikaciji ukoliko ju se shvati kao krutu shemu s apsolutnim važenjem, kao željezni ropski lanac spoznaje, a ne kao živi i savitljivi vodič. Morganova zasluga ostaje jednakom prijelomnom; dao je istraživanju prapovijesti svojom prvom znanstvenom klasifikacijom nužne pred uvjete jednakom kao što je Linné zaslužan zbog prve znanstvene klasifikacije biljki. Postoji, međutim, velika razlika. Poznato je da je Linné za osnovu svojeg sistematiziranja uzeo vrlo podobnu, no čisto izvanjsku karakteristiku — organe za razmnožavanje biljke — a ova je osnova za prvu nuždu kasnije morala biti zamijenjena, kao što je i sam Linné uvidio, životnjom, prirodnjom klasifikacijom sa stanovišta razvojne povijesti biljnog carstva. Morgan je, obratno, upravo izborom temeljnog principa najdublje zadužio istraživanje: njegovo je polazište istraživanja, naime, sadržano u rečenici da je uvek način društvenog rada, proizvodnja, ono što u svakom društvenom razdoblju od prvih početaka kulture u prvom redu određuje društvene odnose ljudi i da su presudna napredovanja u radu izražena u kamenovima međašima društvenih odnosa.

2. Drugo veliko Morganovo dostignuće odnosi se na obiteljske prilike u primitivnom društvu. I tu je na osnovi opsežnog materijala do kojeg je došao internacionalnim ispitivanjem, postavio prvi znanstveno utemeljeni slijed razvojnih formi obitelji od najnižih formi jednog sasvim primitivnog društva do monogamije koja sada vlada, to jest čvrste, državno potvrđene pojedinačne bračne veze s prevladavajućim položajem muškarca. Od tada se, doduše, pojavilo također dosta materijala zbog kojeg na mnogim mjestima valja korigirati Morganovu shemu razvoja obitelji. No, temeljne

crte njegovog sistema koji je prvi strogo postavljen i vođen mišju o razvojnim stupnjevima u formi obitelji čovječanstva od prevremena pa do sadašnjosti, ostaju trajnim doprinosom riznici društvenih znanosti. I na tom području Morgan nije dao samo sistematičku, nego i genijalnu temeljnju misao o odnosima između obiteljskih odnosa u jednom društvu i sistema srodstva koji u njemu važi. Morgan je prvi upozorio na frapantnu činjenicu da kod mnogih primitivnih naroda zbiljski spolni odnosi i odnosi podrijetla uopće nisu u skladu sa srodničkim nazivima koje si ljudi međusobno dodjeljuju i sa međusobnim dužnostima koje proizlaze iz tih naslova. On je prvi našao čisto materijalističko-dijalektičko objašnjenje za taj zagonetni fenomen. Morgan kaže: »Obitelj je aktivni element, ona nije stacionarna već napreduje od niže u višu formu u onoj mjeri u kojoj se društvo razvija od nižeg prema višem stupnju. Srodstveni su sistemi, naprotiv, pasivni, oni tek nakon dugog vremena registriraju napredovanje obitelji, te se radikalno mijenjaju samo tada kada se radikalno promijenila obitelj.« Tako dolazi do toga da kod primitivnih naroda još važe sistemi srodstva koji odgovaraju ranijoj, već nadiđenoj formi obitelji, kao što općenito u predstavama i idejama ljudi ostaju tragovi stanja koja je realni razvitak društva već nadišao.

3. Na osnovi razvojne povijesti obiteljskih prilika Morgan je dao prvo iscrpljeno istraživanje starih rodovskih veza kojima počinje historijsko predanje kod svih kulturnih naroda, kod Grka i Rimljana, Kelta i Germana, kod starih Izraelaca i kakve se mogu naći i danas kod većine još postojećih primitivnih naroda. Dokazao je da ti savezi koji počivaju na krvnom srodstvu i zajedničkom podrijetlu s jedne strane predstavljaju samo neki visoki stupanj u razvoju obitelji, a s druge strane ujedno i temelj cjelokupnog društvenog života naroda — u onim dugim razdobljima u kojima još nije egzistirala država u modernom smislu, to jest, politička prinudna organizacija na čvrstoj teritorijalnoj podlozi. Svako pleme koje je i samo bilo sastavljeno iz stanovitog broja rodovskih saveza — ili, kao što su to nazivali Rimljani gentes — imalo je svoje vlastito područje koje mu je pripadalo u cijelini, a u svakom je plemenu rodovski savez bio jedinica u kojoj se komunistički vodilo vlastito gospodarstvo, u kojem nije bilo ni bogatih niti siromašnih, ni ljenčuga niti radnika, ni gospodara niti sluge i gdje su sve javne nadležnosti sredivale slobodnim izborom i odlukom svih. Morgan je kao živi primjer tih prilika kroz koje su morali proći svi narodi današnje civilizacije potanko opisao gentilnu organizaciju američkih Indijanaca kakva je cvijetala u vrijeme evropskog osvajanja Amerike.

On kaže: »Svi su pripadnici te organizacije slobodni ljudi, obvezni štititi slobodu drugih; oni su jednak po svojim osobnim pravima — ni predstojnik u mirno vrijeme

niti vojskovođa ne traže za sebe neku prednost; oni predstavljaju bratstvo povezano krvnim vezama. Sloboda, jednakost, bratstvo bili su osnovni, iako nikada formulirani principi roda, a rod je opet bio jedinicom jednog čitavog društvenog sistema, osnova organiziranog indijanskog društva. To objašnjava nepokorivi smisao za nezavisnost i osobno dostojanstvo nastupa koje svako priznaje Indijancima.«

4. Gentilna je organizacija dovela društveni razvitak do praga civilizacije koju je Morgan stoga karakterizirao kao onaj kratki najnoviji stupanj u kulturnoj povijesti u kojem na ruševlju komunizma i stare demokracije nastaje privatno vlasništvo, a zajedno s njim i izrabljivanje, javna prinudna organizacija: država, te isključivo gospodstvo muškaraca nad ženom u državi, u vlasničkom pravu i u obitelji. U tom razmjerno kratkom historijskom razdoblju došlo je do najvećih i najbržih napredaka u proizvodnji, znanosti, umjetnosti, ali i do najdubljeg cijepanja društva suprotnostima klasa, do velike bijede narodnih masa i njihove najveće porobljenosti. Evo i Morganovog vlastitog suda o našoj današnjoj civilizaciji kojim zaključuje rezultate svojeg klasičnog istraživanja:

»Nadolaskom civilizacije rast je bogatstva postao toliko neizmjeran, njegove su forme postale toliko različite, njegova primjena toliko obuhvatna, a njegovo upravljanje toliko spretno u interesima vlasnika, da je to bogatstvo nasprom puka postalo moć koju nije moguće svladati. Ljudski duh je tu bespomoćan i nepokretniv, iako stoji pred svojom vlastitom tvorevinom. No, ipak će doći vrijeme kada će ljudski um ojačati te će moći ovladati bogatstvom i ustvrditi kako odnos države spram vlasništva što ga država štiti tako i grane prava vlasnika. Interesi društva apsolutno su značajniji od interesa pojedinaca, a i jedan i drugi moraju biti dovedeni u pravedni i harmonični odnos. Puka jagma za bogatstvom nije konačno određenje čovječanstva unatoč tomu što napredak ostaje zakonom budućnosti kao što je bio i zakonom prošlosti. Vrijeme prošlo od početka civilizacije samo je mali ulomak životnog doba čovječanstva koje je već prošlo a još manji ulomak vremena koje mu još preostaje. Raspadanje društva prijeteći se naviješćuje kao zaključak povijesnog tijeka čiji je jedini konačni cilj bogatstvo; jer, takav tijek sadrži elemente svojeg vlastitog uništenja. Demokracija u upravljanju, bratstvo u društvu, jednakost prava, opći odgoj bit će na početku slijedećeg višeg stupnja društva što ga iskustvo, um i znanost stalno pripremaju. Taj će stupanj biti ponovno oživljavanje bratstva, jednakosti i slobode starog roda, no u višoj formi.«

Morganovo je dostignuće bilo dalekosežno značajno za upoznavanje povijesti privrede. On je prastaru komunističku privredu, koja je do tada bila otkrivena samo u nizu pojedinačnih slučajeva i koju nitko nije objasnio, po-

stavio kao opće pravilo na široku bazu konzekventnog kulturnog razvoja a posebice ustrojstva rođiva. Prakomunizam, zajedno s demokracijom i socijalnom jednakošću s kojima je povezan, bio je tako potvrđen kao kolijevka društvenog razvoja. Ovim proširenjem horizontata pretpovijesne prošlosti on je cijelokupnu današnju civilizaciju sa njezinim privatnim vlasništvom, klasnim gospodstvom, muškom prevlašću, prinudnom državom i prinudnim brakom prikazao kao kratku, prolaznu fazu koja će jednako kao što je i sama nastala iz ruševlja prastarog komunističkog društva morati ustupiti mjesto višim socijalnim formama. Time je Morgan, međutim, pružio novi moći oslonac znanstvenom socijalizmu. Dok su Marx i Engels putem ekonomijske analize kapitalizma dokazali neizbjegljnost historijskog prelaska društva u komunističku svjetsku privredu i to u bliskoj budućnosti, čime su socijalističkim stremljenjima dali čvrstu znanstvenu bazu, Morgan je dao takorekuć čitav ogromni predrad za djelo Marxa i Engelsa, time što je dokazao da komunističko-demokratsko društvo obuhvaća, iako u drugim, primitivnijim formama, čitavu dugu prošlost ljudske kulturne povijesti prije današnje civilizacije. Tako je plemenito predanje sivog pravremena pružilo ruku revolucionarnim stremljenjima budućnosti, krug spoznaje se harmonično zatvorio i iz te se perspektive današnji svijet klasnog gospodstva i izrabiljivanja koji je izgledao kao kraj i početak kulture, kao najviši cilj svjetske povijesti, pokazao pukom neznatnom prijelaznom etapom na velikom kulturnom pohodu čovječanstva.

II.

Morganovo je »Pradruštvo« takorekuć naknadni uvod »Komunističkom manifestu« Marxa i Engelsa. Iz toga se nadala i reakcija u građanskoj znanosti. Tokom dva do tri desetljeća, počev od sredine stoljeća, pojam prakomunizma je sa svih strana prodrio u znanost. No, sve dok se radilo časnim »germanskim starim pravnim spomenicima«, o »posebnostima slavenskih plemena«, ili pak o historijskim iskopinama peruanske države Inka i slično, ta otkrića nisu prelazila područje bezopasnih znanstvenih kurioziteta, bez aktualnog značenja i bez izravne veze s dnevnim interesima i dnevnim borbama građanskog društva; čak su se i sasvim konzervativni ili pak umjereno liberalni državnici poput Ludwiga v. Maurera ili sir Henry Maine mogli vrlo zaslužno baviti tim otkrićima. No, veza se uskoro uspostavila i to u dvostrukom pravcu. Već je kolonijalna politika, kao što

smo vidjeli, dovela do sukoba oplijivih materijalnih interesa između građanskog svijeta i primitivnih komunističkih prilika. Što više u zapadnoj Evropi od sredine 19. stoljeća, nakon bura februarske revolucije iz 1848., kapitalistički se sistem počeo polagano instalirati, sukob je postajao to oštiji. Ujedno je od februarske revolucije nadalje sve veću ulogu igrao drugi neprijatelj, u vlastitom logoru građanskog društva — revolucionarni radnički pokret. Od junske dana 1848. u Parizu »crveni bauk« ne nestaje više sa javne pozornice, a 1871. se ponovno pojavljuje u plamenom sjaju borbi Komune, bacajući u stravu francusku i internacionalnu buržoaziju. U svjetlu tih brutalnih klasnih borbi i najnovije otkriće znanstvenog istraživanja — primitivni komunizam — pokazalo je svoje opasno lice. Buržoazija osjetno pogodena u svojim klasnim interesima naslućivala je mračnu svezu između prastarog komunističkog predanja što joj je u kolonijalnim zemljama pružalo tvrdoglav otpor napredovanju »evropeizacije« željne profita i novog evandelja revolucionarne pobune proleterskih masa u starim kapitalističkim zemljama. Kada je u francuskoj nacionalnoj skupštini o sudbini nesretnih alžirskih Arapa 1873. trebalo odlučiti zakonom o prinudnom uvođenju privatnog vlasništva, u toj se skupštini, u kojoj se još osjećao kukavičluk i želja za ubijanjem onih koji su pobijedili Komunu, neprestano čulo da treba po svaku cijenu uništiti prastaro zajedničko vlasništvo Arapa »kao formu koja u duhovima podupire komunističke tendencije«. U Njemačkoj su istovremeno divote novog njemačkog carstva osnivačkog razdoblja, pa Bismarckov režim krvi i željeza sa svojim zakonom o socijalistima trebali do kraja zaoštiti klasne borbe i prognati svaku lagodnost iz znanstvenog istraživanja. Besprimjeran rast njemačke socijalne demokracije kao utjelovljene teorije Marxa i Engelsa vrlo je izoštrio klasni instinkt građanske znanosti u Njemačkoj i tu je i došlo do najoštije reakcije na teorije prakomunizma. Kulturni historičari kao Lippert i Schurtz, nacional-ekonomisti kao Bücher, sociolozi kao Starcke, Westermarck i Grosse danas su suglasni u marljivom osporavanju nauka o prakomunizmu, a posebno Morganovih teorija o razvoju obitelji i nekada općoj vladavini rođovskih institucija s jednakošću spolova i općom demokracijom. Neki gospodin Starcke, na primjer, u svojoj »Primitivnoj obitelji« 1888. Morganove hipoteze o srodstvenim sistemima imenuje »divljim snom«, »da ne kažem bunilom«.² Ali, i ozbiljniji naučenjaci, tako i autor najbolje povijesti kulture kojom raspolazemo, Lippert, kreću protiv Morgana. Na osnovi zastarjelih, površnih izvještaja misionara iz 18. stoljeća koji nisu imali nikakvu ekonomijsku i etnologiju naobrazbu i potpuno ignorirajući veličanstvene Morganove studije, Lippert opisuje privredne prilike sjevernoameričkih Indianaca, dakle, upravo onih u čiji je život s toliko fino oblikovanom socijalnom organizacijom Morgan proniknuo kao

nitko drugi, i to kao dokaz za to da kod lovačkih naroda uopće ne postoji zajedničko sređivanje proizvodnje i nikakva »briga« za cjelinu i budućnost, već da vlada potpuni nedostatak pravila i misli. Glupavo izopačivanje komunističkih institucija koje kod Indijanaca zaista postoje u ograničenom evropskom pogledu misionara, Lippert sasvim nekritički preuzimlje, kao što, na primjer, dokazuje slijedeći citat iz povijesti evangeličke misije kod Indijanaca Sjeverne Amerike što ju je 1789. napisao Loskiel: »Mnogi od njih (američkih Indijanaca), kaže naš vrli misionar, toliko su lijeni da sami ništa ne sade, već se potpuno uzdaju u to da im drugi neće smjeti odbiti da s njima podijele zalihe. Budući marljivi stoga nemaju od svojeg truda nikakav veći užitak od zgubidana, oni sve manje i manje sade. Dode li stoga do oštire zime u kojoj zbog dubokog snijega ne mogu u lov lako dolazi do opće gladi u kojoj često pogiba mnogo ljudi. Nužda ih onda tjera na to da za hranu priređuju korijenje trave i unutrašnju koru drveća, naročito mladih bukvi.« A Lippert riječima svojeg svjedoka dodaje da vraćanje nekadašnjoj nebrižljivosti konzervativno vodi nekadašnjem načinu života. A u tom indijanskom društvu u kojem nitko ne smije »odbiti« da svoju zalihu namirnica podijeli s drugim i u kojem evangelički brat sasvim očito proizvoljno, po evropskom uzorku konstruira razliku između »marljivih« i »dokoličara«, Lippert nastoji naći najbolji dokaz protiv prakomunizma:

»Na tom stupnju još je manja briga starije generacije za životnu pripremljenost mlađe. Indijanac je već daleko od pračovjeka. Čim čovjek posjeduje oruđe ima ujedno i pojам posjeda, ali samo u ograničenju na taj pojam. I Indijanac već na najnižem stupnju ima takav pojam; *no u takvom praposjedu nedostaje svaka komunistička crta; razvitak počinje upravo sa suprotnim.*«

Profesor Bücher je prakomunističkoj privredi suprotstavio svoju »Teoriju o individualnom traženju hrane« kod primitivnih naroda i o »beskonačnim vremenskim razdobljima« u kojima je »čovjek egzistirao bez rada«. A za historičara kulture Schultzea profesor Karl Bücher zbog svojeg je »genijalnog pogleda« prorok kojeg slijepo slijedi u stvarima primitivnih privrednih odnosa. No, najtipičniji i najenergičniji glasnogovornik reakcije protiv opasnih nauka prakomunizma i rođovnog ustrojstva i protiv »crkvenog oca njemačke socijalne demokracije«, Morgana, jest gospodin Ernst Grosse. Na prvi je pogled i sam Grosse pristaša materijalističkog shvaćanja povijesti, tj. on svodi različite pravne, spolne, duhovne forme društvenog života na dane odnose proizvodnje kao na faktor koji te forme određuje. U svojim 1894. objavljenim »Počecima kulture« kaže: »Samo malo historičara kulture shvatilo je izgleda čitavo značenje proizvodnje. To značenje je, doduše, mnogo lakše podcijeniti nego precjeniti. Privredni poriv je takorekuć životno središte svake

forme kulture; on utječe na sve ostale faktore kulture na najdublji i najneobranjiviji način, a sam taj poriv nije toliko određen samo kulturnim već i prirodnim faktorima — geografskim i meteorologiskim prilikama. Imali bismo stano-vito pravo nazvati proizvodnu formu primarnim kulturnim fenomenom pored kojeg se sve druge grane kulture pojav-ljuju samo kao izvedene i sekundarne; doduše ne u smislu da su te grane iznikele iz stabla proizvodnje, već stoga što su unatoč svojem samostalnom razvitku uvijek pod nadmoćnim pritiskom vladajućeg privrednog faktora.« Na prvi se pogled čini da je sam Grosse svoje glavne misli preuzeo od »crkve-nih očeva njemačke socijalne demokracije«, Marxa i Engelsa, iako naravno brižljivo pazi da i riječju spomene iz čijih je znanstvenih džepova gotovo preuzeo svoju nadmoć nad »većinom historičara kulture«. Obzirom na materijalističko shvaćanje povijesti on je čak »veći katolik od samog pape«. Dok je Engels — koji je zajedno s Marxom i stvorio materijalističko shvaćanje povijesti — smatrao da je razvoj obiteljskih odnosa u primitivnim vremenima sve do oblikovanja današnjeg državno potvrđenog prinudnog braka tekao u formama neovisnim o privrednim prilikama, formama utemeljenim jedino interesima održanja ljudskoga roda i njegovog razmnožavanja, Grosse u tomu ide mnogo dalje. On postavlja teoriju da je svaka obiteljska forma nekog vremena izravni proizvod vladajućih privrednih prilika. On kaže: »Kulturno značenje proizvodnje nigdje ne istupa toliko uvjerljivo kao u povijesti obitelji, čudni oblici koji su sociologe nagnali na još čudnije hipoteze odjednom su iznenadjuće razumljivi čim ih se pro-matra u svezi s formama proizvodnje.«

Njegova 1896. objavljena knjiga, »Forme obitelji i forme privrede« u cjelini je posvećena dokazivanju ove misli. Grosse je, međutim, ujedno i veliki protivnik nauka o prakomunizmu. I on pokušava dokazati da društveni razvitak čovječanstva nije nipošto započeo sa zajedničkim vlasništvom već sa privatnim vlasništvom te i on poput Büchera i Lipperta nastoji dokazati da je, što dublje prodiremo u prapovijest, to veća prevlast »individue« i njezinog »individualnog posjeda«. Otkrića o komunističkim seljačkim zajednicama u svim di-jelovima svijeta i vezi s rodovskim povezanostima ili, kako to nazivlje Grosse, svojtama, ne mogu se naprosto odbaciti. No, Grosse nakon toga — a u tomu i jest njegova istinska teorija — dopušta rodovsku organizaciju kao okvir komunističke pri-vrede samo na određenom stupnju razvitiča, na stupnju niže zemljoradnje, a na stupnju više zemljoradnje ustvrđuje nje-zino raspadanje i to da ona ustupa mjesto »individualnom vlasništvu«. Na taj način Grosse trijumfirajući postavlja na glavu povjesnu perspektivu što su ju uspostavili Morgan i Marx. U toj je perspektivi komunizam kolijevka kulturnog razvoja čovječanstva, forma privrednih odnosa koja je taj ra-zvoj pratila u neizmjerno dugim razdobljima da bi tek civi-

lizacijom došlo do njezinog raspadanja i ustupanja mjestu privatnom vlasništvu pri čemu se razdoblje civilizacije, sa svoje strane, u brzom procesu raspadanja i povratka komunizmu u višem obliku približuje socijalističkom društvenom poretku. Po Grosseu privatno je vlasništvo pratilo nastajanje i razvijanje kulture, te je samo na nekom stupnju privremeno ustupilo mjesto komunizmu. Po Marx-Engelsu i Morganu zajedničko je vlasništvo, a po Grossu i njegovim kolegama iz građanske znanosti, »individua« zajedno s privatnim vlasništvom, početna i krajnja točka kulturne povijesti. No, to nije dosta. Gross nije samo izraziti protivnik Morgana i komunizma, već i cijelokupne teorije razvoja na području društvenog života, te žuć svoje poruge izljeva na one djetinjaste duhove koji sve pojave socijalnog života dovode u razvojni niz, pa ih žele shvatiti kao jedinstveni proces, kao napredovanje čovječanstva od nižih do viših životnih formi. Gospodin Gross oву misao, koja predstavlja bazu za čitavu modernu društvenu znanost općenito, a posebno za shvaćanje povijesti i nauk znanstvenog socijalizma, kao tipični buržoaski učenjak osporava svom snagom kojom raspolaže. On objavljuje i naglašuje: »Čovječanstvo se nipošto ne kreće jednom jedinom linijom u jednom jedinom pravcu; već su u skladu s različitim životnim uvjetima naroda različiti i njihovi putevi i ciljevi.« Tako je Grossovom osobom građanska društvena znanost došla do one točke do koje je dospjela i građanska vulgarna ekonomija u reakciji protiv klasične ekonomije: do negacije zakonitosti samog društvenog razvoja. Pogledajmo potanko kakav je neobični historijski »materijalizam« ovog najnovijeg »prevladavaoca« Marxa, Engelsa i Morgana.

Gross se govorio vrlo mnogo o »proizvodnji«, čitavo vrijeme govorio o »karakteru proizvodnje« kao određujućem faktoru koji utječe na čitavu kulturu. No, što to on smatra proizvodnjom i njezinim karakterom: »Privredna forma koja vlada ili preovlađuje u nekoj socijalnoj grupi, način na koji njezini članovi zadobijaju sredstva za život, jest činjenica koja se može izravno promatrati i u glavnim crtama utvrditi s dostatnom sigurnošću. Bez obzira na to kakve su naše zdvojnosi obzirom na religiozna i socijalna uvjerenja Australijanaca: nije moguće imati nikakve sumnje obzirom na karakter njihove proizvodnje; Australijanci su lovci i skupljači plodova. Možda nije moguće prodrijeti u duhovnu kulturu starih Peruanaca; no svakom je pogledu pristupačna činjenica da su građani carstva Inka bili zemljoradnici.¹

»Proizvodnjom« i njezinim »karakterom« Gross smatra, dakle, dani glavni izvor ishrane naroda. Lov, ribolov, stočarstvo, zemljoradnja — to su oni »proizvodni odnosi« koji određujući djeluju na sve ostale kulturne prilike nekog naroda. Ovdje moramo najprije primijetiti da, ukoliko se radi o ovom oskudnom otkriću, nema nikakvog temelja za umišljaj gospodina Grossa po kojem njegovo djelo toliko nad-

lazi doprinos »većine historičara kulture«. Spoznaja da vrsta glavnog izvora ishrane danog naroda ima izvanredni značaj za njegov kulturni razvoj nije baš novo novcato otkriće gospodina Grossea, već je prastari i vrlo poštovani dio inventara svih učenih historičara kulture. Upravo je ta spoznaja dovela do uobičajene podjele naroda u lovačke, stočarske i zemljoradničke narode; ta se podjela pojavljuje u svim povijestima kulture, a gospodin Grosse ju, nakon mnogo okolišanja, i sam rabi. Ta spoznaja nije, međutim, samo vrlo stara već — u banalnoj verziji koju preuzimlje Grosse — i posve netočna. Kada o nekom narodu znamo samo to da živi od lova, stočarstva ili zemljoradnje, još ništa ne znamo o njegovim proizvodnim odnosima i ostaloj kulturi. Današnji Hotentoti u južnozapadnoj Africi kojima su Nijemci oduzeli njihova stada, a time i dotadašnji izvor egzistencije, a za to im dali moderne puške tako su prinudno opet postali lovcima. Proizvodni odnosi ovog »lovačkog naroda« nemaju, međutim, ništa zajedničko s indijanskim lovcima Kalifornije koji još uvijek žive u svojoj primitivnoj izdvojenosti iz svijeta, a ti su opet vrlo malo nalik na kanadske lovačke družbe koje po narudžbi dobavljaju kožu i krvna za američke i evropske kapitaliste i njihovu trgovinu. Peruanski stočari koji su prije španjolske invazije komunistički čuvali svoje ljame u Kordiljerama u carstvu Inka, arapski Nomadi sa svojim patrijarhalnim stadima u Africi ili Arabiji, današnji seljaci u švicarskim, bavarskim ili tirolskim Alpima koji usred današnjeg kapitalističkog svijeta vode svoje starodnevne »alpske knjige«, polupodivljali rimski robovi koji su u sirovoj Apuliji čuvali ogromna stada svojih gospodara, farmeri koji u današnjoj Argentini tove bezbrojna stada za klaonice i tvornice konzervi iz Ohioa — svi su oni primjeri »stočarstva«, a svi oni ujedno predstavljaju bezbroj totalno različitih proizvodnje i kulture. A »zemljoradnja« opet obuhvaća toliko dugu skalu najrazličitijih načina privređivanja i kulturnih stupnjeva od prastarih indijskih zadruga do modernih latifundija, od patuljastih seljačkih gospodarstava do viteškog dobra na istočnoj Labi, od engleskog zakupničkog sistema do rumunjske jobagije, od kineskog seoskog cvjećarstva do brazilijskih plantaža i robovskog rada, od primitivne obrade zemlje kod Tahićanki do sjevernoameričkih »Bonanza«-farmi s parnim i električnim pogonom — tako da samo potpuno nerazumijevanje toga što zapravo znači »proizvodnja« može utemeljivati hvalisave objave gospodina Grossea. Marx i Engels upravo su se borili protiv grubog i sirovog »materializma« ove vrsti koji vodi računa samo o izvanjskim prirodnim uvjetima proizvodnje i kulture i koji dolazi do najboljeg i najiscrpnjeg izraza kod engleskog sociologa Bucklea. Za ljudske privredne i kulturne odnose nije presudan izvanski prirodni izvor ishrane, već odnos u kojem se ljudi nalaze pri svojem radu. Društveni proizvodni odnosi određuju pitanje o tomu koja forma proizvodnje vlada u danom narodu.

Tek kada se shvati ova strana proizvodnje može se razumjeti određujuće utjecaje proizvodnje jednog naroda na obiteljske odnose, pravne pojmove, religiozne predstave, kulturni razvoj... Za većinu evropskih promatrača vrlo je teško prodrijeti u društvene odnose obzirom na proizvodnju takozvanih divljih naroda. Za razliku od gospodina Grossea koji si umišlja da posjeduje svu istinu, a zapravo ne zna ništa drugo nego to da su peruanski Inke bili zemljoradnici, ozbiljni učenjak poput sir Henry Maynea kaže:

»Karakteristična pogreška neposrednih promatrača stranih socijalnih ili pravnih prilika jest u tomu da ih previše rano uspoređuju s prilikama koje poznaju, a prividno su jednake vrsti.«

A veza između formi obitelji i na taj način »pojmljenih formi proizvodnje« kod gospodina Grossea izgleda ovako:

»Na najnižem stupnju čovjek se hrani lovom u najširem smislu i skupljanjem raznih vegetabilija. Kod te primitivne forme proizvodnje pokazuje se ujedno i najprimitivnija forma diobe rada između spolova. Muškarac zadržava za sebe brigu o animalnoj hrani, a skupljanje korijenja i plodova jest zadatak žena. U takvim prilikama težište privredovanja gotovo uvijek je na muškoj strani, a primitivna forma obitelji ima gotovo svuda nedvojbeno patrijarhalni karakter. Bez obzira na to kakve su vrsti nazori o krvnom srodstvu, primitivni je muškarac i onda kada ne važi kao krvni srodnik svojih potomaka ipak gospodar i vlasnik u krugu svojih žena i svoje djece. S tog najnižeg stupnja proizvodnja se može razvijati u dva pravca: obzirom na to da li se razvija muški ili ženski pravac proizvodnje. A to koji od tih pravaca će izrasti u stablo ovisi o prirodnim uvjetima u kojima takva primitivna grupa živi. Ukoliko flora i klima neke zemlje dopuštaju očuvanje, a kasnije i njegovanje korisnih biljaka, razvija se ženska grana, te iz skupljanja plodova postupno nastaje zemljoradnja. I zaista kod primitivnih naroda taj posao uvijek obavlaju žene. Time je, međutim, i težište privređivanja premešteno na žensku stranu te stoga kod svih primitivnih društva koja se uglavnom oslanjaju na zemljoradnju nailazimo na matrijarhalnu formu obitelji ili barem na tragove te forme. Žena kao hraniteljica i vlasnica tla stoji sada u središtu obitelji. Do oblikovanja matrijarhata u pravom smislu, do zbiljskog gospodstva žena došlo je, međutim, vrlo rijetko — naime, samo tamo gdje socijalna grupa nije bila izložena napadima izvanjskih neprijatelja. U svim drugim slučajevima muškarac je ponovno stjecao onu vlast koju je izgubio kao hranitelj time što je postajao zaštitnik. Na taj način nastaju forme obitelji koje vladaju kod većine ovih zemljoradničkih naroda i koje predstavljaju kompromis između matrijarhalnog i patrijarhalnog pravca. — Velik dio čovječanstva pošao je, međutim, drugim pravcem razvoja. Oni lovački narodi ko-

ji su živjeli u krajevima u kojima je bilo poteškoća za obradivanje zemlje, a pružali su ljudima životinje kod kojih je domestikacija (pripitomljivanje) bila moguća i isplatiла se, nisu kao već spomenuti najprije počeli sa sađenjem biljaka, već su išli dalje u stočarstvo. Stočarstvo, međutim, koje se polagano razvilo iz lova, izvorno se svuda pojavljuje kao pravo muškarca. Na taj se način još više pojačava postojeća privredna nadmoć muške strane i ti odnosi konzervativno su izraženi u činjenici da kod svih naroda koji se prehranjuju pretežno stočarstvom preovlađuje patrijarhalna forma obitelji. Zapovjedničko mjesto muškarca u stočarskim društvima ojačano je još jednom drugom okolnošću koja je također u vezi s formom njihove proizvodnje. Stočarski narodi uvijek nagnju ratničkim komplikacijama, a u vezi s tim i oblikovanju centralizirane ratničke organizacije. Neizbjegljiva je posljedica ona ekstremna forma patrijarhata u kojoj je žena bespravna robinja svojeg despotskog supruga.⁴ No, ona miroljubiva zemljoradnička plemena kod kojih vlada žena kao hraničica obitelji ili barem ima nešto slobodniji položaj, obično pobijeduju ratoborni stočari, te od njih, zajedno s drugim običajima, preuzimaju i despotsko gospodstvo muškarca u obitelji. »Tako danas gotovo sve kulturne nacije nalazimo sa znakovima manje ili jače izražene patrijarhalne forme obitelji.⁴

Ovdje opisani neobični usudi ljudskih obitelji u njihovoj ovisnosti o formama proizvodnje svode se, dakle, na slijedeću shemu: razdoblje lova — pojedina obitelj s muškim gospodstvom, razdoblje stočarstva — pojedina obitelj s još gorim muškim gospodstvom, razdoblje niže zemljoradnje — pojedina obitelj s povremenim ženskim gospodstvom, kasnije, međutim, podjarmljivanje zemljoradnika stočarima, te, dakle, i ovdje pojedina obitelj s muškim gospodstvom kao zaključni kamen ove zgrade: razdoblje razvijene zemljoradnje — pojedina obitelj i muško gospodstvo. Gospodin Gross, kao što vidimo, vrlo ozbiljno shvaća oporbu modernom nauku o razvoju. Kod njega uopće nema ni razvoja obiteljskih formi. Povijest započinje i završava izdvojenom obitelji i muškim gospodstvom. Pritom Gross ne primijećuje da, nakon toga što je hvalisavo obećao da će nastanak formi obitelji objasniti iz formi proizvodnje, zapravo samu formu obitelji uzima kao nešto dano i gotovo, naime, kao pojedinačnu obitelj, kao moderno domaćinstvo, te takvu formu nepromijenjeno pretpostavlja u *svim* formama proizvodnje. Ono što zapravo slijedi pod imenom »forma obitelji« u različitim razdobljima jest zapravo samo pitanje o međusobnom odnosu spolova, »Forma obitelji« sadržana je po njemu u »muškom« ili »ženskom« gospodstvu, te on tu formu sasvim harmonično reducira na izvanjsku karakteristiku kao što je to ranije jednako sirovo učinio sa »formom proizvodnje« reducirajući ju na pitanje: lov, stočarstvo ili zemljoradnja. To da »muško« ili

»žensko« gospodstvo mogu obuhvaćati tucete različitih formi obitelji, to da, unutar kulturnog stupnja »lovaca«, može postojati tucet različitih srodstvenih sustava — sve to za gospodina Grossea postoji isto tako malo kao i pitanje o društvenim odnosima unutar nekog načina proizvodnje. Uzajamni odnos formi obitelji i formi proizvodnje svodi se pritom na slijedeći duhoviti »materijalizam«: spolovi se unaprijed promatraju kao konkurenti u poslu. Onaj tko hrani obitelj, vlada u obitelji, mniće filistar, pa i građanski kodeks. Smola je za ženski spol u tomu što je samo jednom u povijesti iznimno — kod najprimitivnije zemljoradnje — bio nosilac obiteljske ishrane, a tada je uglavnom morao popuštati ratobornom muškom spolu. I tako je povijest forme obitelji zapravo samo povijest ženske porobljenosti, u svim »formama proizvodnje« i unatoč njima. Jedina sveza obiteljskih formi i privrednih formi jest, na kraju krajeva, samo neznatna razlika između oštrijih i blažih oblika muškog gospodstva. Na kraju se kao prva vijest o izbavljenju porobljene žene u ljudskoj povijesti kulture pojavljuje kršćanska crkva, koja, doduše, ne na zemlji već na plavom nebu ne zna za razliku između spolova. »Tim je naukom kršćanstvo ženi dodijelilo uzvišenost pred kojom se mora pokloniti muška samovolja,«³ zaključuje gospodin Grosse, kada, nakon dugih lutanja vodama povijesti privrede, konačno baca sidro u luci kršćanske crkve. Zar ne, forme obitelji koje su sociologe nagnale na toliko »neobične hipoteze« čine se »iznenađujući razumljivima« kada ih promatramo »u povezanosti s formama proizvodnje!«

U toj povijesti »obiteljskih formi« ipak je najfrapantnije tretiranje rodovskih saveza ili svojti, kako ih nazivlje Grosse. Vidjeli smo kolika je bila uloga tih rodova u drušvenom životu ranijih kulturnih stupnjeva. Vidjeli smo — naročito nakon Morganovih epohalnih istraživanja — da su oni bili istinska ljudska društvena forma prije oblikovanja teritorijalne države i da su još dugo nakon toga bili i privredna jedinica i vjerska zajednica. Kako se te činjenice odnose spram neobične povijesti Grosseovih formi obitelji? Očito je da Grosse ne može naprsto nijekati postojanje sustava svojti kod svih primitivnih naroda. No, budući je to u protutjerježu sa njegovom shemom pojedinih obitelji i vladavine privatnog vlasništva, on njihov značaj nastoji po mogućnosti reducirati ni na što, osim u onom jednom razdoblju primitivnije zemljoradnje. »Moć svojti nastala je s nižom zemljoradnjom i zajedno s njom i nestaje, kod svih razvijenih zemljoradnika svojtinski je poredak već nestao ili se raspada.«⁴ Tako kod Grossea »moć svojti sa njihovom komunističkom privredom nastaje usred povijesti privrede i obitelji kao topom ubaćena e da bi ubrzo opet nestala ili propala. Privatnom tajnom gospodina Grossea ostaje kako valja objasniti nastajanje, postojanje, funkciju svojtinskog poretka u tisućljećima kulturnog razvoja prije primitivnije zemljorad-

nje, budući, po njemu, nema ni privrednu funkciju niti socijalno značenje obzirom na pojedinu obitelj, pa i to što su zapravo te svojte koje kod lovaca i stočara u pozadini izdvojenih obitelji s privatnom privredom vode svoj sjenoviti život. Gospodin Gross se isto tako malo brine o tomu da su njegove pričice posve suprotne opće prihvaćenim činjenicama. Svojte trebaju postati značajne tek pojavljivanjem primitivnije zemljoradnje; a svojte su uglavnom povezane institucijom krvne osvete, religioznim kultom i vrlo često nekim životinjskim imenom; a sve su te stvari mnogo starije od zemljoradnje, te bi po vlastitoj teoriji gospodina Grossa svoju moć morale izvoditi iz mnogo izvornijih kulturnih razdoblja. Gross je svojte kod razvijenijih zemljoradnika kao što su to Germani, Kelti, Indijski objašnjavao kao ostavštinu iz razdoblja primitivnije zemljoradnje gdje su bili ukorijenjeni ženskim obrađivanjem polja. No, viša zemljoradnja kulturnih naroda nije nastala iz ženskog okopavanja, nego iz stočarstva kojim su se već bavili muškarci i po Grossu tu svojta ne bi imala nikakvo značenje, nasuprot patrijarhalnoj obiteljskoj privredi. Po Grossu svojstinski je poredak nomadskih stočara beznačajan, pa bi tek naseljavanjem i zemljoradnjom zadobio privremeno značenje. No, po uglednim istraživačima agrarnih ustrojstava istinski je razvitak tekao obratno: sve dok su stočari živjeli na nomadski način rodovski su savezi na svaki način imali veću vlast, a naseljavanjem i zemljoradnjom svojstinska sveza počinje labaviti i ustupati mjesto savezu zemljoradnika jednog mjesta čija je zajednica interesa jača od predanja krvnih veza, te se rodovska zajednica promeće u takozvanu susjedsku. To je mišljenje v. Maurera, Kovaljevskog, Henry Maynea, Laveleya, a ovu istu pojavu u našem vremenu Kaufmann pronalazi kod centralnoazijskih Kirgiza i Jakuta.

Na kraju valja reći da Gross se priznaje kako sa svojeg stanovišta nema objašnjenja za najvažnije pojave na području primitivnih obiteljskih odnosa kao što je to, na primjer, matrijarhat (majčinsko gospodstvo), te se ograničuje na to da matrijarhat proglašuje »jednim od najrijeđih kurioziteta sociologije«; on dolazi čak do nevjerojatnih tvrdnji kako kod Australijanaca predstave o krvnom srodstvu nisu imale nikakav utjecaj na obiteljske sustave i do još nevjerojatnije kako kod starih Peruanaca nema ni traga svojti; o Germanima sudi na osnovi starog i nepouzdanog Laveleyevog materijala i iz tog istog Laveleya prepisuje, na primjer, i maštovito mnenje da je ruska seoska zajednica kod 35 milijuna Rusa »još i danas« svojstinski savez s krvnim srodstvom, »obiteljska zajednica«, što je približno toliko točno koliko i tvrdnja da je čitavo stanovništvo Berlina »još i danas« velika obiteljska zajednica. Sve je to Grossu sasvim dobro omogućilo da s »crkvenim ocem njemačke socijalne demokracije«, Morganom, postupa k'o s mrtvim psom. Navedeni primjeri iz

Grosseovog tretiranja obiteljskih formi i svojte daju predstavu o tomu kakav je njegov postupak obzirom na »forme privrede«. Njegovo dokazivanje koje u cjelini želi opovrći pretpostavku o prakomunizmu sazданo je iz niza »doduše« i »međutim«, pri čemu on, doduše, priznaje nedvojbene činjenice, ali im suprotstavlja druge na takav način da ono što ne želi ispadne manje, a ono što mu ide u prilog sasvim je napuštan, pa je u skladu s tim očit i rezultat.

Tako sam Grosse izvještava o nižim lovcima: »Individualni posjed koji se kod svih nižih društava pretežno ili isključivo sastoji od pokretne imovine, ovdje je gotovo posve beznačajan; najdragocjeniji dio vlasništva, naime lovište, priпадa, međutim, svim muškarcima plemena zajednički. Stoga se i plijen ponekada dijeli među sve pripadnike jedne horde. To se, na primjer, navodi u vezi s Botokudima (Ehrenreich, »Zeitschrift für Ethnologie«). Slični običaji postoje i u nekim dijelovima Australije. Tako su, i tako ostaju, svi članovi jedne primitivne grupe približno podjednako siromašni. Budući nema nekih bitnih razlika u imovini, nedostaje i glavni izvor staleških razlika. Uglavnom su svi odrasli muškarci nekog plemena ravnopravni« (S. 55—56). Osim toga »pripadnost svojti ima u nekim odnosima (!) bitni utjecaj na život nižih lovaca. Ona im daje pravo uporabe određenog lovišta i pravo te dužnost zaštite i osvete« (S. 64). Na takav način Grosse priznaje i mogućnost postojanja svojtinskog komunizma kod nižih lovaca u Kaliforniji.

No, unatoč tomu svojta je tu labava i slaba, nema privredne zajednice. »Proizvodni je način arktičkih lovaca toliko individualističan da svojinska sveza jedva može odoljeti centrifugalnim požudama.« I kod Australijanaca »korištenje zajedničkog lovišta, lovom ili skupljanjem, u pravilu se nipošto ne provodi zajednički, već svaka obitelj ima svoje vlastito gospodarstvo«. A općenito »nedostatak namirnica ne dopušta trajno sjedinjavanje većih grupa već ih prisiljava na razilaženje« (S. 63).

Predimo na više lovce.

Tlo je »doduše i kod viših lovaca u pravilu zajedničko vlasništvo plemena ili svojte« (S. 69), doduše, i tu na ilazimo upravo na masovne kuće kao zajedničke nastambe svojti (S. 84), doduše, nadalje nam se govori: »Opsežne brane i kanali što ih je Mackenzie video u rijekama Haide, a što je, po njegovoj procjeni, zahtijevalo rad cijelokupnog plemena, stajali su pod nadzorom poglavice, te bez njegovog dopuštenja nitko nije smio loviti ribu. Stoga su vjerojatno važili kao vlasništvo cijelokupne seoske zajednice, kojoj su pripadale i vode i lovišta« (S. 87).

Pokretna imovina, »međutim, ovdje je bila toliko proširena i značajna da se, unatoč jednakosti u posjedovanju zemlje, pojavila velika razlika u imovini« (S. 69), a »u pravilu hrana, koliko smo vidjeli, poput ostale pokretne imovine, ta-

koder nije zajedničko vlasništvo. Kućne svojte stoga se samo u vrlo ograničenom smislu mogu nazvati privrednim zajednicama» (S. 88).

Obratimo se slijedećem višem kulturnom stupnju, nomadskim stočarima. I o njima piše Grosse:

»I najnemirniji nomadi, *doduše*, ne lutaju u neograničenim područjima, oni se štoviše svi kreću unutar dosta čvrsto ograničenog područja koje važi kao vlasništvo njihovog plemena i koje je često opet razdijeljeno između pojedinih obitelji i svojti.« I dalje: »Zemlja je gotovo na čitavom području stočarstva 'zajednički posjed plemena ili svojte'« (S. 91). »Zemlja je, *doduše*, zajedničko dobro svih pripadnika svojte i kao takvu svojta ili njezin poglavar dijele ju za uporabu među različite obitelji« (S. 128).

Zemlja, *međutim*, »nije najdragocjeniji posjed nomada. Njegovo je najviše dobro stado, a stoka je uvijek(!) posebno vlasništvo pojedinih obitelji. Stočarska svojta nije nikada (!) postala zajednicom privređivanja i posjedovanja«.

Konačno dolaze niži zemljoradnici. Tu se, *doduše*, prvi put priznaje svojta kao posve komunistička privredna zadruga.

Međutim — i tu se odmah pojavljuje »međutim« — »ovdje industrija potkopava socijalnu jednakost« (Grosse govori o industriji, no misli, naravno, na robnu proizvodnju koju ne umije razlikovati od industrije) i stvara posebnu pokretnu imovinu koja preteže nad zajedničkim vlasništvom zemlje i razara to zajedničko vlasništvo (S. 136/37). Pa unatoč zajedničkom vlasništvu zemlje i ovdje postoji »već dioba na bogate i siromašne«. Tako je komunizam reducirан na kratku međuigrnu u povijesti privrede koja inače i počinje i završava privatnim vlasništvom. A to je trebalo dokazati.

III.

Da bismo ispitali vrijednost Grosseove sheme obraćamo se najprije izravno činjenicama. Ispitajmo — pa makar i sasvim površno — načine privređivanja nerazvijenih naroda. Koji su to načini?

Grosse ih nazivlje »nižim lovcima« i o njima govori: »Niži lovački narodi danas su samo neznatni dio čovječanstva. Svojom nesavršenom i neizdašnom formom proizvodnje osuđeni su na brojčanu slabost i kulturno siromaštvo, te su se svuda povlačili pred većim i snažnijim narodima tako da danas mogu svoj opstanak sačuvati samo u nepristupačnim prašumama i negostoljubivim pustinjama. Velik dio tih bijednih plemena pripada patuljastim rasama. Upravo slabiji su, naime, oni koje u borbi za opstanak snažniji tjeraju u kra-

jeve neprijateljske kulturi, te su time ujedno osuđeni i na kulturnu stagnaciju. No, ipak se na svim kontinentima, uz iznimku Evrope, mogu naći zastupnici najstarije forme prirede. Afrika skriva mnoštvo patuljastih lovačkih naroda; za sada, na žalost, raspolažemo koliko toliko zadovoljavajućim podacima samo o jednom jedinom, o bušmanima iz stepa Kalahari (u njemačkoj jugozapadnoj Africi); život ostalih pigmacija još je skriven mrakom centralnih prašuma. Okrenemo li se od Afrike na istok susrećemo najprije u unutrašnjosti Ceylona (na južnom kraju istočnoindijskog poluotoka) patuljasti lovački narod Wedda. Nadalje na Andamanima narod Mincopie, u unutrašnjosti Sumatre narod Kubu, a u gorskim guštarima Filipina žive tri plemena naroda Aeta koja opet pripadaju najmanjim rasama. Na australijskom su kontinentu prije evropskog naseljavanja svuda živjela niža lovačka plemena; urodenici su, doduše, u drugoj polovini stoljeća proggnani sa obalnog pojasa, ali se još uvijek drže u pustinjama unutrašnjosti. U unutrašnjosti Amerike možemo sve od najdubljeg juga do najvišeg sjevera naći čitav niz kulturno najsiromašnijih grupa. U brdskim pustosiama Kap Horna (južnog vrha južne Amerike) punih vjetra i kiše stanuju Ognjenozemci, što ih mnogi promatrači smatraju najbijednjim i najsirovijim od svih ljudi. U šumama Brazila lutaju osim zloglasnih Botokuda sigurno i mnoge druge lovačke horde, od kojih, zahvaljujući istraživanjima von Steinena, poznajemo još i plemene Borora. U centralnoj Kaliforniji (na zapadnoj obali sjeverne Amerike) ima različitih plemena koja su samo malo iznad najbijednjih Australijanaca.⁷ Ne možemo više slijediti Grossae, koji uostalom u najnerazvijenije narode računa čak i Eskime, pa ćemo se stoga kod nekih od nabrojenih plemena obazrijeti za tragovima planske društvene organizacije rada.

Pogledajmo najprije australijanske ljudoždere koji su po mišljenju mnogih učenjaka na najnižem stupnju kulture od svih ljudi na kugli zemaljskoj. Kod australijanskih crnaca nalazimo prije svega već spomenutu primitivnu diobu rada između muškaraca i žena: žene nabavljuju prije svega biljnu ishranu pa drvo i vodu, a muškarci obavljaju lov i briunu za mesnu ishranu.

Osim toga, ovdje nalazimo sliku društvenog rada koji predstavlja izravnu suprotnost »individualnom traženju hrane« i koja nam osim toga pokazuje kako se u primitivnim društvima brinu za to da svi koji su potrebni za rad budu marljivi: na primjer »u plemenu Chepara očekuje se od svih muškaraca, ukoliko nisu bolesni, da se pobrinu za ishranu. Ako je neki muškarac lijep i ostane u logoru, drugi mu se rugaju i grde ga. Muškarci, žene i djeca napuštaju logor rano ujutro u potrazi za hranom. Nakon što su dovoljno nalovili muškarci i žene odnose svoj plijen u najbližu jamu gdje se naloži vatra i peče divljač. Muškarci, žene i djeca, svi zajedno i prijateljski, jedu nakon što su najstariji svima jednakom po-

dijelili hrani. Nakon objeda žene odnose ostatke u logor, dok muškarci putem nastavljaju lov.⁴

Sada valja potanko razmotriti proizvodni plan australijanskih crnaca. Taj je plan, naime, vrlo kompliciran i detaljno izrađen. Svako australijansko pleme raspada se na neki broj grupa od kojih svaka nosi ime neke zvijeri ili biljke što ih obožava, te posjeduje omeđeni komad teritorija unutar plemenskog područja. Stanovito područje pripada, na primjer, grupi klokan, a drugo grupi emu (emu je velika ptica nalik na noja), a treće grupi zmije (oni jedu, naime, i zmije) itd. Ovi »totemi« su, po tumačenju najnovijeg znanstvenog istraživanja, samo životinje ili biljke kojima se australijanski crnci hrane. Svaka od tih grupa ima svojeg poglavica koji predvodi i usmjerava lov. Životinjska ili biljna imena i kultovi koji iz toga slijede nisu prazna forma: svaka pojedina grupa australijanskih crnaca zaista je obvezna da nabavlja životinsku ili biljnu ishranu čije ime nosi, te da brine za stanje i rasplod te vrste. A to grupa ne radi samo za sebe, već, i prije svega, za sve ostale grupe plemena. Pripadnici grupe klokan su tako, na primjer, obvezni pobrinuti se za klokanovo meso za čitavo pleme, zmijski ljudi moraju dobaviti zmije, a grupe gusjenica neku vrst gusjenica koja važi kao posebna delikatesa. Karakteristično je kako je to povezano sa strogim religioznim običajima i velikim ceremonijama. Tako je, na primjer, gotovo svuda pravilo da ljudi neke grupe ne smiju ili tek vrlo malo smiju koristiti životinje ili biljke što ih nabavljaju i koje su njihov totem već ih moraju nabavljati za druge. Čovjek iz zmijske grupe mora, osim u velikoj gladi, zmiju koju ulovi donijeti u logor za druge. Čovjek iz grupe emu uživat će samo malo mesa te ptice, a jaja i mast koji se koriste za lijek, uopće neće uzeti za sebe već će to predati plemenskim drugovima. S druge strane, grupe ne smiju loviti tuđe totemske životinje ili biljke bez dopuštenja. Svake godine svaka grupa slavi svečanu ceremoniju čija je svrha osiguranje podmlatka, ili novih plodova životinje, to jest biljke (pjevanjem, puhanjem i raznim kulturnim ceremonijama), i tek nakon takve ceremonije dopušteno je drugim grupama da to jedu. Vrijeme održavanja takve ceremonije za svaku grupu određuje njezin poglavica koji i vodi ceremoniju. A to je vrijeme izravno vezano uz uvjete proizvodnje. U centralnoj Australiji postoji dugo i suho ljetnje doba u kojem životinje i biljke jako pate, te kratko kišno doba koje slijedi bujni rast i rasplod flore i faune. Većina ceremonija totemskegrupe održava se kada se dobro ljetnje doba približuje. Još je Ratzel smatrao »komičnim nesporazumno tvrdnju da se Australijanci nazivaju po svojim najvažnijim namirnicama.⁵ No, u kratko navedenom totemskom sistemu svatko će na prvi pogled prepoznati razvijenu organizaciju društvene proizvodnje. Pojedine toemske grupe očito nisu ništa drugo do članovi opsežnog sistema. Sve grupe zajedno predstavljaju sredenu,

plansku cjelinu pa i svaka grupa za sebe postupa sasvim planski i organizirano pod jedinstvenim vodstvom. Činjenica, međutim, da taj sistem proizvodnje nastupa u religioznoj formi, u formi različitih zabrana hrane, ceremonija itd. samo dokazuje da je taj proizvodni plan prastarog podrijetla, da je ta organizacija postojala već prije mnogo stoljeća i tisućljeća, te je imala vremena da poprimi krute forme, a u vjerske istine se i povjerenje u tajanstvene sveze pretvorilo ono što su izvorno bile jednostavne svrhovitosti obzirom na proizvodnju i nabavljanje namirnica. Te sveze što su ih otkrili Englezi Spencer i Gillen potvrđuju i drugi učenjaci, tako npr. Frazer. On, na primjer, izričito kaže: »Moramo biti svjesni toga da različite totemske grupe totemističkog društva ne žive odvojeno, međusobno izolirano; one su izmiješane i svoje magijske moći koriste u javno dobro. U izvornom sistemu ljudi klokani gajili su i ubijali klokane — ako se ne varamo — i u korist svih drugih totemskegrupa i u svoju vlastitu i tako je valjda bilo i sa totemom gusjenica i totemom sokola, itd. U novom sistemu u religioznoj formi u kojem je ubijanje i jedenje totemskeživotinja bilo zabranjeno, ljudi klokani su i dalje producirali klokane, no ne više za vlastitu uporabu; ljudi emu su se i dalje bavili tom pticom, iako sami više nisu smjeli jesti njezino meso; ljudi gusjenice i dalje su koristili svoju umješnost za rasplodivanje gusjenica, iako je ta poslastica sada bila namijenjena drugim želucima. »Riječju: ono što danas susrećemo kao kulni sistem bio je u pradavnim vremenima jednostavni sistem organizirane društvene proizvodnje i razvijene diobe rada. — Okrenimo se sada diobi proizvoda kod Australijanaca: tu ćemo naći možda čak i još opsežniji i komplikiraniji sistem. Svaki ulovljeni komad divljači, svako nađeno jaje, svaka šaka plodova određuje se po čvrstim pravilima određenom članu društva. Ono što žene skupe u biljnoj ishrani pripada njima i djeci. Lovački plijen muškaraca dijeli se po pravilima koja su svugdje drukčija, no svugdje vrlo precizna. Tako je na primjer engleski učenjak Howitt, promatrajući plemena na jugoistoku Australije, uglavnom u području Viktorija, naišao na sljedeći način raspodjele:

»Neki čovjek ubije klokana na stanovitoj udaljenosti od logora. Druga dva čovjeka su u njegovoј pratnji, no oni više nisu stigli da mu pomognu u ubijanju kengura. Udaljenost od logora je dosta velika, pa će klokana ispeći prije no što ga odnesu u logor. Prvi čovjek pripali vatru, a druga dvojica razrežu životinju, oni ispeku i pojedu iznutricu. Dioba se izvodi ovako: muškarci br. 2 i br. 3 dobiju po jedno bedro s repom, to jest dijelom kuka, jer su bili тамо i pomogli kod razrezivanja. Muškarac br. 1 zadržava ostalo i sve nosi u logor. Glavu i leđa njegova žena nosi svojim roditeljima, a ostalo ide njegovim roditeljima. Ukoliko nema nikakvog mesa on nešto zadržava za sebe, no kada ima nešto, na primjer nekog oposuma, on daje sve. Ukoliko je njegova majka ulovila

neku ribu ona mu može dati nešto te ribe, ili mu pak roditelji njegove žene nešto ostavljaju od svojeg dijela; u takvom slučaju daju mu neki dio i slijedećeg jutra. A djed i baka na svaki način dobro brinu za djecu.¹⁰ U nekom plemenu važe slijedeća pravila: kod klokana onaj tko ga ulovi dobije slabine, otac rame, rebra i glavu; majka desno bedro, mlađi brat lijevu prednju nogu, starija sestra komad iz dužine leđa, a mlađa sestra desnu prednju nogu. Otac rep i dio ramena daje opet svojim roditeljima, a i majka opet dio svojima. Kada se radi o medvjedu sam lovac zadržava lijeva rebra, otac dobija desnu stražnju nogu, majka lijevu, stariji brat desnu prednju nogu, a mlađi lijevu. Starija sestra dobija komad leđa, a mlađa jetru. Desni komad rebara pripada očevom bratu, jedan dio sa strane majčinom bratu, a glava ide u logor mlađih muškaraca.

U nekom drugom plemenu zadobijena se hrana uvijek odmah dijeli među sve prisutne. Ubije li se, na primjer, wallaby (neka vrst malog klokana), a pritom se nađe deset ili dvanaest ljudi, životinja se podijeli među njima. Nijedan se ne dotiče ni životinje niti nekog dijela dok ne dobije svoj dio od onoga tko je životinju ulovio. Ukoliko je taj slučajno odsutan dok se životinja peče nitko ju neće okusiti dok se ne vrati i dok ju ne podijeli. Žene dobijaju jednakе dijelove kao muškarci, a i jedni i drugi brižljivo brinu za djecu.¹¹

I ti različiti načini diobe, koji su u svakom plemenu drukčiji, pokazuju svoj starodnevni karakter svojim ritualnim formama, a sročeni su u izrijecima.¹² U tomu se izrazuje tradicija stara možda tisuće godina što ju svaka generacija prima kao neumitno pravilo koje valja strogo poštivati. Taj sistem vrlo razgovjetno pokazuje dvije stvari. Prije svega pokazuje da kod tih australijanskih crnaca, možda najzaostalijih ljudi ovog svijeta, postoji planiranje ne samo proizvodnje već i potrošnje kao zajedničke, društvene stvari; drugo je to da taj plan svjesno smjera opskrbljenost i sigurnost za sve članove društva i to u skladu kako s njihovim moćima tako i s njihovim potrebama: u svim uvjetima i prije svega brine se za starije, a oni zajedno s majkama brinu za najmlađe. Tako je čitav privredni život Australijanaca — proizvodnja, dioba rada, dioba namirnica — na najstroži način planski organiziran i od davnih vremena utvrđen čvrstim pravilima.

Podimo sada iz Australije u Sjevernu Ameriku. Tu su naročito zanimljivi oskudni ostaci Indijanaca na zapadu, oni koji stanuju na otoku Tiburon u kalifornijskom zalivu i na uskom području susjednog kopna, i to zbog svoje potpune izdvojenosti i neprijateljstva spram stranaca, zbog čega su očuvali čistoću svojih prastarih običaja. 1895. naučenjaci Sjedinjenih Država organizirali su ekspediciju za proučavanje tog plemena, a rezultate bilježi Amerikanac Mac Gee. Po tim rezultatima Seri-indijanci — jer tako se zove taj jedva

još postojeći narod — dijele se u četiri grupe, a svaka nosi ime neke životinje. Najvažnije su grupa pelikana i grupa kornjače. Običaji, navade i pravila tih grupa u vezi s njihovim totemskeživotinjama strogo su tajni i gotovo je nemoguće bilo nešto saznati. No, kada ujedno znamo da se hrana tih Indijanaca uglavnom sastoji od pelikanovog mesa, kornjača, ribe i drugih morskih životinja i ako se podsjetimo na upravo opisani totemske sisteme australijanskih crnaca, možemo sa stanovitom izvjesnošću pretpostaviti da i ovi indijanski susjedi Kalifornije zadržavaju tajanstveni kult životinja i diobu plemena u odgovarajuće grupe kao ostatak prastarog strogo organiziranog sistema proizvodnje i diobe rada koji je okoštao u religiozne simbole. To nam, na primjer, potvrđuje i okolnost da je vrhovni zaštitni duh Seri-indijanaca pelikan; ta ptica je, međutim, upravo temelj privrednog opstanka spomenutog plemena. Pelikanovo meso je glavna hrana, pelikanove kože služe za odjeću, na njima se spava, one su štit i glavno sredstvo razmjene sa strancima. Najvažnija forma rada Serija, lov, sve do danas strogo je sređena. Lov na pelikane tako je, na primjer, dobro organizirani zajednički pothvat »barem napola ceremonijalnog karaktera«. Pelikane se smije loviti samo u određeno vrijeme, u određenim razdobljima i to tako da su za vrijeme sjedenja na jajima pelikani zaštićeni, pa je osigurano nastavljanje vrste. »Klanju (masovno ubijanje ovih neokretnih životinja ne predstavlja nikakvu potешkoću) slijedi veliko žderanje pri kojem napola izgladnje obitelji u tami gutaju mekanije dijelove i galame dok ih ne svlada san. Drugi dan žene izabiru leštine koje su najmanje povrijeđene i skidaju im kožu. »Slavlje traje više dana i s njime su povezane razne ceremonije. Ono »veliko žderanje«, dakle, ono »gutanje u tami« što bi ga profesor Bücher sigurno smatrao znakom čisto životinjskog ponašanja jest u zbilji — upravo ceremonijalni karakter svjedoči dostatno o tomu — vrlo dobro organizirano. Planiranjem lova dolazi, naiime, i do strogog sređivanja diobe i potrošnje. Zajedničko jelo i piće odvijaju se u određenom slijedu: najprije dolazi poglavica, koji je ujedno i voda lova, nakon njega ostali ratnici u nizu određenom starošću, pa onda dolazi najstarija žena, a nakon nje njezine kćeri, isto tako po starosti, a na kraju djeca, pri čemu djevojke, naročito one koje su već stasale za udaju uživaju kod žena različite prednosti. »Svaki član obitelji ili svojte može tražiti potrebnu hranu i odjeću, a svaka druga osoba mora brinuti o tomu da te potrebe budu zadovoljene. Stupanj te obvezanosti ravna se djelomično po susjedstvu, te počinje s najbližom osobom, a uglavnom su presudni rang i odgovornost u grupi (koji uglavnom odgovaraju starosti). Dužnost je glavne osobe pri nekom objedu da se pobrine o tomu da ostane dovoljno i za ostale, a ta se dužnost proslijeđuje dalje na takav način da je uzet u obzir i interes bespomoćne djece.«¹³

Za Južnu Ameriku posjedujemo svjedočanstvo profesora v. d. Steinen o divljem plemenu Borora u Braziliji. I ovdje prije svega vlada tipična podjela rada: žene skupljaju biljke, traže korijenje pomoću zašiljenog štapa, spretno se veru na palme, skupljaju orahe, sijeku palmine krune, traže plodove, itd. One također pripremaju ovu biljnu ishranu i izrađuju posuđe. Kada dođu kući, muškarcima daju plodove itd., a dobijaju ono što preostane od mesa. Dioba i potrošnja odvijaju se po strogim pravilima.

Steinen kaže da »etiketa Bororaca nije priječila zajedničko objedovanje, no imali su neke druge neobične navade koje razgovjetno pokazuju da su plemena ovisna o oskudnom lovačkom plijenu morala na neki način spriječiti moguće raspre i svađe oko diobe. Postojalo je tako jedno vrlo upadljivo pravilo: nitko nije pekao divljač koju je sam ulovio, već ju je dao drugom da ju ispeče! Jednako se oprezno postupalo i sa dragocjenim kožama i zubima. Ulovi li se jaguar, nastaje veliko slavlje; meso se pojede. Krzno i zube ne dobija, međutim, lovac već najbliži rođak ili rođakinja onog Indijanca koji je posljednji umro. Lovcu se ukazuju počasti, on od svih dobija perje arare (to je najotmeniji nakit plemena Borora) i lukove ukrašene trakama oasua. No, najvažnija mjera koja štiti pred izbjajanjem nemira povezana je s funkcijom врача ili, kako bi to u takvom primjeru rekao Evropljanin, funkcijom čarobnjaka ili svećenika. On mora biti prisutan pri svakom ubijanju životinje te svaku životinju, pa i biljnu ishranu, mora određenim ceremonijama oslobođiti za dijeljenje. Lov se održava po najavi i pod vodstvom poglavice. Mladi i neoženjeni muškarci stanuju zajedno u »muškoj kući« gdje zajedno rade, izrađuju oružje, oruđe i nakit, tamo se tka i bavi rvanjem, a osim toga i zajedno jedu, a u najstrožoj stezi i redu što smo ih već opisali. Steinen kaže: »Veliki je gubitak za obitelj kada neki njezin član umre. Sve što je pokojnik, naime, rabio, spaljuje se, baca u rijeku, ili pak pokapa zajedno s kostima, e da nikako ne bi imao razloga da se vrati. Koliba je potpuno ispraznjena. No srodnici bivaju darivani, izrađuju se lukovi i strelice za njih, pa stoga i postoji običaj da se jaguarovo krzno daje bratu žene koja je posljednja umrla, ili pak stricu posljednjeg umrlog muškarca.« Tako, dakle, i kod proizvodnje i kod potrošnje vladaju sasvim određeni plan i društvena organizacija.

Pođemo li američkim kontinentom sve do juga naći ćemo jedan od najnerazvijenijih naroda, stanovnike Ognjene zemlje, negostoljubive skupine otoka na krajnjem jugu Južne Amerike, o kojima smo prve izvještaje dobili u 17. stoljeću. 1698. su francuski gusari, koji su mnogo godina djelovali u Južnom moru, potaknuli francusku vladu da pošalje ekspediciju. Jedan od inženjera koji su sudjelovali ostavio

nam je dnevnik sa slijedećim kratkim izvještajima o tamošnjim stanovnicima:

»Svaka obitelj, to jest otac, majka i neudata dječa, imaju svoju pirogu u koju smještaju sve što im treba. Spavaju tamo gdje ih zatekne noć. Kad nema gotove kolibe one ju sagrade. — U sredini zapale malu vatrnu oko koje se izmiješano izležavaju na travi. Osjete li glad ispeku školjke što ih najstariji među njima podijeli na jednake dijelove. Glavni posao i dužnost muškaraca jest podizanje kolibe, lov i ribolov; žene moraju brinuti za te čamce iz kore drveća i za nabavljanje školjki... Kita love na slijedeći način: pet ili šest čamaca kreće na more i kada nađu kita oni ga slijede i harpuniraju velikim kopljima, čiji su vrhovi vrlo spretno isklesani iz kamena ili kosti... Kada ulove neku pticu ili ribu ili bilo koju životinju i školjke, koje su njihova uobičajena ishrana, to se dijeli među sve obitelji, jer oni imaju tu prednost pred nama da gotovo sve namirnice posjeduju zajednički.“

Krenimo iz Amerike u Aziju. Engleski istraživač E. H. Man izvještava o patuljastom plemenu Mincopie na Andamanima (u bengalskom zaljevu) kod kojeg je boravio jedanaest godina, te je stekao veće poznавanje od bilo kojeg drugog Evropljanina:

»Mincopie se dijele na pet plemena, svako pleme u veći broj manjih grupa od 30—50 članova, ponekada, međutim, i do 300. Svaka takva grupa ima svojeg predstojnika, pa i čitavo pleme ima poglavicu koji je nadređen predstojnicima pojedinih zajednica. No, njegov je autoritet vrlo ograničen; uglavnom se sastoji iz sazivanja skupština svih zajednica koje spadaju u neko pleme. On je predvodnik kod lova, ribolova i prilikom preseljavanja, osim toga on rješava i sporove. U svakoj zajednici rad je zajednički i to uz diobu rada između muškaraca i žena. Muškarcima pripada lov, ribolov, nabavljanje meda, izrada čamaca, lukova, strelica i drugih sprava, žene dovlače drvo i vodu pa i svu biljnu ishranu, one izrađuju nakit i kuhaju. Dužnost svih muškaraca i žena koji ostaju kod kuće jest da vode brigu o djeci, bolesnicima i starcima i da održavaju vatrnu u različitim kolibama; svatko tko je sposoban za rad dužan je raditi za sebe i zajednicu, osim toga uobičajeno je brinuti se za to da stalno postoji zaliha namirnica kojom se može pogostiti prijatelje koji dolaze. Mala djeca, nemoćni i starci uživaju posebnu brigu, te im je obzirom na zadovoljavanje svakodnevnih potreba čak i bolje nego ostalim članovima društva.

Postoje stanovita pravila o hranjenju. Oženjeni muškarac smije jesti samo s drugim oženjenim ili samcima nikada sa drugim ženama osim onih koje pripadaju njegovom kućanstvu, do u slučaju da je već jako star. Neoženjeni moraju uzimati svoje obroke odvojeno — mladići s mladićima, djevojke s djevojkama.

Pripremanje jela obično je dužnost žena, a obavljaju ju za vrijeme odsutnosti muškaraca. No, ukoliko ima izvanredno mnogo posla u nabavljanju vode i drva, na primjer za vrijeme praznika ili nakon vrlo uspješnog lova, kuhanje će obaviti jedan od muškaraca koji će, kada objed bude napola gotov, sve razdijeliti prisutnima koji će jelo dovršiti. Ukoliko je prisutan poglavica on će dobiti prvi i to lavovski dio, pa onda dođu muškarci, pa žene, pa djeca; ono što preostane pripada onome tko je dijelio.

Kod izrade oružja, oruđa i drugih predmeta Minkopie obično pokazuju veliku istrajnost i marljivost, jer se mogu satima baviti mukotrpnim obrađivanjem komada željeza e da bi izradili vršak koplja ili strelice, ili se pak bave time da poboljšaju oblik svojeg luka itd. Oni se tim radom bave i onda kada ne postoji izravna ili predvidljiva nužda koja bi ih tjerala na tako nešto. Ne može se reći da su sebični — takvo je mišljenje o njima — jer oni poklanjaju (što je, naravno samo evropski krivo razumljeni naziv za »razdijeliti«) često upravo ono najbolje što posjeduju, te za vlastitu uporabu ne zadržavaju predmete bolje izrade niti tako nešto izrađuju sami za sebe.¹⁵

Niz spomenutih primjera završit ćemo uzorkom iz života divljih Afrikanaca. Tu se obično niski bušmani iz Kalaharija smatraju primjerom najveće zaostalosti i najnižeg stupnja kulture. Njemački, engleski i francuski istraživači su-glasni su u tomu da bušmani žive u grupama (hordama) koje vode zajednički privredni život. U njihovim malim bandama vlada potpuna jednakost i obzirom na namirnice, oružje itd. Namirnice što ih pronalaze na svojim lutanjima skupljaju se u vreće koje se prazne u logoru. Nijemac Passarge priča: »Tada dolazi na vidjelo što su to ubrali ovog dana: korijenje, gomolji, plodovi, gusjenice, sitne ptice, žabe, kornjače, skakavci, čak i zmije i leguani.« Plijen se dijeli svima. »Sustavno skupljanje biljki, npr. plodova, korijenja, gomolja, itd., pa i manjih životinja jest posao žena. One moraju hordu opskrbljivati time, a djeca im pomažu. I muškarac donosi svašta na što usput nađe, no skupljanje je kod njega sporedna stvar. Zadatak muškarca je prije svega lov.« Lovački plijen horda pojede zajednički. I lutajući bušmani iz susjednih hordi dobijaju mjesto i hranu uz zajedničku vatru. Passarge, budući dobar Evropljanin sa duhovnim naočalima građanskog društva, smatra čak da je »pretjerana vrlina« zbog koje dušmani razdijeljuju sve do najmanjeg zalogaja uzrokom njihove kulturne nesposobnosti.¹⁶

Tako se pokazuje da nam najprimitivniji narodi, i to upravo oni koji su vrlo udaljeni od naseljenosti i zemljoradnje, koji stoje takoreć na početnoj točki privrednog razvoja, pružaju sasvim drugu sliku odnosa no što je to slučaj u shemi gospodina Grossea. Ne radi se ni o »raspršenosti« niti o »posebnom privređivanju«, već o strogo sređenim priv-

rednim zajednicama s tipičnim potezima komunističke organizacije. To se odnosi na »niže lovce«. Obzirom na »više lovce« dostatna je slika svojinske privrede kod Irokeza, što ju je potanko dao Morgan. No, i stočari pružaju dostatan materijal koji pokazuje netočnost Grosseovih smjelih tvrdnji.

Zemljoradnička zadružna zajednica nije, dakle, jedina, već najrazvijenija, ne prva već posljednja prakomunistička zadruga na koju nailazimo u privrednoj povijesti. Ona nije proizvod zemljoradnje već beskonačno duge prethodne tradicije komunizma koji je rođen u krilu rodovske organizacije i konačno primijenjen na zemljoradnju, postigavši tu razinu koja priprema njegovu propast. Cinjenice, dakle, nipošto ne potvrđuju Grosseovu shemu. Pitamo li, dakle, kakvo je objašnjenje za neobičnu pojavu komunizma koji se iznenadno pojavljuje i nestaje u privrednoj povijesti, gospodin Grosse nam daje slijedeću duhovitu primjedbu: »Mi smo zaista vidjeli da je svojta kod nižih zemljoradnika dobila toliku opstojnost i moć, veću od moći među narodima drugih kulturnih formi, zato što tu nastupa ponajprije kao zajednica stanova, vlasništva i privređivanja. Nastanak takve zajednice objašnjiv je iz biti niže zemljoradnje koja udružuje ljudе dok ih lov ili stočarstvo raspršuju.« (S. 158) Izgleda kao da prostorna sjedinjenost ili raspršenost kod rada odlučuje o tomu da li prevladava komunizam ili privatno vlasništvo. Šteta što je gospodin Grosse zaboravio objasniti zašto su upravo šume i travnjaci gdje se čovjek najlakše »raspršuje« najdulje — ponegdje sve do danas — ostali zajedničkim vlasništvom, dok su polja u kojima se »sjedinjujemo« najprije postala privatnim vlasništvom. I, dalje, zašto forma proizvodnje koja udružuje najviše ljudi u čitavoj povijesti privrede, moderna vеleindustrija, nipošto nije dovela do zajedničkog vlasništva, već je dapače proizvela najgrublji oblik privatnog vlasništva, kapitalističko vlasništvo.

Vidimo, dakle, da je Grosseov »materijalizam« ponovo dokaz kako nije dostatno govoriti o »proizvodnji« i njezinom značenju za cijelokupni život društva da bi se povijest shvatila materijalistički; historijski materijalizam, nai-me, postaje sirovom i grubom drvenom štamkom kada ga odvojimo od njegove druge strane, misli o revolucionarnom razvoju, i nije više onaj genijalni polet istraživajućeg duha kao kod Marxa.

Prije svega se, međutim, pokazuje da gospodin unatoč tomu što toliko priča o proizvodnji i njezinim formama nema jasnih predodžbi o osnovnim pojmovima proizvodnih odnosa. Vidjeli smo već da proizvodnim formama najprije smatra takve čisto izvanske kategorije kao što su to lov, stočarstvo i zemljoradnja. Da bi, nakon toga, unutar svake od tih »formi proizvodnje« odlučio o pitanju forme vlasništva — tj. o pitanju da li postoji zajedničko vlasništvo, pri-

vatni ili obiteljski posjed i kome pripada vlasništvo — on razlikuje kategorije kao što su »zemljoposjed« i »pokretna imovina«. Ukoliko nalazi da pripadaju različitim vlasnicima pita se koje je značajnije. A ono što se gospodinu Grosseu učini značajnijim to uzima kao presudno za formu vlasništva. Tako on, na primjer, kod viših lovaca odlučuje da je »pokretna imovina već toliko značajna« da nadilazi značaj posjedovanja zemlje, a budući je pokretna imovina, a time i namirnice, privatno vlasništvo Grosse ovdje, unatoč izrazitom zajedničkom vlasništvu zemlje, ne priznaje nikakvu komunističku privrednu.

No, takvo razlikovanje po posve izvanjskim karakteristikama — kao što su to pokretna i nepokretna imovina — nema nikakvog smisla obzirom na proizvodnju te je približno na jednakoj visini kao i Grosseovo razlikovanje obiteljskih formi po muškom i ženskom gospodstvu ili proizvodnih formi obzirom na njihovu sjedinjavajuće ili raspršujuće dejstvo. »Pokretna imovina« može se, na primjer, stojati od namirnica — ili pak od sirovina, nakita, kulnih predmeta, pa i oruđa. Može biti namijenjena vlastitoj uporabi ili razmjeni. Njezino značenje za proizvodne odnose bit će, dakle, vrlo različito. Grosse općenito o proizvodnim i posjedičkim odnosima naroda — a po tomu je tipični predstavnik današnje građanske znanosti — prosuđuje obzirom na namirnice i ostale predmete potrošnje u najširem smislu. Čim vidi da potrošne predmete uzima u svoj posjed i troši pojedinac za njega je dokazana vladavina individualnog vlasništva kod nekog naroda. To je tipičan put kojim se danas »znanstveno« osporava prakomunizam. Po ovom dubokoumnom stajalištu neka prosjačka zajednica, kakvih na istoku ima mnogo, a koja milodare troši zajednički, ili pak neka lopovska banda koja solidarno uživa u pokradenom, predstavljaju čiste primjere »komunističke privredne zadruge«. A seoska zadruga sa zajedničkim zemljoposjedom na kojem se zajedno radi, no plodovi se ipak troše u pojedinim obiteljima — svaka troši sa svojeg dijela — bila bi »samo u vrlo uvjetnom smislu privredna zajednica«. Po ovakovom poimanju za karakter je produkcije presudno vlasničko pravo na sredstva potrošnje, a ne na sredstva za proizvodnju, to jest uvjeti razdiobe, a ne proizvodnje. Tu smo došli do kardinalne točke u nacionalno-ekonomijskom shvaćanju koja je presudna za razumijevanje cjelokupne povijesti privrede. Stoga ćemo gospodina Grossea prepustiti njegovom usudu i obratiti našu pažnju ovom pitanju općenito.

Onaj tko se laća proučavanja povijesti privrede, onaj tko želi upoznati različite forme u kojima su se izražavali ekonomijski odnosi društva u svojem historijskom razvoju, mora prije svega znati koju karakteristiku ekonomijskih odnosa treba uzeti za svoje mjerilo i kamen kušnje ovog razvoja. Da bismo se snašli u obilju pojava na nekom određenom području, a posebice zato da bismo iznašli njihov historijski slijed, moramo stići potpunu jasnoću o onom momentu koji je takorekuć unutrašnja osnova oko koje kruže sve pojave. Morgan je, na primjer, uzeo za mjerilo povijesti kulture sasvim određeni moment — razvoj proizvodne tehnike. Time je zaista pošao od korijena cjelokupnog kulturnog opstanka čovječanstva. Morganovo mjerilo ne dostaže za naše svrhe, za povijest privrede. Tehnika društvenog rada točno pokazuje postignuti stupanj čovjekovog ovladavanja prirodom. Svaki novi korak u usavršavanju proizvodne tehnike jest ujedno i korak u podjarmljivanju fizičke prirode ljudskim duhom, te stoga i korak u pravcu razvijanja općeljudske kulture. Kada, međutim, želimo specijalno proučavati forme proizvodnje u društvu, odnos čovjeka i prirode nije dostatan, te nas tada u prvom redu zanima neka druga strana ljudskog rada: odnosi u kojima se ljudi međusobno nalaze kod svojeg rada, to jest ne zanima nas tehnika proizvodnje, već njezina društvena organizacija. Za kulturni je stupanj nekog naroda vrlo karakteristično da li zna za lončarski kolut i kakva mu je lončarija. Morgan taj značajan napredak u tehnici uzimlje kao kamen međaš čitavog jednog kulturnog razdoblja što ga označuje kao priječaj od divljeg u barbarsko stanje. No, spomenuta nam činjenica vrlo malo govori o formi proizvodnje toga naroda. Morali bismo saznati još čitav niz okolnosti, na primjer to tko se u društvu bavi lončarstvom, da li to rade svi članovi društva ili samo dio, ženski spol, na primjer, opskrbuje zajednicu loncima, morali bismo znati da li izrađeni proizvodi služe samo vlastitoj uporabi zajednice, ili pak služe za zamjenu sa drugima, da li proizvode rabi samo osoba koja ih izrađuje, ili svi članovi zajednice, i to zajednički, koriste te proizvode. Očito je, dakle, da karakter forme proizvodnje u nekom društvu mogu određivati raznoliki društveni odnosi: dioba rada, dijeljenje proizvoda potrošačima, razmjena. No, sve su te strane privrednog života određene presudnim faktorom proizvodnje. Na prvi se pogled vidi da dijeljenje i razmjena mogu biti samo popratne pojave. Da bi proizvodi mogli biti razmjenjivani, ili razdijeljeni, moraju ponajprije biti izrađeni. Prvi i najvažniji moment privrednog života jest stoga proizvodnja. U procesu proizvodnje, međutim, presudno je: u kakvom su odnosu oni koji rade spram sredstava proizvodnje? Svaki rad potrebuje određene sirovine, određeno

radno mjesto i uz to — određeno oruđe. Znamo već koliko je značenje oruđa i njegove izrade u životu ljudskog društva. Ljudska radna snaga dolazi uz to, te s tim oruđem i ostalim mrtvim proizvodnim sredstvima obavlja rad i izrađuje potrošna sredstva, koja su u najširem smislu potrebna za život društva. A odnos čovjeka koji radi spram sredstava proizvodnje prvo je pitanje proizvodnje i njezin presudni faktor. Ne mislimo pritom na tehnički odnos, na veću ili manju usavršenost proizvodnih sredstava s kojima ljudi rade, ne mislimo na način na koji postupaju u svojem radu. Mislimo na društveni odnos ljudskog rada i mrtvih sredstava proizvodnje, naime, na pitanje: *kome pripadaju sredstva za proizvodnju?* Tijekom vremena taj se odnos mnogostruko izmjenio. Time se, međutim, svaki put mijenja i cijelokupni karakter proizvodnje, dioba proizvoda, oblikovanje diobe rada, smjer i pravac razmjene, te, konačno, i čitav materijalni i duhovni život društva. Već prema tomu da li oni koji rade zajednički posjeduju sredstva za proizvodnju ili ih pak pojedinac posjeduje, ili su radnici čak zajedno s ostalim sredstvima za proizvodnju i sami vlasništvo onih koji ne rade, pa mogu kao neslobodni biti čak prikovani uz proizvodno sredstvo, ili su slobodni, pa budući ne posjeduju sredstva za proizvodnju moraju prodavati svoju radnu snagu kao proizvodno sredstvo — već prema tomu proizvodna je forma komunistička ili sitno seljačka ili obrtna ili je riječ o robovskoj privredi ili o feudalnoj kmetskoj ovisnosti ili, na kraju krajeva, o kapitalističkoj privredi sa sistemom nadnica. A svaka od tih privrednih formi ima svoj navlastiti način diobe rada, raspodjele proizvoda, razmjene, socijalnog, pravnog i duhovnog života. U privrednoj povijesti čovjeka bilo je dovoljno da se odnos onih koji rade i proizvodnih sredstava radikalno promjenio da bi svaki put na svim drugim stranama privrednog, političkog i duhovnog života nastalo sasvim novo društvo. Među svim tim stranama ekonomijskog života društva postoji, naravno, neprestano uzajamno djelovanje. Na diobu rada ne utječe samo odnos radne snage spram sredstava za proizvodnju, nego dioba rada i razmjena također povratno djeluju na proizvodni odnos. No, ovaj drugi način utjecanja jest različit. Dioba rada koja prevladava na svakom privrednom stupnju, raspodjela bogatstva i posebice razmjena mogu postupno potkopati onaj odnos između radne snage i proizvodnih sredstava iz kojeg su i sami nastali. Njihova će se forma promijeniti tek kada u zastarjelom odnosu između radne snage i proizvodnih sredstava dođe do radikalnog preokreta, do prave revolucije. Stoga su preokreti u odnosu radne snage i proizvodnih sredstava vidljivi kameni medaši na putu privredne povijesti, oni predstavljaju prirodna razdoblja u ekonomijskom postajanju ljudskoga društva. Ispitivanje jedne diobe privredne povijesti, i to one koja je danas najuobičajenija i najcjenjenija u Njemačkoj, pokazat će nam koliko

je značajno za razumijevanje povijesti privrede da budemo na čistu s tim što je u toj povijesti bitno i da to razlikujemo od nebitnog. Mislimo na rad profesora Büchera. U svojem »Nastanku narodne privrede« profesor Bürger objašnjava koliko je značajno pravilno razdijeliti povijest privrede u jedina razdoblja. No, kako je to već karakteristično za njega on se tog pitanja ne lača tek tako, izravno nas uvodeći u rezultat svojih racionalnih proučavanja, već nas najprije spremi za pravilno procjenjivanje svojeg djela naširoko objašnjujući propuste svojih prethodnika.

»Prvo pitanje koje mora postaviti nacionalni ekonomist želeći razumjeti privrednu nekog naroda u nekoj vrlo udaljenoj epohi jest: zar je ta privreda narodna privreda; da li su te pojave u biti jednake pojavama današnje prometne privrede ili su bitno različite? Na to se, pitanje, međutim, može odgovoriti samo ukoliko se ne propusti obrađivanje ekonomijskih pojava prošlosti onim istim sredstvima pojmovne raščlambe, psihologisko-izolirajuće dedukcije koja su se tako sjajno potvrdila na privredi suvremenosti u rukama majstora stare »apstraktne« nacionalne ekonomije.

Novijoj, 'historijskoj', školi morat će se predbaci da ona, umjesto da takvima istraživanjima prodre u bit ranijih privrednih razdoblja, gotovo bez provjeravanja prenosi na prošlost uobičajene, od pojave moderne privrede apstrahirane kategorije, ili da je pak toliko dugo modelirala pojmove prometne privrede dok joj se nisu učinili na ovaj ili onaj način pogodni za sve privredne epohе... To se nigdje ne vidi jasnije do u načinu kojim se karakteriziraju razlike suvremenog načina privređivanja kulturnih naroda spram privredne proteklih razdoblja ili naroda lišenih kulture. To se zbiva ispostavljanjem takozvanih stupnjeva razvitka kojima se sažeto želi obuhvatiti cjelokupni tijek privredno-povjesnog razvoja... Svi ovakvi stariji pokušaji pate od boljke da ne uvode u bit stvari već ostaju na površini.«¹⁷

A kako profesor Bürger dijeli privrednu povijest?

Čujmo:

»Ukoliko želimo pojmiti čitav taj razvitak, to je moguće samo obzirom na jednu točku zrenja koja vodi u središte bitnih pojava narodne privrede, a ujedno nam razotkriva i organizacijski moment ranijih privrednih razdoblja. To nije ništa drugo nego odnos proizvodnje dobara spram njihove potrošnje, ili točnije: dužina puta što ju dobra prođu od proizvođača do potrošača. Ta nam točka zrenja omogućuje diobu cjelokupnog privrednog razvoja, barem za zapadnoeropske i centralnoeropske narode gdje ga možemo dostatno točno historijski odrediti, na tri stupnja:

1. Stupanj zatvorene kućne privrede (čista vlastita proizvodnja bez ikakve razmjene) na kojem se dobra troše u onom istom gospodarstvu u kojem su i proizvedena.

2. Stupanj gradske privrede (proizvodnja za mušterije ili izravna razmjena) gdje dobra neposredno prelaze iz proizvođačke privrede u potrošačku.

3. Stupanj narodne privrede (robne proizvodnje, stupanj robnog prometa) u kojima dobra u pravilu moraju proći kroz niz gospodarstava dok ne dođu do uporabe.¹⁴

Ova shema privredne povijesti ponajprije je zanimljiva po tomu što u njoj nije sadržano. Za profesora Büchera privredna povijest počinje sa zadružnim privređivanjem evropskih kulturnih naroda, dakle, tek s višom zemljoradnjom. Čitavo tisućljetno razdoblje primitivnih proizvodnih odnosa koji su prethodili višoj zemljoradnji, odnosa u kojima se još i danas nalaze brojni narodi, Bürger, kao što vidimo, karakterizira kao »neprivredu«, kao razdoblje njegovog famoznog individualnog traženja hrane i ne-rada. Privredna povijest za profesora Büchera počinje, dakle, onim najkasnijim oblikom prakomunizma u kojem su naseljavanjem i višom zemljoradnjom već dani zamaci neumitne propasti i prelaska u nejednakost, izrabljivanje i klasno društvo. Grosses osporava postojanje komunizma za čitavo razvojno razdoblje prije zemljoradničke zadružne privrede, a Bürger čitavo razdoblje naprsto izbacuje iz povijesti privrede.

Drugi stupanj, stupanj zatvorene »gradske privrede« drugo je genijalno otkriće koje zahvaljujemo »genijalnom uvidu« leipziškog profesora, kao što bi to rekao Schurtz. Ukoliko je »zatvorena kućna privreda« neke zadružne zajednice, karakterizirana, na primjer, time da obuhvaća krug osoba koje sve svoje potrebe zadovoljavaju unutar te kućne privrede, u srednjevjekovnom je gradu — jer samo takav grad Bürger razmatra u gradskoj privredi — upravo obrnuto. U srednjevjekovnom gradu nema nikakve zajedničke »privrede« već — ukoliko preuzimljemo žargon profesora Büchera — upravo onoliko »privreda« koliko ima radionica i kućanstava cehovskih obrtnika od kojih svako za sebe — iako vezan općenitim cehovskim i gradskim propisima — proizvodi, prodaje i troši. No i kao cjelina srednjevjekovni cehovski grad u Njemačkoj ili Francuskoj nije predstavljao »zatvoreno« privredno područje, jer se njegova egzistencija upravo oslanjala na međusobnu razmjenu sa zaleđem odakle su dolazile namirnice i sirovine i gdje su se prodavali obrtnički proizvodi. Bürger konstruira za sebe oko svakog grada zatvoreno zaleđe što ga uključuje u svoju »gradsku privredu«, tako da zbog udobnosti razmjenu između grada i sela reducira na razmjenu sa seljacima iz najbliže okoline. Dvorovi bogate feudalne gospode, koja su bila najbolja mušterija gradske trgovine (gospoda su djelomično stolovala daleko u unutrašnjosti, iako naravno i u carskim i biskupskim gradovima), a u unutrašnjosti su predstavljala vlastito privredno područje, ovdje uopće nisu uzeti u obzir, pa ni trgovina s inozemstvom koja je imala veliko značenje za srednjevjekovne privredne

prilike, a posebno za sudbinu gradova. Profesor Bücher uopće ne uzima u obzir ono što je za srednjevjekovne gradove bilo istinski karakteristično: to da su bili središta robne proizvodnje koja je ovdje prvi put postala vladajućom formom proizvodnje — iako na ograničenom teritoriju. Kod njega robna privreda počinje, naime, tek s »narodnom privredom« — poznato je da građanska ekonomija ovu fikciju rabi kao oznaku za suvremenih kapitalističkih privrednih sistema za koji je upravo karakteristično da nije robna proizvodnja već kapitalistička proizvodnja. Grosse robnu proizvodnju naprosto nazivlje industrijom, a profesor Bücher obratno industriju naprosto preokreće u robnu proizvodnju da bi time pokazao nadmoć profesora ekonomije nad jednostavnim sociologom.

No, vratimo se nakon ovih sporednih stvari bitnim pitanjima. Profesor Bücher kao prvi stupanj svoje povijesti privrede postavlja »zatvorenu kućnu privredu«. Što mu to znači? Spomenuli smo već da taj stupanj počinje zemljoradničkim seoskim zajednicama. No, osim tih primitivnih zadružnih zajednica profesor Bücher ubraja u taj stupanj i neke historijske forme, naime antičku robovsku privrodu Grka i Rimljana, te srednjevjekovne feudalne posjede. Čitava privredna povijest kulturnog čovječanstva od pravremena, uključujući klasično antičko doba i čitav srednji vijek, sve do praga novog doba ovdje je obuhvaćena u jednom »stupnju« proizvodnje kojoj se kao drugi stupanj suprotstavlja srednjevjekovni cehovski grad, a kao treći današnja kapitalistička privreda. U povijesti privrede profesora Büchera na istu su privrednu razinu smješteni: komunistička seoska zajednica koja tiho živi negdje u pendžabskoj dolini, Periklovo gospodarstvo iz vremena atenskog kulturnog procvata i feudalni posjed bamberškog srednjevjekovnog biskupa. No, svako dijete koje ima neko znanje iz školskih udžbenika povijesti shvatit će da su ovdje pod jednom kapom prilike koje se bitno razlikuju. Tamo negdje, u komunističkoj agrarnoj zajednici postoji općenita jednakost prava i posjeda među mnoštvom seljaka, nema nikakve staleške razlike, ili, u najgorem slučaju, postoje tek počeci takvih razlika — a u antičkom Rimu ili Grčkoj, pa i u feudalnoj srednjevjekovnoj Evropi postoje oštro oblikovani staleži u društvu, slobodni građani i robovi, privilegirani i obespravljeni, gospodari i kmetovi, bogatstvo i siromaštvo ili bijeda. Negdje postoji opća radna obveza, a drugdje suprotnost između mase podjarmljenih radnika i manjine dokoličara. A između antičke robovske privrede kod Grka i Rimljana i srednjevjekovne feudalne privrede toliko je razlika da je antičko rostvo konačno prouzrokovalo propast grčko-rimске kulture, dok je srednjevjekovni feudalizam stvorio gradski cehovski obrt sa gradskom trgovinom, a time, u krajnjoj liniji, i današnji kapitalizam. Onaj tko, dakle, toliko različite ekonomijske i socijalne forme i historijska razdoblja smješta pod jedan pojam i u jednu shemu

mora imati vrlo originalno mjerilo za privredna razdoblja. Profesor Bücher nam sam obrazlaže kakvo mjerilo primjenjuje u stvaranju svoje »zatvorene kućne privrede« u kojoj su sve mačke sive; time on ljubazno pomaže našoj zatupljenosti. Taj prvi stupanj koji se proteže sve od zapisane povijesti do novog doba zove se »bezrazmjenska privreda« kojoj se pridružuje srednjevjekovni grad kao »stupanj izravne razmjene«, i današnji privredni sistem kao »stupanj prometa dobara«. Nikakva, izravna i komplikirana razmjena — ili nešto običnjim riječima: nedostajanje trgovine, jednostavna trgovina, razvijena svjetska trgovina — to je mjerilo profesora Büchera obzirom na privredna razdoblja. Glavni i osnovni problem povijesti privrede jest da li već postoji trgovac ili ga još nema, da li su on i proizvođač jedna te ista osoba ili su razdvojeni. Poklonimo profesoru za sada njegovu »bezrazmjensku« privedu koja je najobičnija profesoralna utvara, još nikada viđena na ovoj zemlji i koja je, primjenjena na antički Rim i Grčku pa još i na srednji vijek od 10. stoljeća na dalje, zaista vrlo iznenađujuće historijsko maštanje. Uzeti kao mjerilo razvoja proizvodnje odnose razmjene, a ne odnose proizvodnje, te smatrati trgovca središtem privrednog sistema i mjerilom svih stvari čak i tamo gdje ga uopće ni nema — to su zaista sjajni rezultati »pojmovne raščlambe, psihologiski-izolirajuće dedukcije«, a prije svega to je zaista »razotkrivanje biti stvari« koje odbacuje svako »ograničavanje na površinu«! Nije li onda stara i skromna shema »historijske škole«: dioba povijesti privrede u razdoblja »naturalne, novčane i kreditne privrede« mnogo bolja i bliža istini od pretencioznog vlastitog izratka profesora Büchera koji se najprije izruguje svim »takvim starijim pokušajima«, a onda uzima za osnovnu misao ovo staro, otrcano »ostajanje na površini« razmjene, te samo pedantnim pletenjem stvara potpuno iskrivljenu shemu.

Nije, naime, slučajno, da građanska znanost ostaje na površini kada se radi o povijesti privrede. Neki građanski naučenjaci, poput Friedricha Lifta, sastavljaju raščlambe obzirom na izvanjsku prirodu najvažnijeg izvora hrane i uspostavljaju epohe lova, stočarstva, zemljoradnje i obrta — a to su raščlambe nedostatne čak i za površnu povijest kulture. Drugi, poput profesora Hildebranda, dijele povijest privrede, obzirom na vanjsku formu razmjene, na naturalnu, novčanu i kreditnu privredu, ili, poput profesora Büchera, na bezrazmjensku, privredu s izravnom razmjenom i treću s robnim prometom. A opet treći, poput Grossea, prosuđuju formu privrede obzirom na diobu dobara. Riječju, naučenjaci buržoazije guraju u prvi plan razmjenu, diobu i potrošnju — sve osim društvene forme proizvodnje, to jest onoga što je u svakoj historijskoj epohi presudno i iz čega se logički nadaju razmjena i njezini oblici, diobe i potrošnja. Odakle to? Sve je to zbog istog razloga koji ih navodi da »narodnu priv-

redu», to jest kapitalistički način proizvodnje, prikažu kao najviši i posljednji stupanj povijesti čovječanstva i negiraju daljnji svjetskopovijesni privredni razvoj zajedno s njegovim revolucionarnim tendencijama. Društveno obliće proizvodnje, to jest pitanje o odnosu radnika spram proizvodnih sredstava, jest jezgra čitavog privrednog razdoblja, no ujedno i ranjiva točka svake klasne privrede. Otudivanje proizvodnih sredstava iz ruku radnika u ovom ili onom obliku zajednička je osnova svakog klasnog društva, jer je to osnovni uvjet svakog izrabljivanja i klasnog društva. Skrenuti pažnju s tog ranjivog mjesti i koncentrirati ju na svakakve sitnice i izvanjskosti nije toliko svjesno stremljenje građanskih znanstvenika koliko ih pritom vodi instinktivni otpor klase kojoj pripadaju, koju duhovno reprezentiraju, pred tim da okuse plod s drva spoznaje. A neki sasvim moderni profesor, kao što je to profesor Bücher, taj klasni instinkt pokazuje svojim »genijalnim uvidom« kada goleme epohe, kao što su to prakomunizam, robovlasnički poredak, feudalizam i njihove principijelno različite tipove položaja radne snage spram sredstava proizvodnje, laganim pokretom smješta u malu ladicu svoje sheme, dok sa druge strane izvodi i previše potanka razmatranja o povijesti obrta, te raščlanjuje »domaći rad (u zagradi: domaću marljivost)«, »obrt«, »obrtnički rad po kućama« i kako se sve još nazivlje rad u tim otrcanim shemama; a sve to radi jako svestrano i pedantno. I ideolozi izrabljivanih narodnih masa, prvi komunisti, stariji zastupnici socijalizma lutali su u tami svojim propovjedima o ljudskoj jednakosti, visjeli su u zraku sve dok su njihove optužbe i njihova borba bili usmjereni protiv nepravedne raspodjele ili — kao u 19. stoljeću kod nekih socijalista — protiv modernih formi razmjene. Tek nakon što su najbolji vođe radničke klase spoznali da i raspodjela i razmjena u svojoj formi ovise o organizaciji proizvodnje, a da je u njoj presudan odnos radnika spram proizvodnih sredstava, tek su tada socijalistička nastojanja postavljena na čvrsti znanstveni temelj. A obzirom na to jedinstveno shvaćanje znanstveni se stav proletarijata razlikuje od znanstvenog stava buržoazije prilikom stupanja povijesti privrede, jednako kao što je to slučaj i na pragu nacionalne ekonomije. Klasni interes buržoazije zbranjuje razotkrivanje jezgre privredne povijesti — oblićeja odnosa radne snage spram sredstava za proizvodnju — u njezinom povijesnom tijeku, a proletarijatu njegov interes, nasuprot tomu, nalaže da taj odnos pomakne u prvi plan, da ga pretvori u mjerilo ekonomijske strukture društva. A radniku nije potrebno samo da vodi računa o kamenima-medašima povijesti kojima je prastaro komunističko društvo razgraničeno od kasnijeg klasnog društva, već mora poznavati i razlike između različitih historijskih formi klasnog društva. Samo onaj tko ima jasnu predstavu ne samo o specifičnim ekonomijskim osobinama prakomunističkog društva, već ni

Šta manje jasnu i o osobinama antičke robovske privrede i srednjevjekovnom kmetstvu može temeljito shvatiti zašto današnje kapitalističko društvo prvi put daje povijesne mogućnosti za ozbiljenje socijalizma i u čemu je fundamentalna razlika između socijalističke svjetske privrede budućnosti i primitivnih komunističkih grupa pravremena.

3. IZ POVIJESTI PRIVREDE (II)

I.

Pogledajmo kakve su bile unutrašnje institucije zadružne zajednice koja je najbolje istražena, germanске zadruge.

Germani su se, kao što znamo, naseljavali u plemenima i rodovima. U svakom je rodu svaki otac obitelji dobio zemljište za kuću i okućnicu e da bi tamo sagradio sve što mu je bilo potrebno. Nakon toga se dio područja razdijelio na obradive površine, a svaka obitelj sudjelovala je u izvlačenju pojedinih parcela. Doduše, na početku kršćanske ere — po Cezarovom izvještaju — u jednom njemačkom plemenu (kod Sueva ili Švaba) još su uvijek zajednički obrađivali polja, te ih nisu dijelili pojedinim obiteljima, no već je bio općenit običaj da se svake godine izvlače pojedine parcele, a posebice bijaše tako u vrijeme rimskog historičara Tacita, u 2. stoljeću. U pojedinim područjima, tako u općini Frickhofen u Nassauu, godišnje su se preraspodjele održavale još u 17. i 18. stoljeću. A još u 19. stoljeću u nekim predjelima bavarskog Pfalza i uz Rajnu korišten je takav ždrijeb, iako u većim vremenskim razmacima: svakih 3, 4, 9, 12, 14, 18 godina. Ta su polja, dakle, tek sredinom prošlog stoljeća definitivno prešla u privatno vlasništvo. I u nekim predjelima Škotske do nedavno je postojala preraspodjela polja. Svi su udjeli na početku bili sasvim jednakih i njihova je veličina bila prilagođena prosječnim potrebama neke obitelji, pa izdašnosti tadašnje zemlje i tadašnjeg rada. Udio je, obzirom na kakvoću tla, iznosio u pojedinim predjelima 15, 30, 40 ili čak više jutara zemlje. U najvećem dijelu Evrope parcele što su se izvlačile prešle su već u 5. i 6. stoljeću u naslijedno dobro pojedinih porodica, budući su preraspodjele bile sve rijede, a onda su sasvim prestale. No, to se odnosi samo na njive. Čitavo ostalo područje: šume, travnjaci, vode i neobrađene površine, ostalo je i nadalje nepodijeljeno vlasništvo zadruge. Iz dohotka od šuma plaćale su se, na primjer, zajedničke potrebe i javni doprinosi, a ono što je ostalo dijelilo se.

Pašnjaci se koriste zajednički. Ovakav zajednički posjed, ova općinska paša održala se jako dugo i još i danas

postoji u bavarskim, tirolskim i švicarskim alpima, u Francuskoj (u Vandeji), u Norveškoj i Švedskoj.

Da bi se očuvala potpuna jednakost pri raspodjeli njiva zajednički je posjed najprije razdijeljen obzirom na kakvoću i položaj u pojedine parcele (zvane Oesche ili Ge-wanne), a svaka je parcela nakon toga dijeljena u onoliki broj traka koliko je bilo zadrugara. Ukoliko je neki zadrugar smatrao da njegov udio ne odgovara drugima mogao je zatražiti novo mjerjenje čitavog zadružnog posjeda, a onaj tko bi mu to branio bivao bi kažnjen.

No, i onda kada više uopće nije bilo raspodjela i žrijebova rad svih zadrugara je i na poljima ostao sasvim zajednički i podređen strogim pravilima zajednice. Ponajprije se iz toga za svakog posjednika zadružnog udjela nadala obveza na rad. Jer, naseljenost u zadruzi nije bila sama po sebi dostačna da se bude zbiljskim zadrugarom. Svatko je morao i stanovati i obrađivati sam svoje dobro. Onaj tko niz godina ne bi sam obrađivao svoj udio bez daljnog bi ga izgubio, te bi ga zadruga dala nekom drugom na obrađivanje. I sam je rad bio upravljen zadružno. U prvo vrijeme nakon naseljavanja Nijemaca u središtu je privrednog života bilo stočarstvo, koje se vodilo na zajedničkim travnjacima i pašnjacima, a seoski su pastiri bili zajednički. Za pašu su se rabile i njive nakon žetve i neobrađene površine. Već zbog toga su vremena za sjetu i žetu, za promjenu parložnih i obrađenih polja, te slijed sijanja pojedinih usjeva morali biti točno određeni i svatko se morao pridržavati općih odredbi. Svaka parcela bila je okružena ogradom s vratima što su se zatvarala u vrijeme između sjetve i žetve, a vrijeme otvaranja i zatvaranja određivalo je čitavo selo zajednički. Svaka takva velika parcela njiva imala je svojeg nadzornika koji je bio javni službenik zadruge ovlašten za održavanje propisanog reda; obilasci polja u kojima je sudjelovalo čitavo selo bili su prave svečanosti na koje su vodili i djecu koju su čuškama učili kako da zapamte granice za koje odgovaraju.

Stočarstvo se vodilo zajednički, zadrugari nisu smjeli pojedinačno čuvati stada. Sve životinje u selu bile su razdijeljene na općinska stada po svojim vrstama, svako stado je imalo vlastitog pastira i životinju-predvodnicu; jednako je bilo određeno i to da stada moraju imati zvona. Zajedničko je bilo i pravo na lov i ribolov na čitavom području zadruge-marke. Nitko nije smio na području koje mu je pripalo postaviti zamke i iskopati jame, a da ne obavijesti drugove. Rudača i slično što se nalazilo u zemlji dublje no što dopire plug također je pripadal čitavoj zajednici a ne pojedinom nalazaču. U svakoj zadruzi morali su postojati i potrebni obrtnici. Svaka seljačka obitelj izrađivala je, doduše, sama većinu uporabnih predmeta za svakodnevni život. Kod kuće se peklo i varilo, prelo i tkalo. No, već su vrlo rano postojali neki specijalizirani obrti, naročito oni koji su izrađivali oru-

đe za zemljoradnju. Tako su u drvarskoj zadruzi u Wölpenu u Donjoj Saškoj zadrugari u šumi »trebali imati po jednog čovjeka od svakog obrta koji bi iz drva mogao izraditi nešto korisno«. Svuda je bilo određeno koliko su i kakve vrsti drva obrtnici smjeli koristiti da bi očuvali šumu i izradivali samo ono što je zadugarima bilo potrebno. Obrtnicima je zadružna dala ono što im je bilo potrebno za život, te su općenito bili u istom položaju kao i masa ostalih seljaka, no u zadruzi nisu bili ravnopravni — djelomično zato što su bili lutajuće pučanstvo, a ne starosjedinci, a djelomično zato, a to je zapravo isto, što se nisu bavili poljoprivredom koja je tada bila u središtu privrednog života i oko nje su se vrtili javni život, prava i dužnosti zadugara.¹ U zadružnu zajednicu stoga nije mogao prodrijeti svatko. Svi su zadrugari morali jednoglasno dopustiti da se neki stranac naseli. A svatko je dio koji mu je pripao smio prodati samo drugu iz zadruge, a ne strancu, a osim toga samo pred zadružnim sudom.

Na čelu takve zadruge, ili marke, nalazio se seoski grof, ili knez koji se ponegdje nazivao majstorom marke, ili »centenerom«. Na taj su ga položaj birali njegovi drugovi. Izbor nije bio samo počast, već je za izabranoga bio i dužnost: položaj se nije mogao odbiti bez kazne. Vremenom je položaj postao, doduše, nasljeđan u nekim porodicama, a od toga je bio samo korak do mogućnosti da se taj položaj — zbog moći i prihoda — kupuje ili pak dodjeljuje na feudalni način, te se iz čisto demokratske dužnosti po općinskom izboru mogao pretvoriti u oruđe vlasti nad općinom. U doba cvjetanja tih zadruga takav je predstojnik, međutim, bio puko oruđe volje većine. Sve zajedničke stvari sređivale su se na skupštinama svih zadrugara, gdje su se također prosudivali sukobi i izricale kazne. O čitavom poretku poljoprivrednih radova, puteva i zgrada, seoskoj i zemljoradničkoj politici, odlučivano je većinskim odlukama ovakvih sabora i tu su se iznosili izvještaji o »knjigama« i privređivanju. Sudilo se usmeno i javno pod predsjedanjem zadružnog vođe i njegovih drugova-»prisjednika«; suđenju su smjeli prisustvovati samo zadrugari, strancima je pristup bio zabranjen. Zadrugari su bili obvezni da si međusobno pomažu kao svjedoci i priježnici, te su uopće imali dužnost da si međusobno pomognu u svakoj nevolji, pri požaru, neprijateljskom napadu i to bratski i prijateljski. U vojsci zadrugari su bili u posebnim, zajedničkim odjeljenjima. Nitko nije smio svojeg druga prepuštiti neprijateljskom koplju. Čitava je marka solidarno jamicila prilikom razbojstava ili šteta što ih je nanio neki zadugar. Zadrugari su bili obvezni da pruže prenoćište putnicima-namjernicima i da pomognu svima u nevolji. Svaka je marka izvorno bila vjerska zajednica, a od uvođenja kršćanstva — što se i kod Germana i kod Saksa dogodilo razmjerne kasno,

tek u 9. stoljeću — bili su crkvena župa. Osim toga, takva je zadruga-marka u pravilu držala i učitelja za svoju mlađež.

Teško si je predstaviti nešto jednostavnije i više harmonično no što je to bio privredni sistem stare germanске zadruge-marke. Citav je mehanizam društvenog života otvoren k'o na dlanu. Strogi plan i čvrsta organizacija obuhvaćaju postupke svakog pojedinca i pretvaraju ga u dio cjeline. Neposredne potrebe svakodnevnog života i njihovo ravnomjerno zadovoljavanje za sve početna je i završna točka čitave organizacije. Svi zajedno rade za sve i zajedno o svemu odlučuju. Odakle dolazi i na čemu se temelji ta organizacija i moć cjeline nad pojedincem? To nije ništa drugo nego agrarni komunizam, to jest zajedničko posjedovanje najvažnijih proizvodnih sredstava sa strane radnika. Tipični potezi agrarno-komunističke privredne forme dolaze, međutim, najbolje do izražaja kada ih proučavamo komparativno na međunarodnoj bazi da bismo ju tako shvatili kao svjetsku formu proizvodnje u njezinoj raznolikosti i elastičnosti.

Okrenimo se starom carstvu Inka u Južnoj Americi. Područje tog carstva, koje obuhvaća današnje republike Peru, Boliviju i Čile, dakle, područje od 3 364 600 kvadratnih kilometara, s današnjim stanovništvom od 12 milijuna, za vrijeme Pizzarovog španskog osvajanja obrađivalo je na isti način kao već i stoljećima ranije. Ponajprije ovdje nailazimo na iste institucije kao i kod starih Germana. Svaka rodovska zadruga, koja je ujedno i satnija muževa sposobnih za borbu, zauzimlje stanovito područje koje joj zajednički pripada, a područje začudo liči na germansku marku čak i svojim nazivom: »marca«. Njive na području marke također se dijele na dionice i raspodijeljuju izvlačenjem pojedinim obiteljima, i to svake godine prije sjetve. Veličina dionica ovisi o veličini obitelji, dakle, o njezinim potrebama. Seoski predstojnici čiji je položaj za vrijeme procvata carstva Inka, dakle, negdje u 10. i 11. stoljeću, već postao nasljednim, dobijali su najveće dionice. U sjevernom Peruu pojedini očevi obitelji nisu sami za sebe obrađivali svoj dio, već se radilo u desetinama predvođenima nekim voditeljem — na tako nešto ukazuju i stonovite činjenice kod starih Germana. Desetina je po redu obrađivala dionice svih članova, i onih odsutnih koji su obavljali ratnu službu ili su bili na tlaci kod Inka. Svaka je obitelj dobijala plodove izrasle na njezinom dijelu. Na svoj udio njava imao je pravo samo onaj tko je stanovao u marki i koji je pripadao rodu. Svatko je, međutim, bio dužan sam obrađivati svoj udio. Onaj tko bi ga nekoliko godina (u Meksiku tri godine) pustio neobrađenim, gubio bi pravo na udio. Te se udjele nije smjelo ni prodavati niti darivati. Bilo je strogo zabranjeno napustiti vlastitu marku i naseliti se u nekoj drugoj, što je vjerojatno jako povezano s jakim krvnim vezama u seoskim svojstama. Zemljoradnja u priobalnim podru-

čjima, gdje je oduvijek kiša padala samo periodično, tražila je umjetno navodnjavanje kanalima izgrađenima zajedničkim radom čitave marke. Postojala su stroga pravila o uporabi vode i njezinom raspoređivanju pojedinim selima i unutar sela. Svako je selo imalo i »njive za siromašne« koje su obrađivali svi zadrugari i čiji je urod seoski vođa razdijelio one-moćalima, udovicama i drugima koji su bili u nevolji. Čitavo ostalo područje izvan njiva bilo je marcapacha — zajednički općinski posjed. U brdovitom dijelu zemlje, gdje zemljoradnja nije uspjevala, podloga je egzistencije stanovništva bilo skromno stočarstvo čiji su gotovo jedini predmet bile ljame, a stanovnici su povremeno odnosili svoj glavni proizvod — vunu — u dolinu, gdje su za nju dobijali kukuruz, papar i grah od zemljoradnika. Ovdje u brdovitom području postojala su već i u vrijeme osvajanja privatna stada i znatne razlike u imovini. Običan je zadrugar imao oko 3—10 ljama, a poglavica čak od 50 do 100. No, zemljište, šume i pašnjaci bili su i tu zajedničko vlasništvo, a osim privatnih stada postojala su i seoska stada koja se nije smjelo podijeliti. U određenim razmacima klali su dio zajedničkog stada, a meso i vunu dijelili među obitelji. Nije bilo nikakvih posebnih obrtnika, svaka je obitelj izrađivala sve potrebno za kućanstvo, no postojali su seljaci koji su se posebno isticali u nekom obrtu, kao tkalci, lončari ili obrađivači metala. Na čelu sela stajali su predstojnici koje su najprije birali, a poslije su bili naslijedni, a vodili su nadzor nad obrađivanjem njiva, no u svakoj prilici koja je bila značajnija skupština punoljetnih morala je dati svoj savjet, a sazivali su ju trubom od školjke.

U svim bitnim crtama stara peruanska zadružna zajednica pruža jednaku sliku kao germanska. No, ono po čemu se razlikuje od nama poznate tipične slike možda je još primjerene za to da nam omogući uvid u bit tog socijalnog sistema no ono po čemu je slična. Ono što je karakteristično za carstvo Inka jest činjenica da je to bila osvojena zemlja u kojoj se učvrstilo gospodstvo stranaca. Dosedjeni osvajači, Inke, pripadali su, doduše, također indijanskim plemenima, no oni su podređivali miroljubiva naseljena plemena Bechua, upravo zbog izdvojenosti iz svijeta u kojoj su oni živjeli u svojim selima, te je svaka marka brinula samo za sebe unutar svojih ograda, bez povezanosti na većim područjima, bez interesa za sve što je ležalo izvan granica marke. Ova u najvišem stupnju partikularistička socijalna organizacija koja je Inki ma toliko olakšala njihov osvajački pohod ostala je i za vrijeme njihove vladavine. No, oni su joj dodali rafinirani sistem privrednog izrabljivanja i političkog gospodstva. Svaka osvojena marka morala je izdvojiti nekoliko polja za »njive Inka« ili »njive sunca«; te su njive ostale, doduše, njihovo vlasništvo, no njihov urod morao se u naturalijama predavati vladajućem plemenu Inka ili njihovoj svećeničkoj kasti. Stočarske brdske zadruge morale su, također, dio svojih stada

označiti kao »gospodska stada« i rezervirati ih za gospodare. Svi su zadružari morali čuvati ta stada i obrađivati polja Inka kao tlaku. Tlaka se osim toga odradivala i u rudnicima i kod javnih radova, kao što su to izgradnja puteva i mostova, kojim su upravljali vladari, tlaka su bili, osim toga, i vrlo disciplinirana služba u vojsci, te danak u mlađim djevojkama koje su služile djelomično za kultne žrtve, a djelomično kao prilježnice Inka. Ovaj kruti sistem izrabljivanja nije se, međutim, doticao zadružnog života u unutrašnjosti i njegovih demokratsko-komunističkih institucija; i tlaka i danci bili su zajednički tereti koji su se komunistički podnosiли. Neobično je, međutim, to: komunistička seoska organizacija nije samo pokazala da je, kao i drugdje u povijesti, solidna i strpljiva baza za izrabljivanje i porobljenost u stogodišnjem sistemu, već se pokazalo da je i sam sistem izrabljivanja u sebi opet komunističan. I Inke koje su se tako udobno smjestile na grbaču podređenih peruanskih plemena, živjele su u rodovskim savezima i zadružarskim odnosima. Njihovo glavno sjedište, grad Cuzco, nije bilo ništa drugo nego zbir tuceta i pol masovnih nastambi, a svaka je takva nastamba bila sjedište komunističkog kućanstva čitavog roda sa zajedničkim grobljem i zajedničkim kultom. Oko tih velikih svojstinskih kuća pružalo se zadružno područje Inka s nepodijeljenim šumama i pašnjacima i razdijeljene njive na kojima se također zajednički radilo. Ti izrabljivači i vladari bili su, naime, primitivni narod, te se nisu odrekli rada, već su svoj položaj koristili samo za poboljšanje vlastitog života i za to da bi svojem kultu mogli pridonositi obilnije žrtve. Moderna umjetnost života isključivo na račun tuđeg rada i to tako da se vlastiti nerad proglaši atributom gospodstva nije bila bliska biti ove društvene organizacije u kojoj su zajednički posjed i opća radna obveza bili duboko ukorijenjeni narodni običaji. No, političko se gospodstvo organiziralo kao zajednička funkcija plemena Inka. Upravnici Inka, postavljeni u peruanskim provincijama, po svojem položaju analogni hrvatskim rezidentima na malajskom arhipelagu, smatrali su se delegatima svojih plemena iz Cuzcoa gdje su zadrzali svoja boravišta u masovnim nastambama i participirali u vlastitoj zadruzi. Ti su se delegati vraćali svake godine na praznik ljeta u Cuzco gdje su izvještavali o svojem radu i zajedno sa svojim plemenskim drugovima proslavljali veliki vjerski praznik.

Tu imamo, dakle, takorekuć pred sobom, jedan iznad drugog, dva socijalna sloja koji su iznutra organizirani komunistički, a međusobno su u odnosu izrabljivanja i potlačenosti. Taj fenomen izgleda, možda, na prvi pogled nevjerojatnim, budući je u oštrot proturječnosti s principima jednakosti, bratstva i demokracije koji su baza zadružne organizacije. No, upravo ovdje imamo živi dokaz koliko malo veze zapravo imaju prakomunističke organizacije s bilo kakvim

principima opće jednakosti i ljudske slobode. Ti »principi« — barem u svojoj općenitosti koja se odnosi na »civilizirane zemlje, to jest na zemlje kapitalističke kulture i na apstraktnog »čovjeka«, dakle na sve ljudе — mnogo su kasniji proizvodi novovjekovnog građanskog društva, te su — u Americi kao i u Francuskoj — prvi put proglašeni u revolucijama. Prakomunističko društvo nije znalo ni za kakve opće principe za sve ljudе; njegova jednakost i solidarnost proglašene su iz tradicije zajedničkih krvnih veza i zajedničkog posjedovanja sredstava proizvodnje. Jednakost prava i solidarnost interesa dopirali su točno do tamo gdje su dopirale krvne veze i taj posjed. Ono što je bilo izvan tih interesa — a bili su uski poput seoskog plota, u najboljem slučaju unutar granica područja jednog plemena — bilo je strano, te je stoga moglo biti i neprijateljsko. Zajednice koje su se temeljile na unutrašnjoj privrednoj solidarnosti mogle su i morale zbog niskog stupnja razvoja proizvodnje, zbog oskudnosti ili iscrpljenosti izvora prehrane kod rastućeg stanovništva biti periodično prinudene da dođu u smrtonosni konflikt interesa s drugim sličnim zajednicama, a u tom je konfliktu odlučivala životinjska borba, rat, a njegov je rezultat bilo istrebljenje jedne od ratujućih strana ili — mnogo češće — etabliranje odnosa izrabljivanja. Prakomunizam nije počivao na odanosti apstraktnim zasadama jednakosti i slobode, već na neumitnoj prinudi nerazvijene ljudske kulture, bespomoćnosti ljudi spram izvanske prirode zbog čega su se morali čvrsto udruživati u veće saveze i planski postupati u svojem radu, u borbi za opstanak; to je bio absolutni uvjet egzistencije. Ovo isto nedostatno ovlađavanje prirodnom ujedno je ograničilo zajedničko planiranje i postupanje na razmjerno sasvim ograničeno područje prirodnih pašnjaka ili seoskih naselja primjerenih tom načinu života, te je zajedničko postupanje u većem mjerilu bilo posve nemoguće. Primitivni stupanj poljoprivrede tada nije dopuštao nikakvu veću kulturu no što je to kultura seoske zadruge, a time su bile dane i granice prostora solidarnosti interesa. A ova ista nedostatna razvijenost produktivnosti rada dovodila je do periodične suprotnosti interesa između pojedinih socijalnih saveza i time do surovog nasilja kao jedinog sredstva rješavanja te suprotnosti. Time je bio stvoren rat kao stalna metoda rješavanja interesnih konfliktova između socijalnih zajedница, metoda koja prevladava sve dok najviši razvitak produktivnosti rada, to jest potpuno čovjekovo ovlađavanje prirodnom, ne bude postavilo cilj suprotnostima materijalnih interesa. Sukob različitih prakomunističkih zajednica bio je stalna pojava, a o ishodu je odlučivalo dano stanje produktivnosti rada. Kada se radilo o sukobu dvaju nomadskih stočarskih naroda koji su ratovali za pašnjake surovo je nasilje moglo odlučiti samo o tome tko će ostati gospodar na određenom području i tko će biti odgurnut u slabije područje ili uništen. No, tamo

gdje je zemljoradnja već bila toliko razvijena da je mogla dobro i uspješno prehraniti svoje ljude, a da za to ne bude potrebna cijelokupna radna snaga i čitav život svih članova zajednice, bila je dana i podloga za sustavno izrabljivanje tih zemljoradnika koje izvršuju tuđi osvajači. Stoga i nailazimo na takve prilike, kao one u Peruu, gdje je jedna komunistička zajednica izrabljivač druge. Ova neobična struktura carstva Inka važna je zato što nam daje ključ za čitav niz takvih oblika u klasičnoj antici, naročito na pragu grčke povijesti. Kada nam, na primjer, zapisana povijest posreduje kratku vijest da su na otoku Kreti koji su osvojili Dorci podjavljani morali čitav urod svojih njiva, osim onoga što je bilo potrebno za ishranu njih i njihove obitelji, predati cijelokupnoj zajednici koja je time priredivala zajedničke objede Slobodnih, tj. Doraca, ili pak to da su u Sparti, gdje su također živjeli Dorci, postojali »državni robovi«, heloti što ih je država davala pojedincima da bi im obrađivali njihove dionice; sve je to na početku vrlo zagonetno. A građanski naučenjaci, na primjer heidelbergski profesor Max Weber, sa stanovišta prilika i pojmove postavlja kuriozne hipoteze da bi objasnili to neobično povjesno predanje. »Ovladano stanovništvo tretirano je ovdje (u Sparti) kao da su državni robovi, te su iz njegovih naturalnih doprinosa prehranjivali ratnike, djelomično na zajednički način koji ćemo još opisati, a djelomično tako da je svaki dobijao doprinos sa stanovitim površinama što su ih obrađivali robovi, a te površine su im dodjeljivane na različite načine, na kraju krajeva i naslijedno. Te dionice su se i u historijskim vremenima iznova raspodjeljivale i to je važilo kao posve praktikabilno. Ne radi se, naravno, o raspodjeli njiva (građanski profesor »naravno« ne smije priznati tako nešto ako to ikako može izbjegći) već o preraspodjeli fondova renti. O svim potankostima odlučuju militaristička stanovišta, naročito militaristička politika stanovništva... Građansko-feudalni karakter ove politike izrazuje se u karakterističnoj formi u tomu da posjed koji pripada nekomu tko je slobodan, a obrađuju ga ovisni, potpada pod posebno militarističko Gortijevo pravo — ta zemljišta predstavljaju 'kleros' koji je vezan u interesu sustenacije obrambene obitelji. (A to znači, u prijevodu s profesorskog na normalni njemački jezik; dionice njiva su posjedi čitave zajednice te ih se ne smije prodavati ili dijeliti nakon smrti vlasnika udjela, što profesor Weber na nekom drugom mjestu tumači kao mudro pravilo za »sprečavanje cijepljenja imutka«, u »interesu primjerenih ratničkih udjela«). Organizacija, kada je do kraja izvedena, završava zajedničkim obrocima za ratnike kao u kazinu, to su tzv. »sisitije«, a djeca se poput kadeta državno odgajaju za ratnike.² Time su Grci herojskih vremena, Hektor i Ahil, sretno prevedeni u pruske kaplarske pojmove, u rentijere, i naseljeni u oficirski kazino sa »primjerenim« trošenjem šampanjca, a svijet golih mladića i

djevojaka što su se zajednički odgajali pretvoren je u zatvorski svijet kadetnice Gross-Lichterfelde kod Berlina.

Onome tko poznaje unutrašnju strukturu carstva Inka neće biti teško pojmiti opisane prilike. To su bez sumnje proizvodi čitavog niza takvih parazitarnih dvostrukih oblika koji nastaju podjarmljivanjem jedne zemljoradničke zadružne zajednice koje izvršuje neka druga komunistička zajednica. Koliko se pritom u običajima vladajućih i u položaju podređenih održalo od komunističke osnove ovisi o razvojnem stupnju, trajanju i okolini ovih tvorevinu koji mogu ispoljiti čitavu skalu stupnjeva. Carstvo Inka u kojem gospodari i sami još rade, te vlasništvo podređenih u cijelini još nije povredeno, a svaki je društveni sloj zatvoreno organiziran za sebe, može se valjda smatrati najizvornijom formom takvih odnosa izrabljivanja koja su mogla konzervirati samo zahvaljujući razmjerno primitivnom stupnju kulture i zabačenosti zemlje. Predanja o Kreti ukazuju na razvijeniji stupanj na kojem je podređena seljačka zajednica morala davati čitav svoj uradak osim onog potrebnog za život, gdje se vladajuća zajednica nije uzdržavala vlastitim radom, nego na osnovi izrabljivane zadružne zajednice, no ona je između sebe još uvijek sve raspoređivala komunistički. U Sparti vidimo da — što je korak dalje — zemljište više nije promatrano kao vlasništvo podređene zajednice, nego kao vlasništvo vladajućih koji su to između sebe na zadrugarski način raspodjeljivali. Društvena organizacija podređenih razorenja je gubitkom baze, prava vlasništva zemlje, podređeni su sami postali vlasništvom vladajuće zajednice koja ih na komunistički način, »državno« dodjeljuje kao radnu snagu za pojedine članove zajednice. Vladajući Spartanci žive inače još uvijek u strogo zadrugarskim odnosima. A neki sličan stupanj odnosa postojao je sigurno i u Tesaliji gdje su Eolci podjarmili Peneste ili »sirote ljudе«, u Bituniji gdje su Marijandince dovela u isti položaj tračanska plemena. No, parazitarni je opstanak neumitno dovodio do toga da se i vladajuća zajednica počela raspadati. Već samo osvajanje i neophodnost učvršćivanja izrabljivanja kao stalne institucije vodi nastanku ratničke kaste kakav primijećujemo i u državi Inka i u spartanskim državama. Time je dana prva osnova nejednakosti, nastanak privilegiranih staleža u krilu mase seljaka koji su na početku svi bili jednak i slobodni. Potrebni su samo još povoljni geografsko-kulturno-historijski uvjeti koji dodirom sa više obrazovanim narodima bude profinjenje životne potrebe i promiču živahnu razmjenu, pa će nejednakost među vladajućima brzo napredovati, a slabit će komunistička povezanost, ustupajući mjesto privatnom vlasništvu i njegovoj razdijeljenosti na siromašne i bogate. Klasični primjer tih zbivanja ostaje najranija povijest grčkog svijeta nakon sukoba sa starim kulturnim narodima istoka. Ranije ili kasnije rezultat je međusobnog podređivanja prakomunističkih društava uvijek jed-

nak: razaranje komunističkih tradicionalnih društvenih veza i kod vladajućih i kod podređenih i rađanje posve nove društvene formacije u kojoj se istovremeno rađaju privatno vlasništvo i nejednakost i izrabljivanje. I tako se povijest starih zadružnih zajednica u klasično doba s jedne strane završava u suprotnosti velike mase zaduženih sitnih seljaka spram plemića, a s druge strane u suprotnosti ovog društva slobodnih spram izrabljivanih robova. Uvođenje kupljenih robova za pojedince predstavlja samo slijedeći korak nakon bogatstva različitih formi prirodno-privrednog izrabljivanja ratnički podjarmljenih podanika za račun zajednice. A do tog je koraka u Grčkoj došlo pomorskim prometom i posljedicama međunarodne trgovine u obalnim i otočkim državama. I Ciccotti razlikuje dva tipa ropstva: »najstarija, najznačajnija i najproširenija forma privrednog služenja što ju nalazimo na pragu grčke povijesti, nije ropstvo, već forma ovisnosti što bih ju želio nazvati vazalstvom.« Theopompus primijećuje: »Nakon Tesalaca i Lakedemonaca Hioti (stanovnici maloaziskog otoka Chios) bili su prvi koji su primjenjivali robeve, no oni su ih nabavljali na drukčiji način ... Lakedemonci i Tesalci svoje su robeve stvorili iz Helena koji su tu bili naseljeni prije njih, tako da su natjerali Ahajce, Tesalce, Perebe i Magne da im služe, a nazvali su ih Helotima i Penestima. Hioti su, međutim, nabavili barbare (ne — Grke) kao robeve i za njih platili neku cijenu.« A Ciccotti s pravom dodaje da je razlog za ovu razliku »različiti stupanj razvoja kod naroda u unutrašnjosti i kod naroda na otocima«. »Apsolutno nedostajanje ili neznatnost nakupljenog bogatstva, te oskudna razvijenost trgovinskog prometa ponegdje su onemogućivali izravnu i rastuću produkciju posjednika i izravnu primjenu robeva, te su umjesto toga doveli do rudimentarnije forme tributa i diobe rada, te oblikovanja klasa kojim je vladajuća klasa postala oboružanom armijom, a podređena se pretvorile u seljaštvo.³

Unutrašnja organizacija peruanske države Inka razotkrila nam je važnu stranu u biti primitivne društvene forme, a ujedno i pokazala određenu historijsku metodu njezine propasti. Neki drugi obrat u slobini ove društvene forme ukazat će nam se razmatranjem slijedećeg poglavљa u povijesti peruanskih Indijanaca i ostalih španjolskih kolonija u Americi. Ovdje, prije svega, nailazimo na čisto novu metodu osvajanja kakvu gospodstvo Inka, na primjer, ne poznaje. Gospodstvo Španjolaca, kao prvih Evropljana u novom svijetu, počelo je odmah s nemilosrdnim istrebljivanjem pokorenog stanovništva. Po vlastitim svjedočanstvima Španjolaca broj uništenih Indijanaca u nekoliko prvih godina nakon otkrića Amerike iznosi 12—15 milijuna. Las Casas kaže: »Čini nam se da s pravom možemo reći kako su Španjolci svojim groznim i nečovječnim postupcima uništili 12 milijuna ljudi, među njima i žene i djecu, a po mojem osobnom mišljenju

broj žrtava premašuje čak i 15 milijuna.⁴ Handelmann piše: »Na otoku Haiti bilo je 1472. miliјun urođenika, 1508. od tog je milijunskog stanovništva ostalo samo 60.000, a devet godina kasnije samo 14.000, tako da su Španjolci morali, da bi imali dovoljno radničkih ruku, uvoziti Indijance sa susjednih otoka. Tako su samo 1508. transportirali kao robe na Haiti 40.000 tisuća urođenika sa Bahamskih otoka.⁵ Španjolci su priredili pravi lov na crvenokošce, što nam opisuje svjedok i sudionik, Talijan Girolamo Benzoni. Benzoni piše nakon nekog takvog lova na otoku Kumagna kod kojeg su zarobili 4.000 Indijanaca: »Djelomično zbog nestašice hrane, a djelomično zbog žalosti zbog rastanka od očeva, majki i djece, većina je porobljenih urođenika umrla na putu u luku Kumani. Svaki put kada netko od robova zbog umora nije mogao marširati jednako brzo kao njegovi drugovi, Španjolci su ga, bojeći se da će zaostati i zajedno s drugima pokušati napad iza leđa, probušili svojim bodežima i nečovječno umorili. — Bilo je potresno vidjeti ova nesrećna bića, sasvim gola, umorna i tako oslabljena glađu da su jedva stajala na nogama. Vrat, noge i ruke su im bili okovani željeznim okovima. Nije među njima bilo nijedne djevice koju ti razbojnici (Španjolci) nisu silovali, a u tom su se slučaju prepuštali takvim razvratnostima da su mnogi od njih ostali zauvijek nagriženi sifilisom... Svi porobljeni urođenici žigosani su užarenim željezom. Kapetani su jedan dio ostavljali sebi, a drugi razdijelili vojnicima. A ovi su ih ili međusobno prokockali, ili pak prodali Španjolskim kolonistima. Trgovci koji su tu robu razmjjenjivali za vino, brašno, šećer i druge svakodnevne potrebe transportirali su robe u one dijelove španjolskih kolonija u kojima postoji najveća potreba za njima. Za vrijeme transporta jedan dio tih nesretnika propada zbog nedostatka vode i lošeg zraka u kajutama, zato, naime, što trgovci sve robe natrpaju u najdonje prostorije lađe i ne ostavljaju im dovoljno mjesta za sjedenje i disanje.⁶ Da bi se, međutim, oslobodili potrebe da love crvenokošce i troškova za njihovo kupovanje, Španjolci su na svojim zapadnoindijskim posjedima i na američkom kontinentu uveli sistem takozvanih repartimientos, tj. raspodjelu zemlje. Guverneri su čitavo osvojeno područje razdijelili u okruge čiji su predstojnici »kaziki« jednostavno bili zaduženi da isporuče Španjolcima traženi broj urođenika. Svaki je španjolski kolonist periodično dobijao od guvernera proizvoljni broj robova, uz uvjet da se potradi oko njihovog »obraćenja u kršćanstvo«.⁷ Maltretiranje robeva naprsto je nadilazilo sve pojmove. Ubojstvo je bilo izbavljenje. Jedan suvremenik kaže: »Svi urođenici što su ih Španjolci zarobili prinuđeni su na naporni i iscrpljujući rad u rudnicima, daleko od domovine i obitelji i uz prijetnju neprestanih tjelesnih kazni. Nije nikakvo čudo da tisuće robeva koji ne vide nikavu drugu mogućnost da izbjegnu svoju groznu sudbinu ne prekidaju samo nasilno vla-

stiti život, vješanjem, utapljanjem ili na neki drugi način, nego prije toga ubijaju i svoje žene i djecu, da bi tako jednom zauvijek okončali zajednički bezizlazni položaj. Žene pokušavaju ubiti plod u svojoj utrobi ili izbjegavaju dodir s muškarcima, jer ne žele radati robeve.“⁴

Kolonistima je, na kraju krajeva, uspjelo da po moću posredovanja carskog ispovjednika, pobožnog oca Garcie de Loyosa, dobiju od Karla V. Habsburškog dekret kojim se Indijanci sumarno proglašavaju naslijednim robovima španjolskih kolonista. Benzoni misli doduše da se dekret odnosio samo na karipske ljudoždere, no tumačen je kao da je riječ o svim Indijancima općenito. Španjolski su kolonisti, da bi opravdali svoje strahote, naime širili bajke o ljudožderstvu i drugim zločinima Indijanaca, te je, na primjer, suvremeni francuski historičar Marly de Chatel mogao u svojoj »Općoj povijesti Zapadne Indije« (Pariz 1569) pisati ovako: »Bog ih je zbog njihove zlobe i grijehova kaznio ropstvom, jer čak ni Ham se nije toliko ogriješio o svojeg oca Nou, koliko su Indijanci skrivili gospodu bogu.« No, ipak je približno u isto vrijeme neki Španjolac, Acosta, u svojoj »Historia natural y moral de las Indias« (Barcelona 1591) o tim istim Indijancima zapisao da su »dobroćudan narod uvijek spreman da Evropejcima učine neku uslugu, narod koji u svojem poнаšanju pokazuje toliko dirljivu bezazlenost i iskrenost da ljudi koji nisu sasvim lišeni svih osobina ljudske prirode s njima ne mogu postupati nikako drukčije nego s ljubavlju i nježnošću.«

Bilo je, dakako, i pokušaja, da se strahote spriječe. Godine 1531. papa Pavle III. je izdao bulu u kojoj izjavljuje da Indijanci pripadaju ljudskome rodu, čime ih oslobađa ropstva. I španjolski carski savjet za Zapadnu Indiju se kasnije izjasnio protiv ropstva, pri čemu opetovani dekreti svjedoče prije o neplodnosti, nego o iskrenosti ovih nastojanja.

Ono što je Indijance oslobođilo ropstva nisu bile ni pobožne akcije katoličkog svećenstva niti protesti španjolskih kraljeva već jednostavna činjenica da Indijanci po svojoj fizičkoj i duhovnoj konstituciji uopće nisu bili primjereni za teški robovski rad. Ta gola nemogućnost nije se trajno mogla nadići ni najvećim okrutnostima; crvenokošci su poput muha padali u ropstvu, ubijali su se ili bježali, ukratko, posao je bio vrlo nerentabilan. A nekorisni eksperimenti s Indijanicima prestali su tek kada je njihov topli i neumorni branitelj, biskup Las Casas, došao na ideju da se umjesto neupotrebljivih Indijanaca koriste robusniji afrički crnaci. Ovaj praktički izum djelovao je brže i prodornije od svih Las Casasovih pamfleta o španjolskim okrutnostima. Nakon nekoliko desetljeća Indijanci su oslobođeni ropstva i počelo je ropstvo crnaca koje je trebalo potrajati četiri stotine godina. Krajem 18. stoljeća neki je vrli Nijemac, »dobri stari Nettelbeck« iz Kolberga, kao brodski kapetan prevezao iz Gvineje

u Gvajanu gdje su drugi »vrli istočni Prusi« imali svoje planataže, stotine crnačkih robova što ih je zajedno s drugom robom nabavio u Africi i koje je isto tako držao u utrobi broda kao što su to u 16. stoljeću činili španjolski kapetani. Napredak humanog prosvjetiteljskog razdoblja očitovao se u tomu da je Nettelbeck svoje robe, da bi spriječio melankoliju i izumiranje, puštao svako veće plesati na palubi uz glazbu i pucketanje bičevima, dok grubi španjolski trgovci robljem nisu bili toliko domišljati. A krajem 19. stoljeća, 1871., plemeniti je David Livingstone, koji je u Africi preživio 30 godina tražeći izvore Nila, u svojem znamenitom pismu Amerikancu Gordonu Bennettu zapisao: »Bude li moje razotkrivanje prilika u Udjidji okončalo užasnu istočno-afričku trgovinu robljem, to će dostignuti vrednovati više nego otkriće svih izvora Nila zajedno. Kod Vas kod kuće ropstvo je posvuda dokinuto, pružite nam stoga svoju snažnu ruku pomoći da postignemo još i to. Ovu lijepu zemlju kao da prekriva krov, ili pak božja kletva...«

Sudbina Indijanaca u španjolskim kolonijama nakon tog preokreta nije, uostalom, bila ništa bolja. Na mjesto ranijeg stupio je samo neki drugi sistem kolonizacije. Umjesto ranijih repartimientos proračunatih na izravno ropstvo stanovništva uveli su takozvane »encomiendas«. Pritom je stanovnicima formalno priznata osobna sloboda i potpuno vlasništvo zemljišta. Samo su područja bila pod administrativnim vodstvom španjolskih kolonista, prije svega naslijednika prvih konkistadora, osvajača, koji su kao encomenderos imali punomoć nad Indijancima proglašenima za nepunoljetne, te su posebno trebali među njima širiti kršćanstvo. Encomenderosi su imali zakonsko pravo da za troškove izgradnje crkava za urođenike i za odštetu za svoj trud pri upravljanju traže »umjerene novčane i naturalne dažbine« od stanovništva. Te su odredbe bile dostačne za to da encomiendas uskoro postane pakлом za Indijance. Zemljište im je bilo prepуšteno i to kao nepodijeljeno vlasništvo plemena. No, Španjolci su zemljištem smatrali samo obrađene površine. Nepodijeljeno općinsko zemljište, pa i njive koje nisu bile obrađene, parlog, Španjolci su, kao »pustu zemlju«, prisvojili sebi. I to s takvom temeljitošću i bestidnošću da Zurita piše: »Ne postoje ni jedna parcela, niti jedan posjed, koji nisu bili proglašeni vlasništvom Evropljana, a da time nisu bila oštećena prava i interesi urođenika koji su bili prisiljeni napustiti područja u kojima žive od davnine. Često im se uzimaju i obrađene površine uz izliku da su zasijane samo zato da bi ih očuvali pred Evropljanim. Zahvaljujući tom sistemu Španjolci su u nekim provincijama toliko proširili svoj posjed da urođenicima uopće nije ostalo ništa zemlje za obradivanje.« Istovremeno su Španjolci toliko povisili »umjerene dažbine« da su se Indijanci gušili pod njihovim teretom. Ovaj isti Zurita govori: »Čitav indijanski imutak nije bio dovoljan

za plaćanje nametnutih poreza. Među crvenokošcima susrećemo mnoge koji ne posjeduju čak ni jedan pesos i žive od dnevнog najamnog rada; na taj način nesretnicima ne ostaje ni dovoljno sredstava za uzdržavanje obitelji. To je razlog zbog kojeg mlađi ljudi toliko često izabiru izvanbračno općenje umjesto bračnog, naročito kada njihovi roditelji ne raspolažu ni sa četiri ili pet reala. Indijanci si vrlo teško mogu priuštiti luksuz odijevanja; mnogi koji nemaju sredstava da kupe odjeću nisu u stanju prisustvovati službi božjoj. Nije čudo što mnogo njih pada u očajanje ne nalazeći načina da svojim obiteljima nabave najnužnija sredstva za život... Za vrijeme svojih najnovijih putovanja saznao sam da su se mnogi Indijanci objesili od očaja nakon što su svojoj ženi i djeci izjavili da to čine zbog nemogućnosti da plate nametnute poreze.¹⁰

Na kraju krajeva, krađi zemljišta i pritisku poreza pridružio se i prinudni rad. Početkom 17. stoljeća Španjolci su se otvoreno vratili sistemu što su ga u 16. stoljeću formalno napustili. Ropstvo Indijanca bilo je, doduše, dokinuto, no na mjesto ropstva stupio je neobični sistem prinudnog nadničnog rada koji se u svojoj biti gotovo uopće ne razlikuje od ropstva. Već sredinom 16. stoljeća Zurita nam ovako opisuje položaj indijanskih nadničara: »Indijanci čitavo to vrijeme ne dobijaju nikakve druge namirnice nego kukuruzni kruh... Encomendor ih pušta raditi od jutra do noći ostavljajući ih bez odjeće u jutarnjem i večernjem mrazu, u oluji i kiši, dajući im samo polutruli kruh... Indijanci ostaju noću pod otvorenim nebom. Budući se nadnica isplaćuje tek na kraju razdoblja prinudnog rada Indijanci nemaju sredstava da nabave potrebnu topku odjeću. Nije ni čudo da je zbog takvih uvjeta rad kod encomenderosa za njih vrlo zamoran, te se to može smatrati jednim od uzroka njihovog naglog izumiranja.¹¹ Španjolska je kruna početkom 17. stoljeća oficijelno i zakonom uvela takav sistem prinudnog rada. Zakon navodi kao razlog to što Indijanci ne žele dobrovoljno raditi, a da bi bez njih, unatoč postojećim crncima, rudnici vrlo teško radili. Indijanska sela su sada bila obvezana na davanje potrebnog broja radnika (u Peruu sedminu, u Novoj Španiji četiri posto stanovništva), a ti su radnici bili prepušteni na milost i nemilost encomenderosima. Uskoro su se pokazale sudbonosne posljedice toga sistema. U jednoj anonimnoj poslanici Filipu IV., s naslovom »Izvještaj o opasnom stanju kraljevine Čile u svjetovnom i duhovnom pogledu«, piše: »Poznati uzrok brzog smanjenja broja urođenika jest sistem prinudnog rada u rudnicima i na njivama encomenderosa. Iako Španjolci raspolažu ogromnim brojem crnaca, iako su Indijancima nametnuli poreze koji su nesumjerljivo viši od onih što su ih nekada davali svojim poglavicama, oni još uvijek ne smatraju mogućim dokidanje sistema prinudnog rada.¹² Zbog prinudnog rada dolazilo je, uostalom, često do toga da

Indijanci nisu bili u stanju obrađivati svoja polja što je Španjolcima opet pružalo ispriku da prigrabe »pustu zemlju«. Propadanje indijanske poljoprivrede pružalo je prirodno i pogodno tlo za lihvare. Zurita kaže: »U vrijeme svojih urođenih vladara Indijanci nisu znali ni za kakve lihvare.« Španjolci su ih temeljito upoznali s tim cvjetom novčane privrede i poreskog pritiska. Ona indijanska zemlja što ju Španjolci nisu naprsto oteli, prešla je, rastrgnuta dugovima, u ruke Španjolskih kapitalista, pri čemu se podlost Evropljana još i posebno očituje u procjeni vrijednosti zemljišta. Krađa zemlje, porezi, принудни rad i lihva stvorili su željezni prsten koji je uništilo indijansku zadružnu zajednicu. Tradicionalni javni poredak i naslijedene socijalne veze narušeni su već slomom njihovog privrednog poretka — zadružne poljoprivrede. A Španci su planski činili svoje narušavanjem tradicionalnog autoriteta. Seoski predstojnik i plemenske poglavice morali su dobiti potvrdu encomenderosa, što su ovi koristili za to da te poslove povjere samo svojim kreaturama najpropalijim subjektima indijanskog društva. Omiljeno sredstvo Španaca bilo je sustavno huškanje Indijanaca protiv njihovih poglavica. Pod izlikom da je njihova kršćanska dužnost zaštititi Indijance pred izrabljivanjem njihovih poglavica oslobođili su ih plaćanja tradicionalnih dažbina poglavicama. Zurita: »Španjolci su tvrdili, oslanjajući se na to što se trenutno zbiva u Španiji, da poglavice, pljačkaju svoja plemena, no oni su sami odgovorni za to što se događa, jer upravo su oni ranije lišili poglavice njihovog položaja i prihoda i na njihovo mjesto postavili svoje kreature.¹³ Isto su tako pokušali potaknuti pobune kada su seoski predstojnici ili poglavice protestirali protiv protupravne prodaje zemljišta pojedinih članova zadruge. Rezultat su bile kronične pobune i beskonačni niz procesa oko neopravdane prodaje zemljišta među samim urođenicima. Propasti, gladi i ropstvu se pridružila još i anarhija i tako je opstanak Indijanaca do kraja pretvoren u pakao. Goli facit ovog kršćansko-španjolskog skrbništva može se sažeti ovako: prelazak zemljišta u španjolske ruke i izumiranje Indijanaca. Zurita kaže: »U svim španjolskim područjima Indije urođenička plemena ili potpuno izumiru, ili su pak vrlo malobrojna, bez obzira na to što se pojedine osobe odlučuju na drukčije izjave. Urođenici napuštaju svoje kuće i zemljišta koja su za njih izgubila svaku vrijednost zbog neizmjernih novčanih i naturalnih dažbina; iseljuju se u druge zemlje neprestano lutajući ili se pak skrivaju u šumama izlažući se opasnosti da ranije ili kasnije postanu žrtvama divljih zvijeri. Mnogi svršavaju svoj život samoubojstvom što sam sâm imao više puta prilika vidjeti osobnim promatranjem i potvrditi razgovorima sa stanovnicima tog kraja.¹⁴ A pola stoljeća kasnije izvještava neki drugi visoki činovnik španjolske vlade u Peruu, Juan Orer de Cervantes: »Urođeno stanovništvo u španjolskim kolonijama postaje sve tanjim i

tanjim, ono napušta svoje dosadašnje nastambe, ostavlja zemljište neobrađenim tako da Španjolci teško nalaze potreban broj zemljoradnika i pastira. Takozvani Mitayosi, pleme bez kojih je nemoguće provesti rad u rudnicima zlata i srebra, napuštaju gradove naseljene Španjolicima, a ukoliko ostaju izumiru iznenadjujućom brzinom.“¹⁹

Zaista se valja diviti fantastičnoj izdržljivosti indijanskog naroda i zadružnih institucija koje su uspjele, unatoč svemu tomu, sačuvati neke tragove sve do u 19. stoljeće.

Drugu stranu sudbine starih zadružnih zajednica možemo upoznati u velikoj engleskoj koloniji Indiji. Ovdje možemo bolje nego u bilo kojem drugom kutu zemlje proučavati čitavu uzornu kartu najrazličitijih formi zemljoposjeda koja poput Herschellovog zvjezdanog neba ujedno predstavlja i povijest tisućljeća projiciranu na jednu površinu. Seska zajednica pored rodovske zajednice, periodična preraspodjela zajednica pored rodovske zajednice, periodična preraspodjela jednakih parcela pored trajnog vlasništva nejednakih posjeda, zajedničko obrađivanje njiva pored privatnog pojedinačnog pogona, jednakra prava svih stanovnika sela pored privilegija pojedinih grupa, a konačno, pored svih tih formi zajedničkog posjeda, i čisto privatno vlasništvo zemljišta i to u formi patuljastih seljačkih parcela, kratkotrajnih zakupa i ogromnih latifundija — sve se to moglo još prije nekog vremena u Indiji proučavati u životnoj veličini. To da je zadružna zajednica prastara indijska institucija vidi se iz indijskih pravnih izvora to, na primjer, dokazuje najstarije kodificirano indijsko običajno pravo, *Manu* iz 9. stoljeća prije n.e. u kojem su sadržane brojne odredbe o graničnim sukobima zadruga, o nedjeljivosti zadruge, o novom naseljavanju kćerinskih sela na nepodijeljenim posjedima starih zadruga itd. Ova pravna knjiga zna samo za vlasništvo koje je zasnovano vlastitim radom; spominje još i obrt kao dodatnu djelatnost pored poljoprivrede; pokušava sputati ekonomijsku moć brahma, to jest svećenika, time što dopušta da im se daruje pokretna imovina. Kasniji kneževi, radže, figuriraju ovdje još kao izborne plemenske poglavice. I dvije kasnije pravne knjige iz 5. stoljeća, *Jadšnavalkja* i *Narada*, priznaju rodovski savez kao socijalnu organizaciju, a javna vlast i sudstvo ovdje su u rukama skupštine zadrugara. Oni solidarno odgovaraju za prijestupe i zločine pojedinaca. Na čelu sela stoji birani predstojnik zadruge. Obje pravne knjige savjetuju da se taj posao povjeri najboljim, najmiroljubljivijim i najpravednijim članovima i da im se ukazuje bezuvjetna poslušnost. Knjiga *Narada* već razlikuje dvije vrste zadružnih zajednica: »rođake«, to jest rodovske zadruge i »sustanovnike«, to jest susjedske zajednice kao mjesne saveze onih koji nisu krvni srodnici. Istovremeno obje knjige znaju samo vlasništvo na temelju vlastitog rada: napušteno zemljište pripada onome tko ga počne obrađivati, neopravданo se posjedovanje

ne priznaje ni nakon tri generacije ako s njime nije povezan vlastiti rad. Do ovdje vidimo indijski narod u onim istim primitivnim društvenim povezanostima i privrednim odnosima u kojima je tisućljećima živio u području Inda i kasnije u herojskom razdoblju osvajanja područja Ganga u kojem su nastali veliki epovi Ramajana i Mahabharata. Tek su komentari uz stare pravne knjige, koji su uvijek karakterističan simptom dubokih socijalnih promjena i nastojanja da se stari pravni nazori prilagode novim interesima, razgovjetni dokaz da je do 14. stoljeća — vremena nastanka komentara — indijsko društvo doživjelo duboke pomake u svojoj socijalnoj strukturi. U međuvremenu je, naime, nastala utjecajna svećenička kasta koja se materijalno i pravno uzdigla iznad mase seljaka. Komentatori nastoje razgovjetni jezik starih pravnih knjiga — isto tako što to čine njihovi kršćanski drugovi na feudalnom zapadu — »protumačiti« tako da se opravda svećenički posjed, da se podstakne darivanje zemlje brahmanima i time promiče podjela zadružnih njiva i oblikovanje velikih duhovnih veleposjeda na račun seljačkih masa. To je zbivanje bilo tipično za sudbinu svih orientalnih društava.

Zivotno pitanje svakog nešto naprednjeg zemljoradništva u gotovo svim predjelima istoka jest umjetno navodnjavanje. I u Indiji i u Egiptu vrlo rano nailazimo na solidnu podlogu za poljoprivredu u obliku veličanstvenih uređaja za navodnjavanje, kanala, bunara ili planskih postupaka za prilagođivanje poljoprivrede na periodične poplave. Svi su ti veliki poduhvati unaprijed nadilazili snage, no i inicijativu i plan privređivanja pojedinih zadružnih zajednica. Za njihovo vođenje i provođenje bio je potreban autoritet nadređen pojedinim zajednicama koji je mogao upravljati njihovom radnom snagom sjedinjavajući ju u više jedinstvo; za tako nešto bilo je potrebno i bolje vladanje prirodnim zakonima, no što je bilo dostupno masi seljaka čije je polje promatranja i iskustva bilo ograničeno uskom ogradom zadruge. Iz tih se potreba nadala važna uloga svećenika na istoku, koji su promatranjem prirode, kako onim koje je vezano uz svaku prirodnu religiju, tako i onim koje je uvjetovano oslobođanjem od izravnog rada na nekom stupnju razvoja, bili najprimjerjeniji za vođenje velikih javnih pothvata navodnjavanja. Iz te posve privredne funkcije svećenika izrasla je prirodno vremenom i posebna socijalna moć svećenika; specijalizacija jednog dijela društva koja se nadaje iz diobe rada stvorila je naslijednu izdvojenu kastu s posebnim pravima i izrabljivačkim interesima, izdvojenu iz mase seljaštva. O posebnim je geografskim i historijskim uvjetima ovisilo koliko će brz i uspješan biti taj proces kod nekog naroda, da li će ostati u formi zametka kao kod peruanских Indijanaca, ili će se pak razviti u formalno državno gospodstvo svećenstva, u teokratiju kao kod starih Egipćana ili Hebrejaca; to je,

naime, ovisilo o pitanju da li će česti ratnički sukobi pored svećeničke kaste stvoriti i kastu ratnika koja će kao vojno plemstvo konkurirati za položaj pored ili iznad svećeničke kaste. U svakom je slučaju specifična partikularistička ograničnost stare komunističke zadruge čija organizacija nije bila primjerena većim zadacima privredne i političke naravi dovela do toga da se zadruga morala pokoriti gospodstvu moći iznad i izvan sebe koje su preuzele te funkcije. Te su funkcije bile toliko pouzdani ključ političkog gospodstva i privrednog izrabljivanja nad velikim seljačkim masama da su svi barbarški osvajači istoka — bez obzira na to da li se radilo o Mongolima, Perzijcima ili Arapima — prilikom svakog osvajanja pored vojne vlasti uzeli u svoje ruke i vodstvo i provođenje velikih javnih poduhvata koji su bili životni uvjet poljoprivrede. Upravo onako kao što su Inke u Peruu smatrali nadzor nad umjetnim napravama za navodnjavanje i izgradnjom puteva i mostova i svojim pravom i svojom obvezom, tako su i razne azijatske despocije koje su se smjenjivale u Indiji uzimale na sebe tu muku. A unatoč oblikovanju kasti, unatoč despotskom gospodstvu tuđina, unatoč političkim preokretima u unutrašnjosti je indijskog društva selo tiho nastavljalo svojim opstankom. A u unutrašnjosti svakog sela vladali su prastari tradicionalni statuti zadružnog sustava koji su pod krovom burne političke povijesti prolazili svoju vlastitu mirnu i neprimjetnu unutrašnju povijest u kojoj su bile odbačene stare forme i prihvачene nove, gdje je sve imalo svoje cvjetanje, propadanje i preobrazbu. Nijedan kroničar nije zabilježio ta zbivanja i dok svjetska povijest opisuje smjeli pohod Aleksandra Makedonskog ka izvorima Inda i buku oružja strašnog Timurlenka i njegovih Mongola vlada potpuna šutnja o unutrašnjoj privrednoj povijesti indijskog naroda. Samo iz preostataka svih starih naslaga povijesti možemo rekonstruirati moguću shemu razvoja indijske zajednice, a zasluga je Kovalevskog što je riješio taj važni znanstveni zadatak. Po Kovalevskom različiti se tipovi seoskih zajednica, koji se još mogu promatrati u Indiji oko polovine 19. stoljeća, mogu srediti u slijedeći historijski slijed:

1. Najstarijom formom valja smatrati čistu rodovsku zajednicu koja obuhvaća cijelokupnost krvnih rođaka jednog roda (jedne svojte), koja zajednički posjeduje zemljište, te ga zajednički i obrađuje. I njive su tu nepodijeljeno zadružno vlasništvo, a raspodijeljuju se samo plodovi pohranjeni u zajedničkim hambarima. Ovaj najprimitivniji tip seoske zajednice očuvao se samo u nekoliko područja sjeverne Indije, a njihovo je stanovništvo bilo ograničeno samo na nekoliko grana (»putti«) starog roda. Kovalevsky u tomu vidi u analogiji s bosanskim i hercegovačkim zadrugama, proizvod raspadanja prvobitnih krvnih veza, jer se srodstvo vremenom razdvaja u nekoliko veleobitelji koje odlaze zajedno sa svojim zemljištem. Još su sredinom prošlog stoljeća postojale

znatne seoske zajednice toga tipa od kojih su neke na primjer, obuhvaćale oko 150 članova, a neke čak 400. Prevladavao je, međutim, tip manjih seoskih zajednica koje su se samo u iznimnim slučajevima, na primjer zbog prodaje zemljišta, sastajale u većim savezima u okviru starog roda. Uobičajnom su životu provodile izdvojeni, osamljeni opstanak što ga Marx u svojem »Kapitalu« opisuje na osnovi engleskih izvora u nekoliko crta:

»One prastare, male indijske zajednice, na primjer, koje djelomično još uvijek egzistiraju, počivaju na zajedničkom posjedovanju zemljišta, na izravnom povezivanju zemljoradnje i obrta i na čvrstoj diobi rada koja pri zasnavanju novih zajednica služi kao dani plan i tlocrt. One predstavljaju samodostatnu cjelinu proizvodnje čije se područje kreće od 100 do nekoliko tisuća acres.“ Glavnina proizvoda proizvodi se za izravne vlastite potrebe zajednice i ne kao roba, te sama proizvodnja stoga ne ovisi o diobi rada posredovanoj razmjenom robe u cjelini indijskog društva. Samo se višak proizvoda pretvara u robu, djelomično tek u rukama države kojoj od davnine pripada određena količina kao naturalna renta. U različitim dijelovima Indije postoje različite forme zajednice. U najjednostavnijoj formi zajednica svoju zemlju obrađuje zajednički i proizvode raspodijeljuje svojim članovima, dok svaka obitelj pored toga još i tka, prede, itd. u vidu dodatnog domaćeg obrta. Osim ove jednako uposlene mase nalazimo još »glavnog stanovnika« koji je sudac, policajac i poreznik u jednoj osobi, knjigovođu koji vodi računa o zemljoradnji, vodi katastar i registrira sve u vezi s njom; i jednog trećeg činovnika koji progoni zločince i zaštićuje strane putnike prateći ih od sela do sela; grančara koji granice zajednice čuva od drugih zajednica; nadglednika voda koji dijeli vodu iz zajedničkog bunara za potrebe zemljoradnje; brahma koji brine za religiozni kult; školnika koji uči djecu zajednice da pišu i čitaju u pjesku; kalendarskog brahma koji kao astrolog određuju vrijeme za sjetvu; žetvu i sve dobre i loše trenutke za pojedine poljoprivredne radove; kovača i stolaru koji izrađuju i popravljaju oruđe; lončara koji izrađuje posude za čitavo selo; brijača, onoga tko čisti odjeću, zlatara i ponegdje, i pjesnika koji u nekim zajednicama nadomješta zlatara, a u nekim drugima školnika. Ovaj tucet osoba uzdržava se na račun čitave zajednice. Ukoliko stanovništvo naraste na neobrađenom se zemljištu podiže nova zajednica po uzoru na staru. Zakon koji sređuje diobu zajedničkog rada djeluje ovdje s neumitnim autoritetom prirodnog zakona. — Jednostavni proizvodni organizam ovih samodostatnih zajednica koje se neprestano reproduciraju u istoj formi, te se, ukoliko su slučajno razrušene, iznova podižu na istom mjestu, u istom obliku i pod istim imenom, pruža ključ za zagonetku nerazumljivosti azijskih društava, u toliko upadljivom kontrastu spram neprestanog nastajanja i

nestajanja azijskih država i neprestanoj mijeni dinastija. Struktura ekonomijskih osnovnih elemenata društva ostaje nedirnuta olujama u političkoj regiji oblaka.¹⁷

2. U vrijeme engleskog osvajanja prvo bitna je rođavska zajednica s nepodijeljenim zemljištem uglavnom već bila nestala. Njezinim je nestajanjem, međutim, došlo do nove forme: srodničke zajednice s podijeljenom zemljoradnjom, no obiteljski dijelovi nisu bili jednakci, već su točno ovisili o stupnju srodstva s prvim pretkom. Ta je forma bila vrlo proširena u sjeverozapadnoj Indiji i Pandžabu. Udio ovdje nije ni doživotan niti nasljedan, on je ostao u posjedu obitelji sve dok prirast stanovništva ili povratak privremeno odsutnih rođaka nije učinio potrebnom novu raspodjelu. Često se, međutim, novi prohtjevi ne zadovoljuju općom preraspodjelom, već dodjeljivanjem parcela na još neobrađenom zemljištu. Na taj način udio obitelji često — iako ne pravno nego faktički — postaje naslijednim ili barem doživotnim. Osim tih zadružnih njiva koje su toliko nejednakosti raspodijeljene šume, močvare, pašnjaci i neobrađene površine ostaju, međutim, zajedničkim posjedom svih obitelji koje ih i zajednički upotrebljavaju. Ova neobična komunistička organizacija bazirana na nejednakosti vremenom, međutim, dolazi u proturječje s novim interesima. Sa svakom kasnijom generacijom postaje sve teže odrediti stupanj srodstva svakog pojedinca, tradicija krvnih veza blijadi i nejednakost obiteljskih udjela smatra se sve većom nepravdom sa stanovišta onih prikraćenih. S druge strane, u mnogim krajevima neizbjegno dolazi do miješanja stanovništva iseljavanjem jednog djela rođaka, ratovima i uništavanjem nekog dijela naseljenih, te naseljavanjem i primanjem novodošlih. Tako se, unatoč prividnoj krutosti i nepromjenjivosti prilika, stanovništvo ipak, obzirom na kvalitetu zemlje dijeli, na pojedine parcele (»wund«), a svaka obitelj dobija pojedine dijelove kako u onim dijelovima koji su bolje navodnjavani (takozvanim »sholgura«, od »sholga« = skupljati rižu), tako i u slabijim područjima (»culmee«). Najprije, barem u vrijeme prije engleskog osvajanja, preraspodjele novim izvlačenjem nisu bile periodične, nego je do njih došlo svaki put kada je porastom stanovništva došlo do faktičke nejednakosti privrednih položaja obitelji. To se posebno zbivalo u zajednicama s mnogo zemlje koje su imale zalihu upotrebljivih parcela. U manjim zajednicama nanovo se raspodijeljivalo svakih 10, 8, 5 godina, često i svake godine. Ovo posljednje se događalo naročito tamo gdje je zbog nedostatka dobrih parcela bilo nemoguće svake godine ravnomjerno raspodijeliti zemlju, te je pravednost mogla doći do izražaja samo naizmjeničnim korištenjem različitih parcela. Tako indijska rođavska zajednica u svojem raspadanju završava s formom koja je povjesno utvrđena kao izvorna germanска zadružna zajednica.

U britanskoj smo Indiji i Americi upoznali dva klasična primjera očajničke borbe i tragičnog kraja stare komunističke privredne organizacije u sukobu s evropskim kapitalizmom. Slika promjenjive sudbine zadružne zajednice ne bi bila potpuna kada na kraju ne bismo uzeli u obzir neobičan primjer jedne zemlje u kojoj je povijest prividno tekla sasvim drukčije, budući ovdje država nije željela nasilno razoriti seoski zajednički posjed, već ga je naprotiv svim sredstvima nastojala spasiti i konzervirati. Ta je zemlja caristička Rusija.

Ovdje se ne moramo baviti velikim teorijskim sporom što se desetljećima vodio o izvoru ruske seoske zajednice polja. Bilo je sasvim prirodno i sasvim u skladu s općenitim raspoloženjem današnje građanske znanosti neprijateljskim prakomunizmu što su njemački znanstvenici s veseljem prihvatali »otkriće« ruskog profesora Čičerina iz godine 1858., po kojem ruska zajednica nije uopće bila izvorni historijski proizvod, već umjetni proizvod fiskalne politike carizma." Čičerin, koji opet jednom dokazuje da su liberalni naučenjaci kao historičari obično mnogo manje upotrebljivi nego njihove reakcionarne kolege, prihvaća, dakle, teoriju o pojedinačnom naseljavanju koja je poslije Maurera posve napuštena obzirom na zapadnu Evropu; zajednice su navodno nastale tek u 16. i 17. stoljeću. Pritom Čičerin cijelokupnu zajedničku zemljoradnju i rasподjelu parcela izvodi iz izmješanosti pojedinih parcela, zajednički posjed zemljišta izvodi iz sukoba oko granica, a javnu moć zadružne zajednice izvodi iz fiskalnog zajedničkog jamstva u vezi s porezom na glavu uvedenim u 16. stoljeću; on uglavnom vrlo liberalno postavlja na glavu sve historijske sveze, uzroke i djelovanje.

Bez obzira na to što se misli o starodnevnosti i podrijetlu seoske zajednice njiva u Rusiji, činjenica je da je ona na svaki način preživjela čitavu dugu povijest kmetske ovisnosti, pa čak i dokidanje te ovisnosti. Ovdje nas zanima samo njezin usud u 19. stoljeću.

Kada je car Aleksandar II. provodio svoje takozvano »oslobađanje seljaka« seljacima su — sasvim po pruskom uzoru — prodavali njihovu vlastitu zemlju, pri čemu su gospodari za najslabije dijelove svojeg posjeda dobili od fiskusa izdašno odmjerene vrijednosne papire, a na zemlju »izručenu« seljacima nametnut je dug što ga je s godišnjom stopom od 6% u 49 godina trebalo isplatiti državnim financijama. No, ta zemlja nije, kao u Pruskoj, dana pojedinim obiteljima kao privatno vlasništvo, već su ju čitave općine dobile kao vlasništvo koje se nije smjelo prodati ili založiti. Općine su solidarno odgovarale za sve poreze i dažbine i bile su slobodne u potraživanjima spram pojedinih svojih članova. Na taj je način uređeno čitavo golemo područje velikoruske seljačke zemlje. Početkom devedesetih godina dioba je čitavog zemljišnog posjeda u evropskoj Rusiji bila slijedeća (bez

Poljske, Finske i područja donskih kozaka): državne su domene, koje su uglavnom bile sastavljene od огромnih šumskih područja na sjeveru i od pustе zemlje, obuhvaćale 150 milijuna desyatina," carske apanaže 7 milijuna, u posjedu crkve i gradova bilo je ne manje od 9 milijuna, u privatnom je posjedu bilo 93 milijuna, od kojih je samo 5% pripadalo seljacima, a ostatak plemstvu; 131 milijun desyatina bilo je, međutim, seljački zajednički posjed. Još godine 1900. 122 milijuna hektara nalazilo se u zajedničkom posjedu seljaka, a samo 22 milijuna u njihovu privatnom posjedu.

Pogledamo li privređivanje ruskog seljaštva na tom ogromnom području onakvo kakvo je bilo sve do nedavno, a ponegdje još i danas, s lakoćom ćemo prepoznati tipične poteze zadružne zajednice uobičajene kako u Njemačkoj tako i u Africi, na obalama Gangesa jednako kao i u Peruu. Njive su bile razdijeljene, a šume, pašnjaci i vode bile su zajednički posjed. Obzirom na prevladavanje primtivnog tro-poljnog privređivanja i zimske i ljetne njive su se, obzirom na kakvoću zemljišta, dijelile na parcele (»karte«), a svaka parcela opet na pojedine trake. Ljetne parcele su se raspodjeljivale u travnju, a zimske u srpnju. Zbog brižljivog pridržavanja pravedne raspodjele rascjepkanost je bila tolika, da je, na primjer, u moskovskoj guberniji prosječno na neko zimsko i ljetnje polje dolazilo 11 parcela, tako da je svaki seljak morao obrađivati barem 22 raštrkane parcelice. Zajednica je obično izdvojila površine koje su u slučaju nužde mogle biti obrađene u zajedničke svrhe ili je pak uredila zalihe žita u koje je svaki član morao dati svoj doprinos. Tehnički je napredak privređivanja bio zajamčen time što je svaka obitelj smjela svoj udio zadržati 10 godina uz uvjet da ga gnoji ili su pak na svakoj parceli unaprijed određeni dijelovi koji su se gnojili i samo su se svakih deset godina raspodjeljivali. Ovo je pravilo važilo obično za lanena polja, za voćnjake i nasade povrća.

Raspodjela zajedničkih stada na različite pašnjake i polja, najamljivanje pastira, ogradijanje pašnjaka, zaštita polja, te određivanje sustava njiva, vrijeme za pojedine poljske radove, termini i način raspodjele — sve je to bilo stvar općine, to jest seoske skupštine. Što se tiče učestalosti raspodjele vladala je velika raznolikost. U jednoj jedinoj guberniji, na primjer u Saratovu, 1877. godine od 278 istraživanih zajednica gotovo je polovina izvršavala raspodjelu godišnje, a sve ostale svakih 2, 3, 5, 6, 8 ili 11 godina, a 38 zajednica, koje su uglavnom prakticirale gnojidbu, sasvim je obustavilo raspodjelu.²⁰

Najneobičnije obzirom na rusku zadružnu zajednicu jest način raspodjele zemljišta. Ovdje nije vladao princip jednakih udjela kao kod starih Germana, ili princip veličine obiteljskih potreba kao kod starih Peruanaca, već jedino princip poreske moći. Fiskalni su poreski interesi nakon »os-

lobađanja seljaka» vladali čitavim životom seoske zajednice, a sve su se seoske institucije vrtjele oko toga. Caristička je vlast kao podlogu oporezivanja uzimala, doduše, samo takozvani »revidirani broj duša«, to jest sve muške stanovnike općine bez obzira na starost, što se sve od prvog prebrojavanja seljaka u vrijeme Petra Velikog provodi približno svakih 20 godina pomoću znamenitih »revizija« koje su bile strah i trepet ruskog naroda i zbog kojih su se razbjegala čitava sela.¹¹

Vlada je oporezivala sela obzirom na revidirani broj »duša«. Zajednica je, međutim, paušalnu sumu koja je otpala na nju razdijelila po seoskim domovima obzirom na broj radne snage, te se udio zemljišta određivao po tako računatoj poreskoj sposobnosti. Udio zemljišta se nije u Rusiji od 1861. nadalje tako pojavljivao kao temelj za seljakovu ishranu, već kao temelj poreske sposobnosti, to nije bila blagodat na koju je pojedini seoski dom imao pravo, već je to bila dužnost nametnuta svakom članu te općine kao državna služba. Nema stoga ništa originalnijeg od ruske seoske skupštine na kojoj se izvršavala raspodjela. Svuda su se mogli čuti protesti zbog prevelikih dodijeljenih udjela, sirote obitelji bez prave radne snage s pretežno ženskim ili maloljetnim članovima bile su već unaprijed, po milosti pošteđene svojeg udjela zbog »bespomoćnosti«, a siromašna je masa prisilila bogate seljake da preuzmu najveće udjele. Poresko breme koje je na takav način u središtu pažnje ruskog seljačkog života zaista je ogromno. Uz sumu otkupa dolazili su još i porez na glavu, općinski, crkveni, porez na sol, itd. U osamdesetim godinama porezi na glavu i sol bili su dokinuti, no breme je ipak ostalo toliko veliko da je gutalo svu privrednu snagu seljaštva. Po nekoj statistici iz devedesetih godina 70% seljaštva iz svojeg je zemljišta dobijalo manje od egzistencijalnog minimuma, 20% bilo je u stanju da se samo uzdržava, no nisu mogli brinuti za stoku, a samo je 9% moglo prodavati neki višak. Odmah nakon »oslobodenja« ruskog sela poreski su zaostaci stoga postali uobičajenom pojavom. Već se u sedamdesetim godinama uz prosječni godišnji prihod od 50 milijuna rubalja od poreza na glavu pojavio i godišnji manjak od 11 milijuna. Nakon dokidanja poreza na glavu bijeda je ruskog sela rasla zahvaljujući istovremeno rastućem posrednom oporezivanju. Godine 1904. poreski su zaostaci iznosili 127 milijuna rubalja, no zbog gotovo potpune nemogućnosti istjerivanja i revolucionarnog vrenja oni su gotovo sasvim otpisani. Porezi uskoro nisu samo gutali čitav seljakov prihod, već su ga natjerali na traženje dopunske zarade. S jedne strane se radilo o sezonskim poljskim radovima koji u vrijeme žetve još i danas u Rusiji dovode do čitave selidbe naroda; pritom najjači seoski stanovnici idu na velika gospodska imanja za dnevnu nadnicu, a svoje vlastite parcele prepustaju slabijoj snazi starih, ženskih ili nedoraslih radnika. S druge strane, privlači ih grad, tvornička industrija.

Tako se, posebice u centralnom industrijskom rujonu, oblikuje onaj sloj povremenih radnika koji samo povremeno zimi sele u gradove, uglavnom u tekstilnu industriju, a u proljeće se, zajedno sa svojim zarađenim novcem, vraćaju na poljske rade. Na kraju krajeva tomu se u mnogim područjima pridružuje još i industrijski kućni rad, ili slučajni poljoprivredni dodatni pogon, poput prijevoza ili šumarskih rada. A unatoč svemu tomu, najveća masa seljaka jedva uspijeva sačuvati svoj život. Ne samo sve plodove zemljoradnje, već i cijelokupni sporedni industrijski dohodak proždiru porezi. Zadržana zajednica koja je solidarno odgovorna za poreze bila je od strane države opremljena moćnim ovlaštenjima spram svojih članova. Ona je one koji su zaostali s porezom mogla drugdje iznajmljivati kao nadničare i preuzeti novac što su ga tako zaradili, ona je dodjeljivala i oduzimala pasoš bez kojeg seljak nije smio napustiti svoje selo. Ona je, na kraju krajeva, imala i zakonsko pravo da članove koji zaostaju s porezom tjelesno kažnjava. Rusko selo je periodično u velikim područjima unutrašnje Rusije pružalo vrlo neobičnu sliku. Dolaskom poreskih utjerivača u selu je započela procedura za koju je carska Rusija izmisnila tehničko ime »izbatinjavanje zaostataka«. Okupila se cijela seoska skupština, »zaostali« su morali skinuti hlače i leći na klupu nakon čega su ih njihovi zadružni drugovi jedan po jedan krvavo bičevali prutovima. Stenjanje i glasni plač bičevanih — to su uglavnom bili bradati očevi obitelji, pa i sjedokosi starci — ispratili su visoku vlast koja je nakon obavljenog posla trojkama uz veselo odzvanjanje odjurila u drugo selo da тамо priredi isto. Često su se seljaci samoubojstvom spasavali od javne egzekucije. Neki je drugi originalni cvijet takvih prilika bilo »prošenje poreza«, osiromašeni su stari seljaci s prosjačkom palicom krenuli na put da skupe zaostale poreze i vrate se u selo. Takav zadružni sustav pretvoren u stroj za istjerivanje poreza država je strogo i ustajno čuvala. Zakon iz godine 1881. određuje, na primjer, da zajednice smiju zadružno zemljište prodati samo uz pristanak dvije trećine seljaka, pri čemu to moraju odobrati i ministar unutrašnjih poslova, ministar financija i ministar za velika imanja. Pojedini su seljaci svoja naslijedna dobra smjeli prodavati samo članovima zadružne zajednice. Bilo je zabranjeno uzimati hipoteke na seljačku zemlju. Pod Aleksandrom III. seoska je zajednica bila lišena svake autonomije i postavljena pod nadzor »zemaljskih poglavara« — ta je institucija bila vrlo slična instituciji pruskih pokrajinskih savjetnika. Zaključci zadružnih skupština trebali su odobrenje tih činovnika, rasподjela zemlje izvršavala se pod njihovim nadzorom, isto tako kao i određivanje i istjerivanje poreza. Zakon iz godine 1903. bio je djelomična koncesija pritisku vremena time što dopušta preraspodjelu samo svakih 12 godina. Ujedno se napuštanje zajed-

nice, međutim, vezalo uz odobrenje zajednice i uz uvjet da je dотični isplatio cjelokupni iznos svojeg dijela otkupa.

Unatoč svim tim umjetnim zakonskim ogradama u koje je bila stisnuta seoska zajednica, unatoč skrbništvu triju mistarstava i čitave najezde činovnika, raspadanje se nije moglo zaustaviti. Breme poreza, propadanje seljačkog pri-vredovanja zbog dodatnog rada u poljoprivredi i industriji, nedostatak zemljišta, naročito šuma i pašnjaka što ih je pri-likom otkupa plemstvo uglavnom prigrabilo sebi, no i upo-rabive zemlje za oranje zbog rasta stanovništva, doveli su na selu do bijega u grad i pojave lihvara u selu. U onoj mjeri u kojoj je udio zemlje zajedno sa dodatnom zaradom u indu-striji i drugdje sve više služio samo tomu da se isplate porezi, iako se to zbiljski nikada nije moglo uraditi, a i najbi-jedniji život postajao je sve manje mogućim pripadnost za-družnoj zajednici postajala je željezni okovom, verigama gladi oko seljakovog vrata. Prirodni je cilj čežnje za čitavu masu siromašnjih članova općine postalo odbacivanje tih okova. Policija je tisuće bjegunaca vraćala kao skitnice bez pasoša u njihove matične zajednice gdje su ih njihovi drugovi egzemplarno kažnjivali na klupi za šibanje. No, šiba i pasoška prinuda pokazali su se nemoćnima pred masovnim bježevanjem seljaka koji su u noći i magli napuštali pakao svojeg »seoskog komunizma« odlazeći u grad da bi se тамо definitivno uto-pili u moru industrijskog proletarijata. Drugi, koji zbog obi-teljskih veza ili drugih razloga nisu željeli bježati, pokušali su na legalni način dobiti dopuštenje za dolazak. Za tako nešto bilo je, međutim, potrebno da se isplati otplatni dug, a tu je nastupao lihvar. Ruski je seljak vrlo rano počeo ovisiti o lihvaru i zbog poreskog bremena i zbog prinudne pro-daje žita pod najlošijim uvjetima. Svaka nevolja, svaki slabiji urod opet su značili odlazak lihvaru. A i samo oslobođenje iz jarma općine za većinu nije bilo pristupačno nikako drukčije nego padanjem pod jaram lihvara kojemu su postali obvezni na nesagledivo vrijeme. Dok su siromašni seljaci željeli istu-piti iz zadružnog saveza da se oslobole bijede, bogati su istupali da bi se oslobodili neprijatne solidarne odgovornosti za poreze siromašnjih. A i tamo gdje nisu napuštali zajednicu oni su bili ujedno uglavnom i seoski lihvari, te su na zadruž-nim skupovima zadobili vladajuću moć spram siromašne ma-se, a zadužena i ovisna većina moralna je prihvatiću njihove odluke. U krilu seoske zajednice, koja je formalno bila zasno-vana na jednakosti i zajedničkom vlasništvu, oblikovala se tako razgovjetna klasna dioba na malobrojnu, ali utjecajnu seosku buržoaziju i na masu ovisnih i zaista proletariziranih seljaka. Unutrašnje propadanje seoske zajednice pritisnute porezom, razjedane lihvarima, unutrašnje podijeljene, konač-no se izrazilo i izvanjski. Glad i seljačke bune u osamdesetim su godinama u Rusiji bili periodične pojave koje su se s jednakom neumitnošću pojavljivale u gubernijama unutraš-

njosti s kojom su ih pratili poreski egzekutor i vojska koja je »smirivala« sela. Ruska su polja na velikom području postala prizorištem strahovitog umiranja zbog gladi i krvavih meteža. Ruski mužik dijelio je usud indijskog seljaka, a Orissa se ovdje zvala: Saratov, Samara i tako dalje niz Volgu.² Kada je, konačno, 1904. i 1905. izbila revolucija gradskog proletarijata Rusije, seoske su pobune, koje su do tada bile kaotične, po prvi puta svom težinom pale kao politički faktor na vagu revolucije, a agrarno je pitanje postalo centralnom točkom. Sada, kada su se seljaci poput nezaustavljive bujice sručili na plemićke posjede i zapalili »plemička gnezda« tražeći zemlju, kada je radnička partija nevolju seljaka formulirala u revolucionarnom traženju da se državni i veleposjednički posjed ekspropriira bez odštete i preda seljacima, carizam je konačno odstupio od svoje stotinama godina željeznom rukom provođene agrarne politike. Zadružna se zajednica nije više mogla spasiti: valjalo ju je napustiti. Već godine 1902. položena je sjekira uz sam korijen seoske zajednice u njezinom specifičnom ruskom obliku: dokinuta je solidarna odgovornost za porez. Financijska politika carizma sama je djelatno pripremala tu mjeru. Fiskus se lako mogao odreći solidarnog jamstva za izravne poreze kada su neizravnim postigli takvu visinu da je u budžetu godine 1906. u cijelokupnom prihodu od 2030 milijuna rubalja samo 148 milijuna došlo iz izravnih poreza, a 1100 milijuna iz posrednih, 558 milijuna samo iz monopola rakije što ga je »liberalni« ministar Witte uveo za borbu protiv piganstva. Bijeda, beznadnost i neznanje seljačkih masa pobrinuli su se za točno plaćanje tog poreza, poput najpouzdanijeg solidarnog jamstva. 1905. i 1906. ostatak otkupnog duga smanjen je na polovinu, a 1907. potpuno dokinut. 1907. provedena »agrarna reforma« postavila je kao stvoreni cilj stvaranje privatnog vlasništva malih seljaka. Za to je trebalo poslužiti parceliranje državnih posjeda, apanja i djela veleposjeda. Tako je proleterska revolucija 20. stoljeća čak u svojoj prvoj, nezavršenoj fazi već likvidirala posljednje ostatke kmetstva zajedno sa zadružnom zajednicom što ju je carizam umjetno konzervirao.

III.

S ruskom seoskom zajednicom završava promjenjivi tijek sudbina u primitivnom agrarnom komunizmu. Započeta kao prirodni proizvod društvenog razvoja, kao najbolje jamstvo privrednog razvoja, materijalnog i duhovnog uspjevanja društva, zadružna zajednica završava kao zloupotrebljeno oruđe političke i privredne zaostalosti.

Ruski seljak što ga njegovi vlastiti drugovi u službi carskog apsolutizma šibaju; to je najokrutnija historijska kritika uskih granica prakomunizma i upečatljiv izraz činjenice da je i ova društvena forma podložna dijalektičkom pravilu: umnost se pretvara u besmislicu, a blagodat u pokoru.

Pri pažljivom promatranju sudbine zadružnih zajednica u različitim zemljama i dijelovima svijeta uočavamo prije svega dvije činjenice. Daleko od toga da bude krutom nepromjenjivom šablonom ova najviša i posljednja forma prakomunističkog privrednog sistema pokazuje, naprotiv, beskonačnu raznolikost, savitljivost i prilagodljivost, ona se, ovisno o historijskom milieu-u, pojavljuje u najrazličitijim formama. Ona pritom u svakom milieu-u i u svim uvjetima prolazi kroz tiki proces preobrazbe koji, zbog svoje polaganosti, izvana najprije uopće nije primjetljiv, no u unutrašnjosti društva stalno postavlja nove forme na mjesto zastarjelih i tako pod svakom političkom nadgradnjom domaćih ili tudi državnih uredenja, u socijalnom i privrednom životu neprestano doživljuje nastajanje i propadanje, razvoj ili propast.

Ujedno ova društvena forma, zahvaljujući svojoj elastičnosti i prilagodljivosti, pokazuje izvanrednu izdržljivost i trajnost. Ona prkosí svim olujama političke povijesti, ili što više, ona ih sve pasivno podnosi, pušta da sve prolazi pored nje i stoljećima strpljivo podnosi pritisak svakog osvajanja, despotstva i izrabljivanja. Samo jedan dodir ne podnosi te ga ne može preživjeti: susret s evropskom civilizacijom, to jest s kapitalizmom. Sukob s njim je za staro društvo svuda i bez svake iznimke smrtonosan, te on postiže ono što tisućljećima nije uspjelo ni najdivljijim osvajačima: čitava društvena struktura raspada se iznutra, sve tradicionalne veze pucaju i društvo se u najkraćem vremenu pretvara u bezobličnu gomilu ruševlja.

No, smrtonosni je dah evropskog kapitalizma samo posljednji, a ne jedini faktor od onih koji ranije ili kasnije čine propadanje primitivnog društva neizbjegnim. Klice su dane u unutrašnjosti samog društva. Ukoliko sažmemo različite metode njegovog propadanja što smo ih upoznali u različitim primjerima, onda se nadaje stanovit povijesni slijed. Komunistički posjed proizvodnih sredstava pružao je kao temelj strogo organiziranog načina privređivanja u dugim razdobljima jamstvo produktivnog procesa rada i najboljeg materijalnog osiguravanja opstanka i razvoja društva. No, upravo taj sigurni, iako polagani napredak produktivnosti rada morao je s vremenom doći u stanovit sukob s komunističkom organizacijom. Nakon što je u krilu ove organizacije učinjen presudni korak ka razvijenoj zemljoradnji — uporaba pluga — te je zadružna zajednica na toj osnovi zadobila svoje čvrste forme, poslije nekog je vremena slijedeći korak u razvitku proizvodne tehnike učinio nužnim intenzivniju obradu zemljišta, a takva je obrada na tadašnjem stupnju poljoprivredne

tehnike bila moguća samo intenzivnijim malim pogonom, čvrstim i potpunijim vezivanjem osobne radne snage sa tlom. Duže upotrebljavanje iste parcele na korist iste seljačke obitelji postalo je preduvjetom pažljivije obrade. I u Njemačkoj i u Rusiji posebno je gnojidba postala uzrokom rijeđih raspodjela. Općenito je moguće posvuda u životu zadružnih zajednica otkriti sklonost ka sve većim vremenskim razmacima između novih raspodjela, što je prije ili kasnije dovelo do prelaska na naslijedni udio. Usuglašenost pomaka od zajedničkog ka privatnom vlasništvu i intenziviranja rada vidi se po tomu što su šume i pašnjaci svuda najdulje općinsko vlasništvo, dok rad na njivama koji je intenzivniji vodi najprije podjeli zemljišta, a kasnije naslijedivanju. Fiksiranjem privatnog vlasništva parcela njiva, zajednička privredna organizacija nije još dokinuta, ona će se još dugo održati zbog isprepletenosti posjeda i zbog zajedničkih šuma i pašnjaka. Time nije dokinuta ni privredna i socijalna jednakost u krilu starog društva. Najprije se stvara samo masa seljaka čiji su životni uvjeti izjednačeni, koji uglavnom stoljećima rade u skladu sa starom tradicijom i u skladu s njom i žive. No, budućoj su nejednakosti već otvorena vrata naslijednošću parcela i njome povezanim naslijednim diobama ili majoratima, naročito kasnije mogućnošću kupovanja i općenito trgovine seljačkim posjedima.

No, podrivanje starog društva opisanim procesom napreduje vrlo polako. Djeluju, međutim, i historijski faktori koji svoj posao obavljaju mnogo temeljitije i brže, a to su obuhvatniji javni zadaci što im zadružna zajednica po svojoj prirodi nije dorasla. Vidjeli smo već koliko je na istoku navodnjavanje značajno za zemljoradnju. Ovo visoko intenziviranje rada i moćno povećanje njegove produktivnosti dovelo je do mnogo dalekosežnijih rezultata nego što je to, na primjer, bio slučaj sa gnojidbom na zapadu. Provođenjem umjetnog navodnjavanja unaprijed se računalo na masovni rad u velikom mjerilu, na veliki pogon. U krilu zadružne organizacije nije moguće naći organe za tako nešto, te su morali biti stvorenii posebni organi koji su stajali iznad zadružnih zajednica. Znamo da je upravljanje javnom vodogradnjom bilo najdubljim korijenom svećenstva i svakog orientalnog gospodstva. No, i na zapadu i svugdje postoje određeni javni poslovi koji, bez obzira na to koliko su jednostavni uspoređeni s današnjom državnom organizacijom, ipak moraju biti obavljeni i u svakom primitivnom društvu, koji rastu s razvojem i napretkom tog društva, te su za njih vremenom potrebni posebni organi. Svuda — u Njemačkoj i u Peruu, u Indiji i Alžиру — primijetili smo da tijekom razvoja javne dužnosti u primitivnom društvu pokazuju tendenciju da se iz izbornih pretvore u naslijedne funkcije.

Na početku ni taj preokret koji se zbiva polako i neosjetljivo nije prekid s osnovom komunističkog društva.

Nasljednost javnih funkcija i ovdje se prirodnim putem nadaje iz okolnosti da i ovdje, kao i u čitavom biću primitivnog društva, tradicija i osobno skupljeno iskustvo najbolje osiguravaju ispunjavanje neke dužnosti. Vremenom, međutim, nasljednost funkcija u stanovitim porodicama neumitno vodi nastajanju male domaće aristokracije koja se iz sluga zajednice pretvara u njezine gospodare. Nepodijeljeni zajednički posjedi, *ager publicus* Rimljana koji su prirodno izravno potpadali pod javnu vlast, postali su privrednom osnovom staleškog uzdizanja tog plemstva. Krađa nepodijeljenog ili neobrađenog zadružnog zemljišta redovita je metoda svih domaćih i stranih vladara da se uzdignu nad seljačke mase i da ih politički podjarme. Kada se radi o nekom narodu koji živi daleko od glavnih kulturnih puteva primitivno će se plemstvo po svojem načinu života malo razlikovati od mase, ono će još uvijek izravno surađivati u procesu proizvodnje, te će stanovitom demokratskom jednostavnošću navika prikrivati razlike u posjedu. Tako je kod Jakuta rodovska aristokracija samo obzirom na broj stoke bogatija i utjecajnija u javnom životu od mase jednostavnih seljaka. Čim, međutim, dolazi do kontakta sa narodima više civilizacije i do živahne razmjene ostalim se privilegijama plemstva uskoro pridružuju profinjenije životne potrebe i odvikavanje od rada, a u društvu dolazi do pravog staleškog diferenciranja. Najtipičnija je slika Grčka u razdoblju nakon Homera.

Dioba rada, dakle, prije ili kasnije vodi razaranju političke i ekonomijske jednakosti u krilu primitivnog društva i to iznutra. Jedan od poslova javnog karaktera igra pri tom sasvim istaknutu ulogu u tom procesu, te svoj posao obavlja mnogo energičnije od javnih funkcija miroljubivog karaktera: to je vođenje rata. To je ponajprije stvar mase društva, no vremenom, posebno zbog napretka proizvodnje, postaje specijalnošću određenih krugova primitivnog društva. Sto je radni proces društva razvijeniji, planskiji i sređeniji, to teže podnosi nepravilnost rata i njegovo rasipanje vremena i snage. U lovu i nomadskom stočarstvu ratni su pohodi od vremena na vrijeme izravni rezultat privrednog sistema, no zemljoradnja je vezana s velikom miroljubivošću i pasivnošću mase društva, te upravo stoga traži posebni ratni stalež za svoju obranu. Na ovaj ili onaj način ratni život — koji je i sam samo izraz uskih granica produktivnosti rada — igra veliku ulogu kod svih ratničkih naroda i vremenom gotovo posvuda dovodi do novog načina diobe rada. Oblikovanje ratnog plemstva ili ratnog poglavarstva svuda je najjači udarac socijalnoj jednakosti primitivnog društva. Tako dolazi do toga da svugdje gdje još upoznajemo historijski zapamćena, ili još uvijek egzistirajuća primitivna društva, više ne nailazimo na one odnose slobodnih i jednakih što ih je Morgan u jednom sretnom primjeru mogao opisati kod Irokeza. Naprotiv, svuda nalazimo nejednakost i izrabljivanje, to su karakteristike

svih primitivnih društava na koje nailazimo kao na proizvod duge povijesti raspadanja, bez obzira na to da li se radi o orijentalnim vladarskim kastama ili o jakutskoj rodovskoj organizaciji, o »velikim ljudima clana« kod škotskih Kelta, ili o ratnom plemstvu Grka, Rimljana i Germana u vrijeme seobe naroda, ili, na kraju, o malim despotima afričkih crnačkih carstava. Promatrajmo, na primjer, znamenito carstvo Muata Kazembe u centralnoj južnoj Africi, na istoku carstva Lunda, u koje su Portugalci prodrili početkom 19. stoljeća, pa čemo ovdje u srcu Afrike, čak i na području u koje Europejci nisu prodrili, kod primitivnih crnaca, naći društvene prilike u kojima nema više mnogo slobode i jednakosti za članove. Tako nam, na primjer, te slučajeve opisuje ekspedicija majora Monteiroa i pukovnika Camittoa koji su godine 1831., polazeći od Zambezija, počeli prodirati u tu zemlju u svrhu trgovanja i istraživanja. Najprije je ekspedicija došla u zemlju naroda Marawi koji se bave primitivnom zemljoradnjom, stanuju u stožerastim kućicama iz palisada i oko kukova nosi samo maramicu. U vrijeme u kojem su Monteiro i Camitto tamo boravili, zemlja je bila podređena despotskom poglavici koji je nosio naziv »nede«. Svi sporovi rješavali su se u njegovom glavnom gradu Muciendi i protiv njegove odluke nije bilo priziva. Samo zbog forme skupljao je savjet starješina, no oni su uvijek morali biti njegovog mišljenja. Zemlja je razdijeljena na provincije u kojima vladaju »mambosi«, a provincije na okružja na čijem čelu su »funosi«. Sve su te počasti naslijedne. — 8. kolovoza dospjeli su u rezidenciju Mukande, najmoćnijeg poglavice naroda Čeva. Poslan mu je poklon sastavljen od razne pamučne robe, crvenog platna, različitih drangulija, soli i kaurisa, a idući je dan došao u logor. Mukanda je bio čovjek šezdesetih ili sedamdesetih godina, prijatne, majestetične vanjštine. Njegova je jedina odjeća bila prljava krpa obavijena oko bokova. Ostao je približno dva sata i prije odlaska izmolio je od svakoga na ljubazan, nedoljiv način poklon. — Pogreb poglavice kod Čeva je popraćen krajnje barbarским ceremonijama. Sve žene preminulog zajedno s njim zatvaraju se u istu kolibu dok sve ne bude spremno za pogreb. Povorka nakon toga kreće prema raci i kad stignu tamo najmilija žena poglavice i sedam drugih silaze u jamu i sjednu tamo s ispruženim nogama. Ovu živu podlogu prekriju platnom, na nju se položi leš i nakon toga bacaju u jamu još šest žena kojima su prije slomili vrat. Nakon toga se grob zatvara, a užasna ceremonija završava time da na kopljima nabodu dvojicu mladića, te jedan s bubnjem bude zasađen pri glavi a drugi koji drži luk i strijelu na drugom kraju groba. Major Monteiro za vrijeme boravka u državi Čeva prisustvovao je takvom pogrebu. — Nakon toga su krenuli uzbrdo, u sredinu carstva. Portugalci su došli u visoku, pustu pokrajinu gotovo sasvim lišenu namirnica; po svuda su sretali tragove pustošenja ranijim ratničkim pohodi.

ma, a glad je počela opasno ugrožavati ekspediciju. Poslali su glasnika s nekoliko poklona najbližem mambosu da bi doobili vodića s tužnom viješću da su mambosa zajedno s čitavom obitelji našli sasvim samog u selu gdje očekuje smrt od gladi. — Još prije no što su stigli u središte carstva doživjeli su iskušenja barbarske pravde koja je tamo vladala; susretali su često mlade ljude kojima je zbog nekog sitnog prestopa odrezan nos, uho, ruke ili neki drugi dio tijela. — 19. studenoga konačno su ušli u glavni grad gdje je magarac što ga je jahao pukovnik Gaminetto izazvao veliku pažnju. Dospjeli su na cestu dugu približno tričetvrt sata koja je na obje strane bila okružena ogradom visokom 2—3 metra, napravljenom od isprepletenog pruća, a toliko je bila uredna da je izgledala poput stijene. Na nekim su razmacima vidjeli mala otvorena vrata. Na kraju ceste nalazi se mala četverokutna baraka koja je otvorena samo prema zapadu, a na postolju se nalazi ljudski lik grubo izdjeljan iz drveta, visok oko 70 centimetara. Pred otvorenom stranom ležala je gomila od nekih 300 lubanji. Tu se cesta pretvara u veliki trg na čijem je drugom kraju velika šuma, odvojena od trga samo ogradom. Na izvanjskoj strani te ograde i na obje strane ulaza vidi se ukras od nekih 30 lubanja. — Sada slijedi prijem kod Muata koji se Portugalcima pokazao u svakakvoj barbarskoj opremi i okružen ratnom silom od nekih 5000 do 6000 ratnika. Sjedio je na stolici prekrivenoj zelenom čojom koja je stajala na gomili lavovskih i leopardskih koža. Na glavi je imao stožerastu kapu skerletne boje sastavljenu od pera dugih pola metra. Oko čela mu se obavio dijadem od sjajnog kamenja; vrat i ramena je prekrivao nekakav okovratnik sastavljen od puževa, četverouglastih ogledala i lažnih dragulja. Oko svake ruke obavijala se traka iz plave čoje obrubljena krznom; na rukama je osim toga imao nizove plavog kamenja. Donji dio tijela bio je prekriven žutim platnom obrubljenim nečim crvenim i plavim, a platno je bilo skupljeno nekim pojasmom. I na nogama je imao nizove plavih kamenja. Monarh je sjedio vrlo ponosno, a sedam šarenih suncobrana ga je štitilo; umjesto žezla u ruci je držao rep nekog gnua, a dvanaest crnaca je s metlama sklanjalo i svaku najmanju prašinu i nečistoću oko njega. Oko vladara se skupila vrlo komplikirana pratnja. Njegovo je prijestolje bilo okruženo sa dva reda figura visokih 40 centimetara koje su predstavljale gornji dio tijela crnca ukrašenog životinjskim rogovima, a između tih figura sjedila su dva crnca paleći aromatično lišće na posudama punim užarenog ugljena. Počasno su mjesto zauzimale dvije glavne žene, od kojih je prva bila obučena slično kao i Muata. U pozadini se okupio harem od nekih četiristo žena, no te su dame bile sasvim gole ako se izuzme marama oko kukova. Osim toga tu je bilo još dvjesto crnih dama koje su čekale na moguće zapovijesti. Unutar četverokuta dama sjedili su najviši dostojanstvenici carstva, takozvani kilolo, na lavov-

skim i leopardovskim kožama, svaki s po jednim suncobra-nom i odjeveni slično kao i Muata; bili su tu i različiti orkestri sastavljeni od vrlo neobičnih instrumenata koji su stvarali paklenu galamu, a i nekoliko dvorskih luda koje su trčale okolo obavijene kožama. Sve to je okruživalo Kazembu koji je dostoјno pripremljen dočekivao Portugalce. Muata je apsolutni vladar tog naroda, a njegov naziv znači naprosto »gospodin«. Pod njim su najprije plemstvo, takozvani kilolo koji se također dijele u dvije klase. Među najotmjenijim plemićima su prijestolonasljednik, Muatini najbliži rođaci i vrhovni zapovjednik vojske. No, čak i život i posjed plemića su neograničeno na volju Muatinim zahtjevima. Kada je tiranin loše volje onome koji možda nije razumio neku zapovijest te je još jedanput zapitao može dati odrezati uha »da bi ga naučio bolje čuti«. Svaka krađa njegova vlasništva kažnjava se amputacijom ušiju i ruku; svatko tko se sastane ili čak samo progovori s nekom od njegovih žena biva ubijen ili barem sasvim osakaćen. Vladar uživa toliko poštovanje praznovjernog puka da se misli kako ga nitko ne može dotaknuti, a da ne umre zbog njegovih čarolija. Budući, međutim, nije moguće izbjegavati svaki dodir s njim, izmišljeno je sredstvo protiv te smrti. Onaj tko je dotaknuo gospodara klekne pred njega da mu stavi na neki misteriozni način dlanove na tijelo čime ga oslobađa smrtonosne čarolije.²³ To je slika društva koje se jako udaljilo od izvornih temelja primitivne zajednice, od jednakosti i demokracije. Pritom nije rečeno da pod tom formom političkog despotizma više nisu postojali zadružni odnosi, zajedničko vlasništvo zemljišta, organizirani zajednički rad. Portugalci koji su pažljivo zabilježili svaku pojedinost odjeće i čitave audijencije nisu, kao ni ostali Evropejci, nikakvu pažnju posvetili ekonomijskim prilikama, a naročito ih nije zanimalo ono što je bilo u proturječju s evropskim privatnim vlasništvom. Na svaki se način, međutim, socijalna nejednakost i despotstvo u primitivnom društvu razlikuju od onih koji vladaju u civiliziranom društvu i koje je civilizirano društvo nametnulo primitivnom. Uzdizanje primitivnog plemstva i despotska moć primitivnog poglavice isto su toliko prirodni proizvodi društva kao i svi ostali životni uvjeti. Oni su samo drukčiji izraz bespomoćnosti društva spram prirode što ga okružuje i spram vlastitih socijalnih prilika, one bespomoćnosti koja podjednako dolazi do izražaja u kulturnim praktikama i u periodičnom haranju gladi, kada despotske poglavice zajedno sa svojim podanicima napola ili sasvim umiru od gladi. Ova vladavina plemstva i poglavice jest stoga sasvim u skladu s ostalim materijalnim i duhovnim formama društva što se posebno vidi u karakterističkoj činjenici da je politička moć primitivnog vladara uvjek tjesno povezana s primitivnom prirodnom religijom, s kultom umrlih, te je on njihov nosilac. S tog su stanovišta Muata Kazembe, vladar crnaca Lunda, što ga u grob slijedi

14 živih žena i o životu i smrti svojih podanika odlučuje obzrom na svoje hirovito raspoloženje, budući je po vlastitom uvjerenju i vjerovanju svojeg naroda moćni vrač, ili pak despotski »knez Kazongo« sa rijeke Lomami koji će 40 godina kasnije u ženskoj suknnji, prekriven majmunskim kožama i s prljavom maramicom oko glave zajedno sa svoje dvije gole kćeri okružen svojim dostojanstvenicima i narodom s velikim dostojanstvom plešući pozdraviti Engleza Camerona — po sebi mnogo manje neobične pojave, manje absurdne i sude, no što je »bogom dana vladavina« čovjeka što mu ni najgori neprijatelj ne može reći da se bavi čarolijama, nad 67 milijuna glava jednog naroda koji je stvorio Kanta, Helmholtza i Goethea.

Primitivno komunističko društvo svojim vlastitim unutrašnjim razvojem vodi nastajanju nejednakosti i despotstva. No, ono zbog toga ne propada; može dapače tisućljećima nastaviti svoju egzistenciju u takvim uvjetima. No, u pravilu takva društva prije ili kasnije postaju plijenom tuđeg osvajanja, te tada u njima dolazi do više ili manje dalekosežne socijalne preobrazbe. Povjesno je posebno značajno muslimansko osvajanje, budući je ono u mnogim područjima Azije i Afrike prethodilo evropskom osvajanju. Svuda gdje su muslimanski nomadski narodi — bilo Mongoli, bilo Arapi — uspostavili svoje tuđinsko gospodstvo u nekoj zemlji započeo je socijalni proces što ga Henry Maine i Maxim Kovalevsky opisuju kao feudaliziranje zemlje. Osvajači nisu prisvojili zemljište, već su svoju pažnju posvetili dvostrukom cilju: skupljanju dažbina i utvrđivanju vojne vladavine u zemlji. Određena je administrativno-vojna organizacija služila u obje svrhe; zemlja je bila razdijeljena na veći broj namjesništava što su ih muslimanski činovnici dobili kao neku vrst feuda, a oni su bili ujedno i poreznici i vojni upravnici. Veliki su dijelovi neobrađenih zadružnih zemljišta također upotrebljavani za osnivanje vojnih kolonija. Ove su institucije zajedno sa širenjem islama, izvjesno značile dubok preokret u općim uvjetima egzistencije primitivnih društava. No, time su se privredni uvjeti mijenjali samo u neznatnoj mjeri. Temelji i organizacija proizvodnje ostali su jednaki i trajali su — unatoč izrabljivanju i vojnom pritisku — još stoljećima ovako nepremjenjeni. Muslimansko gospodstvo nije, doduše, bilo svuda toliko obazrivo spram životnih uvjeta urođenika. Arapi su na istočnoj obali Afrike, na primjer, iz zanzibarskog sultanata stoljećima vodili razgranatu trgovinu robovima koja je vodila pravim pravcatim lovovima na crnce u unutrašnjosti Afrike, dovodila prorjeđivanja čitavih pokrajina i uništenja crnačkih sela i jačanju despotskog nasilja urođeničkih poglavica koji su našli zamamljiv posao u prodavanju porobljenih susjeda ili vlastitih podanika. No, i taj preokret u sudbini afričkog društva zbio se tek kao daljnja posljedica evropskih utjecaja: do trgovine robovima došlo je tek nakon evropskih otkrića i

osvajanja u 16. stoljeću i to zato da bi se robovima opskrbili rudnici i plantaže što su ih Evropljani iskorištavali u Americi i Africi.

U svakom je pogledu, dakle, za primitivne društvene prilike bilo sudbonosno tek prodiranje evropske civilizacije. Evropski su osvajači prvi koji ne idu samo na podređivanje i privredno izrabljivanje urođenika, nego im uzimaju iz ruku i sama sredstva proizvodnje, zemljište. Time, međutim, evropski kapitalizam oduzimlje primitivnom društvu njegovu bazu. Nastaje ono što je gore od potlačivanja i izrabljivanja, naime, potpuna anarhija i ono što je tipično evropska pojava: nesigurnost socijalne egzistencije. Podređeno stanovištvo odvojeno od svojih sredstava za proizvodnju samo je radna snaga za kapitalizam, te ju, on ukoliko je uporabiva za kapitalske svrhe, prodaje kao roblje, a u protivnom istrebljuje. Tu smo metodu vidjeli u španjolskim, engleskim i francuskim kolonijama, pa pred kapitalističkom najezdom primitivno društvo, koje se održalo u svim ranijim fazama povijesti, kapitulira. Zemljotres guta posljednje ostatke, a elementi tog društva — radna snaga i sredstva za proizvodnju stupaju se s kapitalizmom. Tako je prakomunističko društvo — u krajnjoj liniji zato što je bilo nadiđeno ekonomijskim napretkom — posvuda propalo ustupajući mjesto novim perspektivama razvitka. Razvitak i napredak bili su dugo vremena zastupani podlim metodama klasnog društva dok i ono nije nadiđeno i odgurnuto dalnjim napretkom. I tu je nasilje puki sluga ekonomijskog razvoja.

4. ROBNA PROIZVODNJA

Zadatak što smo si ga postavili jest dokazivanje toga da neko društvo ne može egzistirati bez zajedničkog rada, to jest bez rada s planom i organizacijom. Osim toga, u svim smo razdobljima nailazili na najrazličitije forme takvog zajedničkog rada. U današnjem društvu toga nema: ne nalazimo ni gospodstvo niti zakonitost, pa ni demokraciju, nema niti traga plana i organizacije — postoji anarhija. Kako je moguće kapitalističko društvo?

I.

Da bismo ušli u trag gradbi kapitalističke babilonske kule, moramo za trenutak opet zamisliti društvo s planskom organizacijom rada. Neka to bude društvo s visoko razvijenom diobom rada gdje nisu razdvojeni samo poljoprivreda i obrt, nego i unutar njih svaka grana postaje specijalnošću posebnih grupa radnika. U društvu postoje, dakle, poljoprivrednici i šumari, ribari i vrtlari, postolari i krojači, bravari i kovači, prelci i tkalci, itd., itd. Društvo u cjelini opskrbljeno je, dakle, svakom vrsti rada i svakom vrsti proizvoda. Ovi proizvodi su, u većoj ili manjoj mjeri, korisni za sve članove društva, budući je rad zajednički i unaprijed planski razdijeljen i organiziran bilo kakvim autoritetom — bilo da je to despotski zakon vlade, ili pak kmetstvo, ili bilo koja druga forma organizacije. Predstavimo si sada, da bude jednostavnije, kako se radi o komunističkoj zajednici sa zajedničkim vlasništvom kakvu smo već upoznali na indijskom primjeru. Pretpostavimo, dakle, za trenutak da je dioba rada u toj zajednici mnogo razvijenija no što to odgovara povijesnoj istini, a pretpostavimo također da se dio stanovništva bavi isključivo poljoprivredom, dok sve druge radove obavljaju specijalizirani obrtnici. Privreda ove zajednice sasvim nam je jasna: njezini članovi sami zajednički posjeđuju zemljište i sva proizvodna sredstva, njihova zajednička

volja određuje što, kada i koliko od nekog proizvoda treba proizvesti. A gotova masa proizvoda se, budući pripada podjednako svima, dijeli po potrebama. Predstavimo si sada da nekog lijepog dana zajedničko vlasništvo prestane postojati, a time i zajednički rad i zajednička volja što je usmjeravala proizvodnju. Ostala je, naravno, već razvijena podjela rada. Postolar sjedi u svojoj radionici, pekar nema i ne umije ništa drugo no što je u vezi s njegovom peći, kovač ima samo kovačnicu i radi samo na nakovnju itd. No, pukla je veriga koja je ranije sve te posebne rade udrživala u zajednički rad, društvenu privredu. Svatko sada ovisi samo o sebi: poljoprivrednik, postolar, pekar, bravarski tkalac itd. Svatko je potpuno slobodan, neovisan čovjek. Zajednica mu više nema što reći, nitko mu ne može zapovijedati da radi za opće potrebe, no nitko ne vodi računa ni o njegovim potrebama. Zajednica koja je bila cjelina raspala se na pojedine atome, na dijeliće poput ogledala što se razbijje na tisuću komada. Svaki čovjek sada takorekuć lebdi poput izdvojene prašinice u zraku i mora se sam pobrinuti da se nekako izvuče. Što se zbiva u zajednici na koju se preko noći sručila takva nevolja, što će ljudi početi slijedeće jutro? Izvjesno je, dakako, da će i drugo jutro — raditi upravo onako kao i ranije. Jer, sve dok se ljudske potrebe ne mogu zadovoljavati bez rada svako ljudsko društvo mora raditi. Bez obzira na to do kakvih preokreta i promjena dolazi u društvu, rad ne može ni za trenutak mirovati. Nekadašnji bi članovi komunističke zajednice i nakon što su njihove međusobne veze prekinute, te su ostavljeni samim sebi, stoga nastavili sa radom, a budući smo pretpostavili da je svaki rad već specijaliziran, svatko bi mogao nastaviti samo s onim radom koji je postao njegovom strukom i za koji ima proizvodna sredstva: postolar bi izradavao čizme, pekar bi pekao kruh, tkalac bi tkao, a poljoprivrednik bi sijao žito... Odmah se, međutim, pojavljuje poteškoća: svaki od tih proizvođača proizvodi, doduše, vrlo korisne i sasvim neophodne uporabne predmete, svaki od tih specijalista, postolar, pekar, kovač i tkalac bili su koliko juče jednako cijenjeni članovi društva koje bez njih nije moglo opstati. Svatko je u cjelini imao svoje značajno mjesto. Sada, međutim, cjelina više ne postoji, svatko štoviše egzistira sam za sebe. No, nitko ne može sam živjeti od proizvoda svojeg rada. Postolar ne može jesti svoje čizme, pekar ne može kruhom zadovoljavati sve svoje potrebe, poljoprivrednik bi kraj punih hambara mogao umrijeti od gladi i zime kada bi imao samo žito. Svatko ima mnogostrukе potrebe, a može zadovoljavati samo jednu. Svatko stoga treba stanovitu količinu tuđih proizvoda. Svi su međusobno ovisni. No, kako bi se to izvelo kada znamo da ne postoje više ni odnosi niti veze između pojedinih proizvođača. Postolaru je neophoran pekar rev kruh, no nema nikakav način da dođe do tog kruha, ne može prisiliti pekara da mu dobavlja kruh budući su obojica

slobodni i neovisni ljudi. Ukoliko želi uživati plodove pekarevog rada to očito mora počivati na uzajamnosti, to jest na tomu da i on dobavlja pekaru nešto korisno. I pekaru su potrebni postolarevi proizvodi pa je stoga u jednakom položaju. Time je dan temelj uzajamnosti. Postolar daje pekaru čizme da bi dobio njegov kruh. Postolar i pekar razmijenjuju svoje proizvode, te sada i jedan i drugi zadovoljavaju svoje potrebe. Tako se nadaje da je kod visoko razvijene diobe rada, potpune međusobne neovisnosti proizvođača i nedostajanja sva-ke uzajamne organizacije, jedini put kojim proizvodi postaju pristupačni svima — *razmjena*. Postolar, pekar, poljoprivrednik, prelac, tkalac, bravar — svi međusobno razmijenjuju svoje proizvode i time zadovoljavaju svoje svestrane potrebe. Razmjena je tako stvorila novu vezu između raštrkanih, usamljenih, rascijepljenih proizvođača, rad i potrošnja, život uništene zajednice, mogu se nastaviti; razmjena im je dala mogućnost da opet rade jedan za drugoga, to jest, omogućila je društvenu suradnju, društvenu proizvodnju i u formi raštrkane privatne proizvodnje.

No, to je, međutim, sasvim novi način društvene suradnje, te ga moramo pobliže razmotriti. Svaki pojedini čovjek radi sada za sebe, proizvodi na vlastiti račun, po vlastitoj volji i procjeni. Mora zato da bi živio proizvoditi proizvode što ih trebaju drugi, a ne on sam. Svatko radi, dakle, za druge. To samo po sebi nije ni ništa naročito niti ništa novo... I u komunističkoj zajednici svi rade za sve. Ono posebno jest to da svatko svoj proizvod drugome daje samo u razmjeni, a i proizvode drugih dobija tek razmjenom. Svatko mora, dakle, da bi dospio do proizvoda koji su mu potrebni vlastitim radom izradivati proizvode koji su određeni za razmjenu. Postolar mora neprestano izradivati čizme koje mu uopće nisu potrebne, koje su za njega samog čisto beskorisne, uludo utrošeni rad. One za njega imaju samo tu korist i svrhu da ih može razmijeniti za proizvode koji su mu potrebni. On, dakle, unaprijed proizvodi svoje čizme za razmjenu, to jest proizvodi ih kao robu. Svatko može zadovoljavati svoje potrebe, to jest doći do proizvoda što ih izrađuju drugi samo ukoliko se i sam pojavljuje s nekim proizvodom koji je potreban drugima i što ga je u tu svrhu proizveo svojim radom, to jest svatko dobija svoj udio proizvoda svih drugih, svoj udio društvenog proizvoda ukoliko se i sam pojavljuje s nekom robom. Proizvod što ga sam izrađuje za razmjenu sada predstavlja njegovo potraživanje jednog dijela cijelokupnog društvenog proizvoda. Cijelokupni društveni proizvod, dođuše, ne postoji više u ranijoj formi kao u komunističkoj zajednici gdje je u svojoj količini, u svojoj cjelini, izravno predstavlja bogatstvo zajednice, te se tek nakon toga dijelio. To znači da su svi zajednički radili za račun zajednice i pod zajedničkim vodstvom i ono što se proizvodilo dolazilo je na svijet već kao društveni proizvod. Tek je nakon toga došlo do

diobe zajedničkog proizvoda svima i tek je nakon toga proizvod stupao u privatnu uporabu pojedinih članova zajednice. Sada se postupa obrnuto: svatko kao privatnik radi za vlastiti račun, pa tek gotovi proizvodi u razmjeni predstavljaju sumu što ju možemo smatrati društvenim bogatstvom. Udio svakoga, kako udio u društvenom radu tako i udio u društvenom bogatstvu, sada je predstavljen specijalnom robom koju izrađuje svojim radom i unosi u razmjenu s drugima. Udio svakoga u zajedničkom društvenom radu sada više nije predstavljen određenom količinom njemu već unaprijed dodijeljenog rada, već u gotovom proizvodu, u robi što ju dobaavlja po vlastitoj procjeni. Ukoliko ne želi, uopće ne mora raditi, može šetati, nitko mu to neće prigovoriti niti će biti kažnen kao što se to vjerljivo događalo neposlušnim članovima komunističkog društva gdje su ljenčine sigurno dobijali opomene od »glavnog stanovnika«, glave zajednice, ili su pak na zajedničkom zboru bili izvrgnuti javnom preziru. Sada je svaki čovjek bez ikakvih ograničenja vlastiti gospodar, autoritet zajednice više ne postoji. No, kada ne radi ni ne dobija ništa od rada drugih. S druge strane, međutim, pojedinac danas uopće nije toliko siguran da će, ma kako marljivo radio, zaista doći do neophodnih sredstava za život; nitko nije, naime, prisiljen da mu išta da, pa ni za njegove vlastite proizvode. Do razmjene dolazi samo ako je potreba obostrana. Ukoliko u zajednici trenutno nisu potrebne čizme, postolar može biti marljiv koliko samo može i izrađivati najfiniju robu, nitko ju neće tražiti i davati mu u zamjenu meso, kruh itd., i tako on ostaje bez onoga što je najneophodnije za život. Ovdje se opet izražava oštra razlika spram onoga što se zabiljevalo u komunističkim uvjetima. Zajednica je držala postolara, jer su u zajednici čizme općenito potrebne. Nadležna institucija zajednice govorila mu je koliko čizama mora izraditi, radio je takorekuć kao sluga zajednice, kao činovnik zajednice, a u jednakom su položaju bili i svi drugi. No, ukoliko je zajednica držala postolara morala ga je svakako i hraniti. Svoj je udio kao i svako drugi dobijao iz zajedničkog bogatstva i taj njegov udio nije bio ni u kakvoj vezi s njegovim udjelom u radu. Morao je, dakako, raditi i hranili su ga zato što je radio, što je bio koristan član zajednice. No, to da li je u ovom mjesecu baš morao izraditi manje ili čizama ili možda čak uopće nije bilo potrebe za čizmama nije utjecalo na to da li će dobiti svoj udio. Sada ga, međutim, dobija samo u onolikoj mjeri u kojoj je njegov rad potreban, u onolikoj mjeri u kojoj njegovi proizvodi ulaze u razmjenu s drugima, potez za potezom. Svatko, dakle, radi kako hoće, koliko hoće i što hoće. Jedina potvrda toga da je proizveo ono pravo, ono što je društvu potrebno, da je obavio društveno potrebbni rad, jest u činjenici da je njegov proizvod prihvaćen kod drugih. Svaki marljiv i uspješan rad nema, dakle, već unaprijed sa društvenog stanovišta neku svrhu i vrijednost, već

to ima samo proizvod koji se može razmjenjivati; proizvod što ga nitko ne uzimlje u razmjenu jest, bez obzira na to koliko je uspjelo izrađen, bez vrijednosti, uzaludno potrošeni rad.

Sada, dakle, svatko da bi uživao plodove društvene proizvodnje i da bi dakle imao i udio u društvenom radu, mora proizvoditi *robe*. To da je njegov rad zaista priznat kao društveno potrebni rad ne govori mu, međutim, nitko, nego to saznaće iz toga da njegova roba ulazi u razmjenu, da je razmjenjiva. Njegov udio u radu i proizvodu cjeline osiguran je, dakle, samo time što se njegovim proizvodima utiskuje pečat društveno potrebnog rada, pečat razmijenske vrijednosti. Ostane li njegov proizvod nerazmjenjiv stvorio je proizvod bez vrijednosti, njegov je rad društveno suvišan. Time se pretvara u privatnog postolara koji kožu obraduje zbog vlastite razonode i čizme sastavlja kako mu dođe, privatnog postolara koji je takorekuć izvan društva; društvo neće, naime, ni čuti za njegove proizvode, te su mu stoga i nepristupačni proizvodi društva. Kada naš postolar danas sretno razmijeni svoje čizme i dobije za njih ono što mu je potrebno za život, može se kući vraćati ne samo sit i odjeven, već i sretan i ponosan: priznat je kao koristan član društva, a njegov je rad priznat kao potreban rad. No, ukoliko se vraća zajedno s čizmama, budući ih nitko nije htio, ima dovoljno razloga da bude melankoličan, jer ostaje bez svoje juhe, a pored toga mu je na neki način, iako hladnom šutnjom, rečeno: prijatelju, društvo te ne treba, tvoj rad uopće nije bio potreban, ti si suvišan čovjek koji se može mirno objesiti. Priključak društvu naš postolar dobija svaki put samo posredstvom para razmjenjivih čizama, općenito rečeno, pomoću neke robe s razmijenskom vrijednošću. I svi su ostali u jednakom položaju — i pekar, i poljoprivrednik i tkalac. Društvo koje postolara ponekada priznaje, a ponekada hladno i prezrivo odbacuje, samo je zbir pojedinih proizvođača robe koji međusobno rade za razmjenu. Suma društvenog rada i društvenog proizvoda koja nastaje na takav način stoga uopće ne liči na sumu svih radova i proizvoda pojedinih članova, kako je to ranije bio slučaj u komunističkoj zajedničkoj privredi. Jer, sada ovaj ili onaj može marljivo raditi, a njegov je proizvod ipak odbačen ukoliko ga nitko ne uzimlje u razmjenu, uopće se ne računa. Samo razmjena određuje koji rad i koji proizvodi su potrebni, koji se računaju u društvenom smislu. Nekako je tako kao da najprije svi kod kuće slijepo rade, pa onda gotove proizvode svojeg rada iznose na veliku hrpu na nekom mjestu, a ovdje se stvari prebiru i tek nakon toga dobijaju pečat: ovo ili ono su društveno potrebni radovi i prihvaćaju se u razmjeni, a oni drugi nisu bili potrebni radovi, te su stoga sasvim ništavni. Pečat govori: ovo ili ono ima vrijednost, a to je bez vrijednosti i ostaje privatnom razonodom; to jest smolom onog o kojem je riječ.

Sažmemo li sada različite potankosti nadaje se da puka činjenica robne razmjene bez svakog drugog miješanja ili upravljanja, određuje tri važna odnosa:

1. *Udio svakog člana društva u društvenom radu.*

Vrst i iznos ovog udjela više ne određuje zajednica unaprijed, već samo post festum, obzirom na to da li je dani proizvod prihvaćen ili nije. Prije je svaki par čizama što ih je izradio naš postolar izravno i unaprijed bio društveni rad. Sada su njegove čizme najprije privatni rad koji se nikoga ništa ne tiče. Tek na razmjenском se tržištu prebiru i tek kada su prihvaćene u razmjeni, postolarev se utrošeni rad priznaje kao društveni rad. Inače čizme ostaju privatnim radom i sa svim su lišene vrijednosti.

2. *Udio svakog člana u društvenom bogatstvu.*

Ranije je postolar svoj dio u zajednici izrađenih proizvoda dobijao prilikom raspodjele. Taj je udio odmjeravan: kao prvo obzirom na opće blagostanje, obzirom na dano stanje zajedničkog posjeda; kao drugo obzirom na potrebe članova. Brojnije su obitelji morale dobiti više od obitelji s manjim brojem članova. Prilikom diobe osvojenih zemljišta kod germanskih plemena koja su u Evropu došla za vrijeme seobe naroda, te su se naselila između ruševlja rimskog carstva, veličina obitelji je također bila značajna. Ruska općina u kojoj su se još u osamdesetim godinama povremeno izvršavale preraspodjele uzimala je u obzir broj glava, broj »ustiju« svakog domaćinstva. U općoj vladavini razmjene otpada svaka veza između potreba člana nekog društva i njegovog udjela u bogatstvu, te i svaka veza između tog udjela i veličine cje-lokupnog bogatstva društva. Sada postaje mjerodavnim samo proizvod što ga svaki član društva prezentira na robnom tržištu i to samo ako je u razmjeni prihvaćen kao društveno potreban.

3. Na kraju krajeva, mehanizam razmjene sređuje i društvenu *diobu rada*. Ranije je zajednica određivala treba li ovakav ili onakav proizvod, određivala je koliko je poljoprivrednih radnika potrebno, koliko postolara, pekara, kovača i bravara. Zajednica i njezini izabrani činovnici morali su odrediti omjer između pojedinih obrta i voditi brigu o tomu da postoje sve potrebne grane rada. Sigurno ste čuli za znameniti slučaj kada je neka seoska općina molila da se osloboди zatvoreni bravari i radije objesi kovač, budući u selu postoje dva kovača, a bravar je samo jedan. To je sjajni primjer javne brige za pravilnu diobu rada u zajednici. (Vidjeli smo, uostalom, da je Karlo Veliki u srednjem vijeku izričito odredio vrste obrtnika i njihov broj na svojim posjedima. Vidjeli smo također da je u srednjevjekovnim gradovima cehovski pravilnik vodio brigu o tomu da se pojedini obrti upražnjavaju u odgovarajućoj mjeri, te su cehovi pozivali obrtnike koji su nedostajali iz drugih krajeva.) U slobodnoj i neograničenoj razmjeni to se sređuje samom razmjenom. Našem

postolaru sada nitko ne naređuje da se bavi svojim poslom. Ukoliko želi može proizvoditi mjejhuriće od sapuna ili pak paipnate zmajeve. Može se, ukoliko to želi, radije baviti tkanjem, predenjem ili zlatarskim radovima. Nitko mu ne govorи da je potreban društvu, ni općenito niti kao postolar. Istina je, doduše, da je društvu općenito potrebna obuća. No sada nitko ne određuje koliko postolara može zadovoljiti tu potrebu. Nitko neće reći našemu postolaru da li je potreban dani postolar ili štoviše upravo nedostaje kovač ili tkalac. No, ono što mu nitko ne govori opet i jedino može sazнати na robnom tržištu. Ukoliko se njegove cipele uzimaju u razmjenu zna da ga društvo kao postolara treba. I obratno. Može proizvoditi najbolju robu, no kada su drugi postolari dostatno zadovoljili potrebe njegova će roba biti suvišnom. Ponovi li se to više puta, morat će napustiti svoje zanimanje. Prekobrojni postolar izlučuje se iz društva na onaj isti mehanički način na koji se suvišne tvari izlučuju iz životinjskog tijela; time što njegov rad nije prihvaćen kao društveni rad, time što je osuđen na izumiranje. Ona ista prinuda da se kao uvjet vlastite egzistencije proizvode proizvodi koji su razmjenjivi, našeg će izranžiranog postolara konačno odvesti u neki drugi posao, onamo gdje postoji jaka i nezadovoljena potreba, u tkaonicu, na primjer ili u prevozništvo ili bilo kamo gdje se može ispraviti manjak radne snage. Na taj se način ne stvara samo pravilan omjer između obrta, već se čitavi obrti dokidaju i stvaraju novi. Prestane li u društvu neka potreba ili se pak zadovoljuje drukčijim proizvodima nego do tada, to neće, kao u komunističkom društvu, utvrditi članovi zajednice, te pojedini pripadnici zajednice neće biti povućeni s jednog i smješteni u drugom poslu. To se jednostavno izražava u nerazmjenjivosti zastarjelih proizvoda. Još u 17. stoljeću vlasuljari su bili obrt koji nije smio nedostajati ni u jednom gradu. Čim se promjenila moda, pa se vlasulje više nisu nosile, obrt je naprsto umro prirodnom smrću zbog nemogućnosti da se vlasulje prodaju. Širenjem kanalizacije u modernim gradovima i vodovodima koji mehanički opskrbljuju svaki stan vodom nestao je poziv vodonosa ili »vodara« kako su ih zvali u Beču. Uzmimo obrnuti slučaj. Prepostavimo da je naš postolar kada mu je društvo sustavnim odbijanjem njegove robe dalo na znanje da društveno nije potreban toliko umišljen da je ipak uvjeren kako je koristan član ljudskog društva te svakako želi živjeti i dalje. Znamo da mora da bi živio proizvoditi, a to, dakako, zna i sam. Pa on sada izmišlja novi proizvod: vrst kravate, ili pak čudesno laštilo za čizme. Zar je time stvorio novu društveno potrebnu granu rada ili će poput mnogih drugih genijalnih izumitelja ostati nepoznat? To mu nitko neće reći, tako nešto može sazнати samo na tržištu robe. Ukoliko se njegov novi proizvod trajno uzme u razmjenu nova je grana proizvodnje

priznata kao društveno potrebna, a društvena dioba rada ponovno je proširena. (Pamuk je u 19. stoljeću potisnuo platno).

Vidimo, dakle, u našoj zajednici, koja je nakon sloma komunističkog režima, zajedničkog vlasništva, nakon nestajanja svakog autoriteta u privrednom životu, svake organiziranosti i planiranja u radu, svih veza između pojedinih članova, idućeg jutra izgledala sasvim beznadno, polako opet nekakvu svezu, stanovit poredak, i to na sasvim mehanički način. Bez ikakvog sporazumijevanja između pojedinih članova, bez miješanja bilo kakve više moći, sada se dijelići opet nekako skupljaju u cjelinu. Razmjena na mehanički način, poput pumpe, upravlja čitavom privredom: između pojedinih proizvođača stvara neku vezu, prisiljava ih na rad, sređuje njihovu diobu rada, određuje njihovo bogatstvo i raspodjelu tog bogatstva. Razmjena vlada društvom. Na taj je način pred našim očima nastao, doduše, vrlo neobičan poredak. Društvo izgleda sasvim drukčije nego ranije pod vlašću komunističke zajednice. Tada je bilo kompaktna cjelina, neka vrst velike obitelji čiji su svi članovi bili međusobno srasli i bili nepokolebljivo udruženi, čvrsti organizam, organizam koji je čak bio okoštao, nepokretan i krut. Sada imamo vrlo labavu tvorevinu čiji se članovi svaki čas sastaju i rastaju. I zaista smo vidjeli kako našem postolaru nitko ne govori da treba raditi, što treba raditi, koliko treba raditi. S druge strane, nitko ne pita da li su mu potrebna sredstva za život, kavka su mu sredstva potrebna, koliko mu je potrebno. Za njega se nitko ne brine, on za društvo ne postoji. On društvu najavljuje svoju egzistenciju time što se na robnom tržištu pojavljuje s nekim proizvodom svojeg rada. Njegova je egzistencija akceptirana ukoliko je akceptirana njegova roba. Njegov se rad priznaje kao društveno potreban, a on kao radni član društva, onda kada njegove čizme ulaze u razmjenu. Namirnice će iz društvenog bogatstva dobiti samo ako njegove čizme budu prihvачene kao roba. Kao privatna osoba on, dakle, nije član društva, niti je njegov rad kao privatni rad društven. Članom društva postaje samo utoliko ukoliko izrađuje razmjenjive proizvode, robu, i samo toliko vremena dok ima i može prodavati takve proizvode. Svaki razmijenjeni par čizama pretvara ga u člana društva, a svaki ga neprodani par čizama opet izbacuje iz društva. Postolar kao takav, kao čovjek, nema nikakvu vezu s društvom, tek mu njegove čizme omogućuju pristup društvu i to samo utoliko ukoliko imaju razmjensku vrijednost, ukoliko ih može prodavati kao robu. To nije, dakle, stalni priključak već takav koji valja neprestano obnavljati i koji uvijek ponovno nestaje. U istom su položaju pored našeg postolara i svi drugi proizvođači roba. A, u društvu ni nema nikog drugog osim proizvođača robe, budući je to jedini način opstanka, samo se u razmjeni dobijaju sredstva za život; da bi ih dobio, svatko se mora pojavljivati s robom. Proizvođenje roba je životni

uvjet i tako se nadaje društveno stanje u kojem svi ljudi svoj pojedinačni opstanak provode kao sasvim izdvojene individue koje ne postoji jedna za drugu i koje samo pomoću svojih roba stalno naizmjenično dobijaju i gube priključak u društvu. To je društvo neobično labavo i pokretno, njegovi su pojedini članovi u stalnom vihoru.

Vidjeli smo, dokidanje planske privrede i uvođenje razmjene dovelo je do velikog preokreta u društvenim odnosima ljudi, preobrazilo je društvo u cjelini.

II.

Razmjena kao jedina privredna veza između članova društva predstavlja, međutim, veliku potekoču i ne odvija se onako glatko kao što smo to do sada prepostavili. Stvar moramo potanko razmotriti.

Sve dok smo razmatrali razmjenu između dvoje pojedinih proizvođača, razmjenu između pekara i postolara, stvar je bila sasvim jednostavna. Postolar ne može živjeti samo od čizama već mu je potreban kruh; pekar, kako to lijepe piše u svetom spisu, ne može živjeti samo od kruha, te ne treba, doduše, riječ božju, no u danom su mu slučaju potrebne čizme. Budući ovdje postoji potpuna uzajamnost razmjena se odvija glatko; kruh prelazi iz pekarevih ruku u postolareve ruke; čizme idu iz postolarske radionice u pekarsku. Potrebe obojice su zadovoljene te su i jedan i drugi privatni rad dokazali svoju društvenu opravdanost. No, mi smo prepostavili da se to ne događa samo između pekara i postolara već između svih članova društva, to jest istovremeno između svih proizvođača robe. I mi tako nešto s pravom prepostavljamo, dapače, čak smo i prinuđeni to učiniti. Svi članovi društva moraju, naime, živjeti, moraju zadovoljavati različite potrebe. Proizvodnja društva — kao što smo rekli — ne može zastati ni za čas, budući ni potrošnja ne zastaje. Sada moramo dodati: budući je proizvodnja rastrgnuta na bezbroj samostalnih privatnih radova, od kojih nijedan čovjeku ne može biti dostatan, ni razmjena ne smije — ukoliko se ne želi zaustaviti potrošnja — stati ni za trenutak. Svi, dakle, neprestano razmijenjuju sve svoje proizvode. Kako se to zbijava? Vratimo se našem primjeru. Postolaru nije potreban samo pekarev proizvod, već bi htio imati i stanovitu količinu svake druge robe. Osim kruha potrebno mu je još i meso, pa od krojača traži odijelo, materijal za košulje iz tkaonice, šešir od šeširdžije, itd. Sve te robe može dobiti samo razmjenom; a ono što može ponuditi uvijek su samo čizme. Za postolara svi proizvodi koji su mu potrebni za život imaju ponajprije oblik čizama. Kada mu je potreban kruh, napravit

će najprije par čizama; kada mu je potrebna košulja izraditi će čizme; želi li šešir ili cigaru, opet će raditi na čizmama. U njegovom specijalnom radu, za njega osobno, društveno bogatstvo ima oblik čizama. Tek razmjenom na robnom tržištu može svoj rad preobraziti od uske forme čizama u mnogoliku formu sredstava za život, koja su mu potrebna. No, zato da bi zaista došlo do ove preobrazbe, zato da marljivi rad postolara od kojeg on očekuje toliko životnih radosti ne ostane zatvoren u formu čizama, potreban je važni uvjet što ga već poznajemo: potrebno je da upravo svi oni proizvođači čiji su radni proizvodi postolaru potrebni imaju jednaku potrebu za čizmama, te da žele razmjenjivati. Postolar bi svoju robu dobio tek tada kada bi i svi ostali proizvođači željeli njegovu robu. Dobio bi od svih ostalih roba uvijek onoliko koliko može razmijeniti za svoj rad kada bi njegove čizme bile roba što bi ju svatko svakog trenutka zaželio, kada bi to bila roba što ju neograničeno potražuju. Već bi i sam postolar morao biti vrlo umišljen i osim toga i pun neosnovanog optimizma kada bi vjerovao da je ova njegova specijalna roba toliko apsolutno i neograničeno neophodna za ljudski rod. Stvar se pogoršava time što su i drugi pojedinačni producenti upravo u jednakom položaju kao i postolar: i pekar, i kovač, i tkalac, i mesar, i šeširdžija i poljoprivrednik... Svaki od njih želi i potrebuje raznovrsne proizvode, no sa svoje strane može nuditi samo jedan proizvod. Svatko bi mogao u cijelini zadovoljavati svoje potrebe samo kada bi njegovu specijalnu robu u svakom času željeli svi ostali proizvođači. Kratkim razmišljanjem doći ćete do zaključka da je tako nešto naprsto nemoguće. Nitko ne može čitavo vrijeme podjednako žudjeti za svim proizvodima. Nitko ne može, dakle, neograničeno preuzimati čizme i kruh i odjeću i brave, pa konac i košulje, šešire i kravate, itd. No, budući je tako, nemoguće je sve proizvode neprestano međusobno razmjenjivati. No, ukoliko je razmjena kao stalni međusobni odnos nemoguća, nemoguć je i svestrani rad u društvu, a na kraju krajeva i egzistencija društva uopće. A time bismo došli u škripac i ne bismo mogli riješiti zadatak što smo ga postavili, naime kako objasniti da iz pojedinih raštrkanih proizvođača, što ih ne povezuje nikakav zajednički plan rada, nikakva organizacija i nikakva veza, ipak može nastati društvena suradnja i privreda. Razmjena se po sebi, doduše, pokazala kao sredstvo koje nekim neobičnim putevima sve to može regulirati. No, do razmjene mora uopće tek doći da bi mogao funkcionirati neki sređeni mehanizam. No, upravo smo obzirom na razmjenu već pri prvom koraku naišli na tolike poteškoće da uopće ne vidimo kako bi njome mogli pokrenuti neki samostalni posao.

Sredstvo nadilaženja ovih poteškoća i omogućivanja društvene razmjene bilo je, međutim, pronađeno. Nije bio potreban nikakav Kolumbo, društveno iskustvo i navika

stvorili su neprimjetno sredstvo razmjerenjivanja, ili, kako se to kaže, »život« je sam riješio zadatak. Društveni život općenito stvara zajedno s poteškoćama i sredstvo za njihovo rješavanje. Bilo je, naravno, nemoguće da svi u svakom trenutku, to jest neograničeno, želete sve robe. No, svagda je i u svakom društvu postojala jedna roba koja je bila svakome potrebna kao temelj egzistencije, koju je svatko neprestano želio, jer mu je bila potrebna i neophodna. Tako nešto nisu mogle biti baš čizme, čovječanstvo ipak nije toliko tašto. To bi, na primjer, mogla biti stoka. Čizme ne dostaju, pa ni odjeća, šeširi ili žito. Stoka kao temelj privrede osigurava svakako egzistenciju društva; daje meso, mlijeko, kožu, radnu snagu, itd. Kod brojnih nomadskih plemena čitavo se bogatstvo sastoji iz stada. Još i sada, ili barem gotovo do sada, crnačka su plemena Afrike živjela gotovo isključivo od stočarstva. Pretpostavimo, dakle, da je u našoj zajednici stoka cijenjeni vid bogatstva, iako ne i jedini, već samo posebno istaknuti među svim proizvodima društva. Stočar ovdje primjenjuje svoj privatni rad na proizvodnju stoke, kao što ga postolar primjenjuje na izradu čizama, tkalac na izradu platna, itd. Ali, po našoj prepostavci stočarev je proizvod uvijek rado primljen, budući se svima čini najneophodnijim i najvažnijim. Stoka je, dakle, dobrodošlo obogaćenje za sve. Budući ostajemo kod toga da se u našem društvu baš ništa ne može dobiti bez razmjene, očito je da ni toliko željenu stoku nije moguće od stočara dobiti drukčije nego razmjrenom. Budući smo prepostavili da svatko neprestano želi stoku to znači da će uvijek rado dati svoje proizvode za stoku. I obratno: za stoku je uvijek moguće dobiti druge proizvode. Onaj tko ima stoku može birati, sve mu je na raspolaganju. A upravo zbog toga nitko ne želi svoj posebni proizvod razmjerenjivati ni za što drugo do za stoku; posjeduje li stoku posjeduje sve, budući za stoku može u svakom trenutku dobiti sve. Ukoliko se to nakon nekog vremena jasno pokazalo i postalo navikom, stoka polako postaje općom robom, to jest jedinom neograničeno i općenito razmjerenjivom robom. A kao takva općenita roba stoka sada posreduje razmjenu između svih ostalih specijalnih roba. Postolar sada ne uzimlje izravno kruh od pekača kojem daje svoje čizme, već dobija stoku; sa stokom može kada god hoće nabaviti i kruh i sve ostale stvari. A pekar može čizme platiti stokom zato što je od svih drugih, bravara, stočara i mesara, za svoj specijalni proizvod, za kruh, dobio stoku. Svatko za svoj vlastiti proizvod uzimlje stoku i tom istom stokom plaća kada želi proizvode drugih. Tako stoka prelazi iz ruke u ruku i posreduje svaku razmjenu, ona je duhovna veza između pojedinih proizvođača robe. (I to utoliko više što češće roba kao posrednik razmjenskih poslova prelazi iz jedne ruke u drugu: time raste i njezina opća neograničena omiljenost, te ona postaje jedinom robom koju je moguće svaki čas razmjerenjivati, postaje robom općenito.)

Vec smo ranije vidjeli da je svaki proizvod rada u društvu raštrkanih privatnih proizvođača bez zajedničkog plana rada ponajprije privatni rad. To, da li je taj rad bio društveno potreban, da li taj njegov proizvod ima neku vrijednost, te onome tko radi osigurava udio u proizvodima cjeiline, ili je pak štoviše uzaludni rad, pokazuje se jedino u činjenici da je neki proizvod uzet u razmijenu. Sada se, međutim, svi proizvodi razmjenjuju samo za stoku. Sada je neki proizvod prihvaćen kao društveno potreban samo ukoliko se može razmjenjivati za stoku. Ova razmjenjivost za stoku, ravnopravnost spram stoke, daje sada svakom privatnom proizvodu tek pečat društveno nužnog rada. Vidjeli smo također da tek razmjenjom robe i samo razmjenom robe pojedini izolirani privatni čovjek postaje članom društva. Sada moramo točnije reći: razmjenom sa stokom. Stoka sada važi kao utjelovljenje društvenog rada, a time je stoka jedina društvena veza između ljudi.

Ovdje će vam se izvjesno učiniti da smo nekako zaglibili. Do sada se sve još moglo nekako pojmiti i moglo se slušati. Ali, na kraju — proglašiti stoku općenitom robom, stoku utjelovljenjem društvenog rada, čak jedinim što povezuje ljudsko društvo, nije li to sasvim luda izmišljotina i to još izmišljotina koja je vrlo uvredljiva za ljudski rod! No, nema nikakvog razloga da se vrijeđate. Jer, bez obzira na to s kolikim prezivrom promatrati ubogu stoku, izvjesno je da je ona čovjeku mnogo bliskija, a na kraju krajeva i sličnija, no što su to klupko gline pokupljeno sa poda ili pak kameničići ili komad željeza. Morate priznati da je stoka mnogo dostojnija da joj se povjeri prikazivanje društvene povezanosti ljudi, no mrtvi grumen metalna. No, čovječanstvo je upravo u ovom primjeru dalo metalu prednost. Jer, u ranije opisanoj ulozi i značenju stoke u razmjeni očito se radi o novcu. Pa ako vam je nemoguće predstaviti si novac drukčije nego u obliku kovanih zlatnika i srebrnjaka, ili pak u obliku papirnatih novčanica, pa ako nalazite da je pritom sasvim po sebi razumljivo da je metalni ili tiskani novac općeniti posrednik prometa među ljudima, i da je samo po sebi razumljiva i njegova društvena moć, a da je moj prikaz u kojem njezino ulogu igra stoka ludost, to dokazuje da ste čitavom svojom glavom uhvaćeni u predstave današnjeg kapitalističkog svijeta. Stoga vam se slika društvenih prilika koje su još uvijek koliko-toliko razumne, čini ludošću, a samo po sebi razumljivim vam se čini ono što je potpuna ludost. A zapravo novac u obliku stoke ima upravo onu istu funkciju kao i metalni novac, te smo samo zbog svoje udobnosti došli do toga da izrađujemo novac iz metala. Stoku nije moguće tako dobro mijenjati, nije moguća toliko točna procjena njezine vrijednosti koliko je to moguće s istovrsnim metalnim pločicama, osim toga bi za pohranjivanje stoke bio potreban zaista golem novčanik, koji bi ličio na štalu. No, prije no što je čovječan-

stvo došlo na misao da proizvodi novac iz metala, novac kao neumitni posrednik razmjene bio je već odavno gotov. Jer, novac, opća roba upravo je ono neophodno sredstvo bez kojeg ne dolazi ni do kakve opće razmjene, bez kojeg ne može egzistirati društvena privreda sastavljena od pojedinih neplanskih proizvoda.

Zaista, pogledajmo sada kakva je svestrana uloga stoke u razmjeni. Što je pretvorilo stoku u novac u društvu koje proučavamo? Cinjenica da je to bio radni proizvod što su ga svi i to neprestano željeli. No, zašto su željeli upravo stoku? Rekli smo: zato što je to bio svestrano korištan proizvod koji je kao raznovrsno sredstvo za život mogao osigurati egzistenciju. To je na početku sigurno točno. No, kasnije se povećanim rabljenjem stoke u razmjeni smanjuje izravno upotrebljavanje stoke kao sredstva za život. Onaj tko sada dobije stoku u razmjeni za svoju robu nipošto ju neće zaklati ili upregnuti pred svoj plug; stoka je sada za njega dragocijenija kao sredstvo da po želji nabavi bilo koju drugu robu. Dobitnik stoke neće ju, dakle, koristiti kao sredstvo za život, već ju čuva kao sredstvo razmjene za kasnije razmjenске poslove. Primjetit ćete također da izravno rabljenje stoke nije ni potrebno zbog visoke razvijenosti diobe rada što smo ju prepostavili za to društvo. Što bi postolar trebao učiniti sa stokom? Ili pak bravar, tkalac i drugi koji se ne bave poljoprivredom? Neposredno korištenje stoke kao sredstva za život sve je manje značajno, pa tako nitko ne želi više stoku zbog klanja, mužnje ili oranja, već zato što daje neprestanu mogućnost za razmjenu sa svakom drugom robom. Specifičnom korisnošću, misijom stoke, sve više postaje omogućivanje razmjene, to jest mogućnost neprestanog pretvaranja privatnih proizvoda u društvene proizvode, privatnog rada u društveni rad. Budući stoka tako sve više zanemaruje svoju privatnu uporabu, to da je za ljude sredstvo za život, te se isključivo posvećuje svojoj funkciji stalnog posredovanja između pojedinih članova društva, ona polagano prestaje biti privatnim proizvodom, poput svakog drugog, već postaje već unaprijed, takorekuć već u štali, društvenim proizvodom, te je rad stočara za razliku od svih drugih radova u društvu jedini direktno društveni rad. Stoka se stoga i ne uzgaja više samo za trošenje u vidu sredstava za život već pored toga i izravno u svrhu da posluži kao društveni proizvod, kao opća roba, kao novac. Stoka se, doduše, u stanovitoj mjeri još uvek i kolje i upotrebljava za oranje. No, ovaj privatni karakter, ovo privatno upotrebljavanje stoke, nestaje sve više u usporedbi s njezinim oficijelnim karakterom novca. A kao novac sada igra veliku i mnogostranu ulogu u životu društva.

1. Ona konačno postaje općenitim i oficijelnim, te priznatim *razmjenским sredstvom*. Sada više nitko ne razmjenjuje čizme za kruh ili košulje za potkovice. Onaj tko bi tako nešto pokušao naišao bi na nerazumijevanje. Samo

za stoku se može nešto dobiti. Time se, međutim, ranija obostrana razmjena raspada na dva odvojena postupka: u prodaju i kupovinu. Ranije, kada su bravari i pekar razmjenjivali svoje proizvode, svaki od njih je pukim stiskom ruke ujedno i prodao svoju robu i kupio robu onog drugog. Prodaja i kupovanje bili su jedno. Sada kada postolar prodaje svoje čizme dobit će i uzeti za njih stoku. On je ponajprije prodao svoj proizvod. Da li će nešto kupiti, kada će to učiniti i što će kupiti ostaje stvar za sebe. Ukratko, postolar se riješio svojeg proizvoda, on je svoj rad iz forme čizama pretvorio u formu stoke. Forma stoke je, međutim, kao što znamo, oficijelna društvena forma rada, a u toj formi postolar je može sačuvati toliko vremena koliko želi; on, naime, zna da mu je uvijek pri ruci, da kada hoće može proizvod svojeg rada pretvoriti iz forme stoke u svaku drugu formu, da može, dakle, nešto kupiti.

2. Time, međutim, stoka sada postaje sredstvom skupljanja i štednje bogatstva, ona postaje sredstvom skupljanja blaga. Sve dok je postolar svoje proizvode razmjenjivao samo izravno za sredstva za život, on je radio samo onolikoj koliko je morao da bi zadovoljio svoje dnevne potrebe. Jer, kakvu bi korist imao od toga da skupi čitavo skladište čizama ili pak skupi velike zalihe kruha, mesa, košulja, šešira itd.? Predmeti iz dnevne uporabe obično dužim čuvanjem ili pohranjivanjem postaju ili manje uporabivim ili uopće neuporabivim. Sada, međutim, postolar može stoku što ju dobija za svoj proizvod skupljati kao sredstvo za budućnost. Sada se u našem majstoru budi štedljivost, on nastoji što više prodati i pazi da ne potroši svu skupljenu stoku; naprotiv, on želi skupiti što više, jer, budući se stoka u svako doba može koristiti u svaku svrhu, on štedi i gomila za budućnost, te tako plodove svojeg rada može ostaviti kao nasljeđe za svoju djecu.

3. Stoka postaje ujedno i mjerilom svih vrijednosti i svih radova. Kada postolar želi znati što će dobiti u razmjeni za par čizama, koliko će njegov proizvod vrijediti on, na primjer, kaže: za par čizama dobijam pola goveda, moj par čizama vrijedi pola goveda.

4. Stoka na taj način postaje pojmom bogatstva. Sada nitko ne govori: ovaj ili onaj je bogat zato što ima mnogo žita, stada, odjeće, nakita, ili slugu, već: on ima mnogo stoke. Govori se: ovom čovjeku treba skinuti kapu, on vrijedi svojih 10 000 volova. Ili se kaže, jadnik, on uopće nema stoke!

Kao što vidite, društvo zbog proširenosti stoke kao općeg razmijenskog sredstva može misliti samo još u formama stoke. Govori se i sanja samo još o stoci. Nastaje pravo obožavanje stoke, pravo divljenje stoci: djevojka ima najviše obožavatelja kada su njezine čari istaknute velikim stadiima u mirazu, pa i onda kada obožavatelji nisu uzgajivači

svinja, već profesori, svećenici ili čak i po koji pjesnik. Stoka je pojam za ljudsku sreću. O stoci i njezinoj čudesnoj moći pišu se pjesme i zbog stoke dolazi do zločina i umorstava. A ljudi stresaju glave: »Stoka vlada svijetom«. Ukoliko vam se taj izrijek čini nepoznatim, prevedite ga na latinski; staro-rimska riječ pecunia = novac dolazi od pecus = stoka.

(U metalnom novcu uporabna je vrijednost sasvim odbačena).

III.

Naša dosadašnja istraživanja o tomu kakvi će biti odnosi u komunističkoj zajednici nakon iznenadnog sloma zajedničkog vlasništva i zajedničkog plana rada, učinila su vam se pukom teorijskom tlapnjom i lutanjem u magli. No, to je zapravo bio samo skraćen i pojednostavljen prikaz povijesnog nastajanja robne privrede koji u svojim osnovnim potezima strogo vodi računa o historijskoj istini.

Potrebne su, doduše, neke korekture našeg prikazivanja:

1. Zbivanje što smo ga opisali kao iznenadnu katastrofu koja je preko noći uništila komunističko društvo i pretvorila ga u društvo slobodnih privatnih proizvođača, to je zbivanje zapravo trajalo tisućećima. No, ni predstava o ovoj preobrazbi kao iznenadnoj i nasilnoj katastrofi nipošto nije puka maštarija. Predstava odgovara zbilji i svugdje gdje primitivna prakomunistička plemena dolaze u dodir s drugim narodima koji su već na visokom stupnju kapitalističkog razvoja. Do takvih slučajeva dolazi kod većine otkrića i osvajanja takozvanih divljih i visokociviliziranih zemalja koja izvršuju Evropljani: prilikom otkrića Amerike koje izvršuju Španci, prilikom holandskog otkrića Indije, engleskog otkrića Istočne Indije, a isto se događalo i kada su Englezi, Hollanđani i Nijemci zaposjeli Afriku. U većini slučajeva iznenadni je upad Evropljana u te zemlje bio popraćen katastrofom u životu ondašnjih primitivnih naroda. Ono što smo ovdje smjestili unutar 24 sata ponegdje se zaista zbilo u samo nekoliko desetljeća. Osvajanje zemlje u korist neke evropske države ili čak i samo smještanje nekolicine trgovačkih kolonija vrlo brzo dovodi do ukidanja zajedničkog posjeda zemljišta, do dijeljenja i cijepkanja tog zemljišta u privatne posjede, do oduzimanja stada, do preokreta u svim naslijedećim odnosima u društvu, samo što rezultat nije, barem ne u većini slučajeva, pretvaranje komunističke zajednice u društvo slobodnih privatnih proizvođača sa robnom razmjenom,

kao što smo u našem primjeru pretpostavili. Jer, dokinuto zajedničko vlasništvo ne pretvara se u privatno vlasništvo urođenika, već taj posjed kradu i oduzimaju Evropljani, a sami urođenici, kojima su oduzeta sva sredstva i forme za egzistenciju, postaju ili nadnjičarskim robovima ili naprsto robovima evropskih trgovaca, ili pak tamo gdje ni jedno niti drugo nije korisno, bivaju jednostavno uništeni. Za sve primitivne narode u kolonijama prijelaz iz primitivnih komunističkih prilika u moderne kapitalističke zaista je iznenadna katastrofa, neizreciva nesreća puna teške patnje. Kod evropskog se stanovništva sve to nije zbivalo u vidu katastrofe, već kao polagani, postupni i gotovo neprimjetan proces koji je trajao duga stoljeća. Grci i Rimljani u povijest stupaju još sa zajedničkim vlasništvom. Stari Germani, koji uskoro nakon Kristovog rođenja sa sjevera prodiru na jug, razaraju rimsko carstvo i naseljavaju se u Evropi, donose sa sobom komunističku praznjednicu i održavaju ju neko vrijeme. Razvijena robna privreda evropskih naroda nastala je, međutim, u onom vidu u kojem smo ju opisali, tek krajem srednjeg vijeka, u 15. i 16. stoljeću.

2. Druga potrebna korektura nadaje se iz prve. Bi-li smo pretpostavili da su se već u krilu komunističkog društva specijalizirale sve moguće grane rada, to jest da je dioba rada bila unutar društva već na vrlo visokom stupnju, te da je prilikom nastupa katastrofe koja je dokinula zajedničkost i uvela privatnu proizvodnju s razmjrenom, dioba rada kao temelj razmjene već bila gotova. Ta je pretpostavka historijski neodrživa. Unutar primitivnih društvenih odnosa dioba rada je, sve dok postoji zajedničko vlasništvo, razvijena tek u zamecima. Vidjeli smo to na primjeru indijske seoske zajednice. Jedva nekih 12 osoba bilo je izdvojeno iz mase stanovnika zajednice i samo su njima povjereni posebni pozivi, a pravih obrtnika bilo je samo šest: kovač, stolar, lončar, brijač, onaj koji je prao i zlatar. Većina obrtničkih radova, tkanje, predenje, pečenje, klanje, izrada kobasica itd. obavljana je u obiteljima, kao dodatni rad uz poljoprivredu koja je bila glavno zanimanje, a tako je još uvijek u mnogim ruskim selima, tamo gdje stanovništvo još nije uvučeno u razmjenu, u trgovinu. Dioba rada, to jest, izdvajanje pojedinih grana rada kao isključivih specijalnih poziva, može se, naime, razviti tek kada privatno vlasništvo i razmjena već postoje. Tek privatno vlasništvo i razmjena omogućuju oblikovanje posebnih, specijalnih poziva. Jer, proizvođač će tek tada kada bude imao razloga da pretpostavi kako će svoje proizvode moći redovito razmjenjivati za proizvode drugih, imati neki razlog da se posveti svojoj specijalnoj proizvodnji. A tek novac daje proizvođačima mogućnost da pohrane plod svojeg truda, da ga skupljaju i da time imaju podsticaj na što razvijeniju redovnu proizvodnju za tržište. A, s druge strane, to će proizvođenje za tržište i skupljanje novaca samo onda imati

neku svrhu za proizvođača, kada proizvod i dohodak budu njegovo privatno vlasništvo. U komunističkoj prazajednici privatno je vlasništvo upravo isključeno, a povijest nam pokazuje da je privatno vlasništvo nastalo tek kao posljedica razmjene i specijaliziranja radova. Tako se pokazuje da je nastajanje specijalnih poziva, to jest visoko razvijena dioba rada, moguće samo u privatnom vlasništvu i razvijenoj razmjeni. S druge je strane, međutim, jasno da je razmjena moguća samo kada postoji dioba rada; jer, kakvu bi svrhu imala razmjena između producenata koji svi proizvode isto? Tek kada X., na primjer, proizvodi samo čizme, dok N. isključivo proizvodi kruh, imat će neki smisao i svrhu njihovo međusobno razmjenjivanje proizvoda. Tako smo naišli na neobično proturjeće: razmjena je moguća samo kada postoji privatno vlasništvo i razvijena dioba rada, no razvijena dioba rada može nastati tek kao posljedica razmjene i u privatnom vlasništvu, a privatno vlasništvo također nastaje tek razmjenom. Kada to pobliže razmotrite vidite da se, dapače, radi o dvostrukom proturjeću: dioba rada mora postojati prije razmjene, a razmjena bi trebala postojati ujedno s diobom rada, i dalje: privatno je vlasništvo pretpostavka diobe rada i razmjene, no samo može nastati tek iz diobe rada i razmjene. Kako je moguća ovolika isprepletenost? Očito je da se vrtimo u krugu, te se već prvi korak iz primitivne komunističke prazajednice čini naprosto nemogućim. Ljudsko je društvo pritom očito upalo u proturjeće od čijeg rješenja je ovisio daljnji tijek razvoja. Ovaj je čorsokak, međutim, samo prividan. Za pojedinog čovjeka u svakodnevnom životu takvo je proturjeće nešto što nikako ne može nadići, no u životu društva kao cjeline pri pobližem čemo razmatranju naići na svakom koraku na takva proturječja; ono što se danas pojavljuje kao uzrok neke pojave sutra može biti njezinim djelovanjem i obratno, no stalno mijenjanje tog odnosa nipošto ne zaustavlja život društva. Naprotiv čovjek-pojedinac ne može, kada se u svojem privatnom životu snađe pred nekim proturjećjem, napredovati ni za korak. Dapače, obzirom na svakodnevni život toliko je općenito prihvaćeno da su proturječja nešto nemoguće da se optuženom koji pred sudom upadne u neka proturječja, odmah pripisuju lažni iskazi, te ga takva proturječja mogu vrlo lako dovesti u zatvor, ili čak na vješala. Ljudsko društvo kao cjelina zapada, međutim, neprestano u proturjeća, no ono zbog toga ne propada, već se, dapače, kreće tek kada zapadne u proturjeća. Proturjeće u životu društva rješava se, naime, uviјek razvojem, novim napretkom kulture. Veliki filozof Hegel kaže: »Proturjeće je ono što vodi dalje.« A ovo kretanje samim proturječnostima upravo je zbiljski način razvoja ljudske povijesti. I u slučaju što nas ovdje zanima, to jest, prilikom prijelaza iz komunističkog društva u privatno vlasništvo sa diobom rada i razmjenom, proturjeće na koje smo naišli riješeno je posebnim razvojem,

u dugom povijesnom događanju. A ovo je događanje uz nužne korekture u biti potpuno odgovaralo onome što smo dali u našem prikazu.

Prije svega, razmjena zaista počinje već u primitivnim prauvjetima sa zajedničkim vlasništvom i to, kao što smo i pretpostavili, u formi razmjenjske trgovine, to jest proizvod se izravno razmjenjivao za drugi proizvod. Ovakvu trgovinu nalazimo već na vrlo ranim kulturnim stupnjevima čovječanstva. Budući je, međutim, za razmjenu kakvu smo opisali potrebno privatno vlasništvo obojice koji obavljaju razmjenu, a tako nešto je u primitivnoj zajednici nepoznato, tako se ovakva trgovina i nije zbivala unutar zajednice, ili plemena, već izvan njih, ne između pripadnika jednog te istog plemena, jedne zajednice, već između različitih plemena i zajednica kada su došli u međusobni dodir. A ovdje ne trguje pojedini član nekog plemena sa prijateljem iz drugog plemena, već zajednice u cjelini međusobno stupaju u razmjenjsku trgovinu, pri čemu trguju posredstvom svojih poglavica. Uobičajena predstava učenih nacionalnih ekonomista o pra-lovcu i pra-ribiču koji u prvom svitanju ljudske kulture u američkim prašumama razmjenjuju ribu i divljač, stoga je dvostruka historijska prijevara. Ne samo da u davnim vremenima, kao što smo vidjeli, nije bilo nikakvih izoliranih individua koje bi za sebe živjele i radile, već se i razmjenjska trgovina između pojedinaca razvila tek tisućljećima kasnije. Povijest poznaje najprije samo plemena i narode koji međusobno trguju. Laffitteau u svojem djelu o američkim divljacima kaže: »Divlji narodi neprestano međusobno trguju. Njihovo je trgovini zajedničko s trgovinom antike to da se radi o izravnoj razmjeni proizvoda za proizvod. Svaki od tih naroda posjeduje nešto što drugi nemaju, a trgovina sve to raznosi od jednog naroda do drugog. Ovamo spadaju žito, grnčarija, krzna, duhan, čebad, čamci, divlja stoka, kućanske sprave, amuleti, pamuk, riječju sve što je potrebno za održavanje ljudskog života... Njihova se trgovina vodi s poglavicom plemena koji zastupa čitav narod.«¹

Dalje, kada smo u našem ranijem izlaganju započeli razmjenu pojedinačnim slučajem — razmjenom između postolara i pekara — i to je zapravo bilo u skladu sa strogom historijskom istinom. Na početku je razmjena između pojedinih divljih plemena i naroda nešto posve slučajno, neovisno; osim toga, ona ovisi o više manje slučajnim susretima i dodirima između njih. Redovitu razmjenjsku trgovinu susrećemo najranije kod nomadskih naroda, budući su čestim promjenama svojeg mesta i najčešće dolazili u dodir s drugim narodima. Sve dok je razmjena slučajna nudi se samo višak proizvoda, ono što preostaje nakon zadovoljavanja vlastitih potreba u plemenu ili zajednici. Što češće se, međutim, ponavlja slučajna razmjena, to više ona postaje navikom, a nakon toga pravilom, a malo pomalo počinju se proizvoditi

proizvodi za razmjenu. Plemena i narodi specijaliziraju, dakle, u svrhe razmjene neku ili nekoliko grana proizvodnje. Razvija se dioba rada između plemena i zajednice. Pritom trgovina još vrlo dugo ostaje čistom razmjenjskom trgovinom, to jest izravnom razmjenom proizvoda za proizvod. U mnogim je krajevima Sjedinjenih Država još krajem 17. stoljeća bila razvijena takva razmjenjska trgovina. U Marylandu je zakonodavna skupština određivala proporcije po kojima su se međusobno razmjenjivali duhan, ulje, svinjsko meso i kruh. U Corrientesu još su 1815. godine dječaci trčali uzvikujući po ulicama: »Sol za svijeće, duhan za kruh!« U ruskim se selima još u devedesetim godinama, djelomično posredstvom torbara, takozvanih prasolsa, vodila sa seljacima jednostavna razmjenjska trgovina. Tu su se svakakve sitnice, igle, naprstnici, trake, dugmad, lule, sapun i slično razmjenjivale za čekinje, perje, zeče kože i slično. Sličnu trgovinu provode u Rusiji lončari koji svojim kolima idu od sela do sela, pa limari itd., koji svoje vlastite proizvode razmjenjuju za žito, lan, konoplju, platno, itd.² Zbog redovitosti i učestalosti prilika za razmjenu u svakom se kraju, međutim, već jako rano izdvojila ona roba koju je bilo najlakše izraditi, koju se, dakle, najčešće moglo razmjenjivati, ili pak, obratno i oni proizvodi koji su najviše nedostajali, koji su bili, dakle, općenito željeni. Takvu su ulogu odigrali na primjer sol i datulje u saharskoj pustinji, šećer u engleskoj zapadnoj Indiji, duhan u Virginiji i Marylandu, takozvana cigla od čaja (tvrdna mješavina čajnih listova i masti u formi cigli) u Sibiru, slobnova kost kod afričkih crnaca, zrna kakaoa u starom Meksiku. Već su, dakle, klimatske i slične posebnosti različitih predjela vodile isticanju neke »opće robe« koja je bila primjerena podloga čitave trgovine i primjereni posrednik svih razmjenjskih poslova. To isto se u kasnijem razvitu zbiva u posebnim zanimanjima svakog plemena. Kod lovačkih je naroda, naravno, »opća roba« koju nude za sve ostale proizvode, divljač. U poslovima Hudson-Bay-društva ovu su ulogu igrale dabrove kože. U ribarskim su plemenima ribe prirodni posrednik svih razmjenjskih poslova. Po pripovijedanju nekog francuskog putnika na Shetlandskim otocima čak prilikom kupovanja ulaznica za kazalište dobijate kusur u obliku riba. Neophodnost takve opće omiljene robe kao općeg posrednika razmjene ponekad se vrlo jako osjeća. Tako, na primjer, poznati afrički putnik Samuel Baker³ ovako opisuje svoju razmjenjsku trgovinu sa crnačkim plemenima iz unutrašnjosti Afrike: »Sve je teže doći do namirnica. Urođenici prodaju brašno samo u zamjenu za meso. Zato do mesa dolazimo na sljedeći način: za odjeću i cipele dobijamo kod turskih trgovaca željezne čekice; za čekiće kupujemo vola, vodimo ga u udaljeno mjesto, koljemo, a meso dijelimo na približno stotinu dijelova. S tim mesom i sa tri velike košare moji ljudi sjedaju na zemlju, a urođenici dolaze i za svaki komad mesa sipaju brašno u

malu kotaricu. To je primjer mukotrpne afričke trgovine brašnom.“

Prelaženjem na stočarstvo stoka postaje općom robom razmijenske trgovine i općenitim mjerilom vrijednosti. To je bio slučaj kod starih Grka kakve nam opisuje Homer. Opisujući, na primjer, točno opremu jednog junaka on ju procjenjuje govoreći da je Glaukusova oprema koštala 100 goveda, a Diomedova 9. Pored stoke Grci onog vremena koristili su kao novac i neke druge proizvode. Ovaj isti Homer govori da se prilikom opsade Troje za vino sa otoka Lemnosa davalо ponekad kože, ponekad volove, a ponekad i bakar i željezo. Kod starih je Rimljana, kao što smo rekli, pojam »novca« identičan s pojmom stoke; isto je tako kod starih Germana stoka važila kao opća roba. Prelaskom na poljoprivrednu metali, željezo i bakar, dobijaju vrlo veliko značenje za privredu, djelomično kao tvari iz kojih se izrađuje oruđe, a još i više kao tvar iz koje se izrađuju poljoprivredne sprave. Porastom izrađivanja i uporabe metal postaje općom robom i potiskuje stoku iz te uloge. Općom robom postaje ponajprije zato što je zbog svoje prirodne uporabe — kao tvar za razna oruđa — općenito koristan i tražen. Na ovom stupnju upotrebljava se u trgovini i kao sirova tvar, u šipkama, i samo obzirom na težinu. Kod Grka je u općoj uporabi bilo željezo, a kod Rimljana bakar, kod Kineza, međutim, neka mješavina bakra i olova. Tek su mnogo kasnije ušli u upotrebu i trgovinu takozvani plemeniti metali: srebro i zlato. No, i oni se još jako dugo koriste u trgovini u neobrađenom stanju, ne u kovanom obliku, već po težini. Ovdje se stoga još može vidjeti podrijetlo opće robe, vidi se da je to najprije bio neki uporabni predmet. Jednostavni komad srebra koji je danas korišten za nabavljanje brašna sutra se još uvijek mogao izravno upotrijebiti za izradu sjajnog srebrnog štita. Ni u staroj Indiji, niti kod Egipćana, pa ni kod Kineza nije se znalo za isključivo upotrebljavanje plemenitih metala za novac, to jest oni nisu poznavali kovani novac. I stari su Židovi najprije znali samo za pojedine komade raspoređene po težini. U Starom zavjetu piše da je Abraham kada je kod Efrona kupio grob za Saru platio izdašno odmijerenih 400 sikla trgovackog srebra. Pretpostavlja se da su se kovani novci pojavili tek u 10. ili čak 8. stoljeću prije Krista, a uveli su ih najprije Grci. Od njih su to preuzeli Rimljani, koji su svoj prvi kovani zlatni i srebrni novac izradili u 3. stoljeću prije Krista. Kovanjem novca iz zlata i srebra tisućljetna je povijest razvoja razmjene dostigla svoju punu i najzreliju, konačnu formu.

Rekli smo da je novac, to jest opća roba, bio već do kraja oblikovan prije no što su se uopće počeli upotrebljavati metali za izradu novca. Već je u formi stoke, na primjer, novac imao točno jednaku funkciju kao danas zlatni novčić: bio je posrednik razmijenske trgovine, mjerilo vrije-

dnosti, sredstvo za skupljanje imanja, utjelovljenje bogatstva. No, tek u formi metalnog novca ovo se određenje novca odražuje i u vanjskoj pojavi. Vidjeli smo: razmjena počinje jednostavnim zamjenjivanjem dvaju proizvoljnih proizvoda. Do toga dolazi budući proizvođač — neka zajednica ili pleme — ne može bez nekog proizvoda drugog proizvođača. Oni si međusobno ispoštuju svojim radnim proizvodima. Zbog učestalosti i redovitosti takvih razmijenskih poslova uskoro se ističe jedan proizvod koji ima posebnu prednost, budući je općenito tražen, i taj proizvod postaje posrednikom razmjenjenskog posla, općom robom. Sam po sebi svaki bi proizvod rada mogao postati takvom robom, to jest, novcem: čizme ili šeširi, platno ili vuna, stoka ili žito, pa stoga i vidimo da tu ulogu ponekada preuzimaju najrazličitija roba. To, koja će roba biti izabrana ovisi o posebnim potrebama ili pak posebnom zanimanju nekog naroda. Stoka je ponajprije općenito omiljena kao koristan proizvod, kao sredstvo za život. Vremenom ona je, međutim, tražena i uzimana prije svega kao novac. Jer, kao takva stoka je svakome mogla poslužiti za to da sačuva plodove svojeg rada u takvoj formi koja se mogla neograničeno razmjenjivati za svaki drugi proizvod rada. Stoka je, rekli smo, za razliku od svih ostalih privatnih proizvoda jedini izravno društveni proizvod budući je neograničeno razmjenjiva. No, u stoci se ipak jako izrazuje dvostruka priroda novčane robe: jedan pogled na stoku pokazuje kako je ona, unatoč tomu što je opća roba i društveni proizvod, ujedno i jednostavno sredstvo za život, da ju je moguće zaklati i pojesti, te je ona obični proizvod ljudskog rada, pastirskog puka. U zlatnom novcu već je, međutim, nestalo svako sjećanje na njegovo podrijetlo od nekog jednostavnog proizvoda. Oblikovana zlatna pločica sama po sebi ne koristi ni za što drugo nego da bude razmijensko sredstvo, dakle, opća roba. Ona je uopće samo još utoliko roba ukoliko je, kao i svaka druga roba, proizvod ljudskog rada, rada kopača zlata i zlatara, no ona je izgubila svaku privatnu uporabivost kao sredstvo za život, nije namirница, odjeća, pa ni nakit ili bilo što, već je njezina svrha puko društveno rabljenje: ona služi kao posrednik u razmjeni drugih roba. I upravo zato tek u ovom, po sebi besmislenom i nesvrhovitom predmetu: u kovanom novcu, čisto društveni karakter novca, opće robe, dolazi do svojeg najčišćeg i najzrelijeg izražaja.

Posljedice konačnog oblikovanja novca u formi metala su: kako širenje trgovine i propadanje svih društvenih odnosa koji ranije nisu bili usmjereni na trgovinu, već na vlastitu potrošnju. Trgovina razdire staru komunističku zajednicu; trgovina, naime, ubrzava nastajanje nejednakosti imovine među njezinim članovima, dovodi do sloma zajedničkog vlasništva i konačno do raspadanja same zajednice. Malo slobodno seosko gospodarstvo koje ponajprije proizvodi sve za sebe i prodaje samo višak da bi novac smjestilo

u čarapu, postupno je prisiljeno, naročito uvođenjem novčanog poreza, da konačno proda čitav svoj proizvod, a nakon toga kupuje ne samo hranu, odjeću, kućne sprave, već čak i žito za sjetvu. Primjer takve preobrazbe seoskog privređivanja iz privređivanja za vlastite potrebe u privređivanje za tržište svojim smo očima vidjeli u Rusiji u posljednjim desetljećima. Trgovina je dovela do duboke preobrazbe i u antičkom ropstvu. Sve dok su se robovi upotrebljavali samo u kućnom privređivanju, za poljoprivredne i obrtničke rade dove po potrebama gospodara i njegove obitelji, robovlasištvo je imalo patrijarhalni i blagi karakter. Tek kada su Grci, a kasnije i Rimljani okusili slasti novca i željeli proizvodnju za trgovinu, došlo je do nečovječnog guljenja robova što je konačno dovelo do masovnih ustanaka robova koji su po sebi bili sasvim bezizgledni, ali ipak navjestitelji i jasna znamenja toga da je ropstvo preživjelo, da je takav poredak neodrživ. Upravo to se u srednjem vijeku zbilo obzirom na kmetstvo. Najprije se radilo o zaštitnom odnosu zbog kojeg je seljaštvo dugovalo plemenitom zaštitniku sasvim određenu količinu prirodnih proizvoda ili radnih usluga kojima su se zadovoljavale gospodareve vlastite potrebe. Kasnije, kada su plemići spoznali prijatne osobine novca, dažbine i radne obveze sve se više povećavaju, odnos se pretvara u potpunu kmetsku ovisnost, a seljaka iscijeđuju do krajnjih mogućih granica (»Kapital« I, 198—200). Na kraju je onakvo jednako širenje trgovine i gospodstva novca dovelo do pretvaranja naturalnih dažbina kmetstva u obvezu novčanih davanja. No time je kucnuo čas dokidanja svih tih preživjelih odnosa kuluha. Osim toga, trgovina u srednjem vijeku slobodnim gradovima donosi moć i bogatstvo, no time ujedno i dovodi do rasapa stare cehovske obrti. Nadolaskom metalnog novca ubrzo dolazi do svjetske trgovine. Već u antičko doba neki su se narodi, poput Feničana, posvetili ulozi trgovca među narodima da bi na taj način dobili u svoje vlasništvo novčane mase i stvorili bogatstva u obliku novca. U srednjem vijeku ta je uloga pripala gradovima, uglavnom talijanskim gradovima. Nakon otkrića Amerike i morskog puta u istočnu Indiju krajem 15. stoljeća dolazi do iznenadnog velikog proširenja svjetske trgovine: nove su zemlje nudile i nove proizvode za trgovinu i nove zlatne rudnike, to jest novčanu tvar. Nakon ogromnog uvoza novca u 16. stoljeću iz Amerike, sjevernonjemački gradovi, naročito gradovi Hanse, stiču ogromno bogatstvo iz svjetske trgovine, a nakon toga i Holandija i Engleska. Time, kako u evropskim gradovima tako i u pozadini, robna privreda, to jest proizvodnja za razmjenu, postaje vladajućom formom privrednog života. Razmijena počinje, dakle, u sivoj davnnini na granicama komunističkih plemena, razvija se i raste pored svih sukcesivnih planских privrednih organizacija, kao što su to slobodno, jednostavno sejljačko gospodarstvo, orijentalna despocija, antičko robovla-

sništvo, srednjevjekovno kmetstvo, gradski cehovski poredak i svaku od njih postupno nagriza i jednu po jednu uništava da bi konačno dovela do gospodstva anarhične neplanske prirede izoliranih privatnih proizvođača kao jedine i općenito vladajuće privredne forme.

IV.

Nakon što je robna trgovina postala vladajućom formom proizvodnje u Evropi, barem u gradovima, dakle, u 18. stoljeću, učenjaci su počeli istraživati na čemu počiva ova privreda, to jest, opća razmjena. No, svaka je razmjena posredovana novcem i vrijednost svake robe u razmjeni ima novčani izraz. Što znači sada taj novčani izraz i na čemu počiva vrijednost svake robe u trgovini? To su bila prva pitanja što ih je istaživala nacionalna ekonomija. U drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća došlo je do velikog otkrića Engleza Adama Smitha i Davida Ricardoa po kojem vrijednost svake robe nije ništa drugo do ljudski rad sadržan u njoj, te se prilikom razmjene robe međusobno razmjenjuju jednake količine različitih radova. Novac je pritom samo posrednik i u cijeni se izrazuje samo odgovarajuća količina rada koja je sadržana u svakoj robi. Cini se zapravo vrlo neobičnim da se o tomu govori kao o velikom otkriću, budući se čini da ništa nije jasnije i više samo po sebi razumljivo nego to da se razmjena roba temelji na u njima sadržanom radu. Samo izražavanje vrijednosti robe u zlatu koje je postalo općom i isključivom navikom prikriло je tu prirodnu činjenicu. I zaista, kada kažem: postolar i pekar međusobno razmjenjuju proizvode, još je uvijek vidljivo i očito da do razmjene dolazi zato što je, unatoč različitoj uporabi i u jednom i u drugom sadržano jednak rada, trebalo je jednak vremena, te su stvari stoga jednak vrijedne. Kada sada, međutim, kažem, ove cipele koštaju 10 maraka ovaj je izraz ponajprije, kada o tomu pobliže razmislimo, po-nešto zagonetan. Što je zajedničko između para cipela i 10 maraka, u čemu su jednaki, zašto ih je moguće međusobno razmjenjivati? A kako je uopće moguće uspoređivati toliko različite stvari? I tko želi kao zamjeru za toliko koristan proizvod kao što su to cipele uzeti toliko bezvrijedan predmet kao što su to zlatne i srebrne pločice? I kako to da upravo ove pločice raspolažu čarobnom snagom da sve na svijetu mogu dobiti u razmjeni? Veliki tvorci nacionalne ekonomije, Smith i Ricardo, dakako nisu uspjeli odgovoriti na sva ta pitanja. Otkriće da je u razmjenjskoj vrijednosti svake robe, pa i u novcu, sadržan samo ljudski rad, te je stoga vrijednost

svake robe toliko veća koliko je više rada potrebno za njezinu izrađivanje i obratno, samo je pola istine. Druga polovina istine sastoji se u izjavi: zašto i kako ljudski rad poprima neobičnu formu razmjenske vrijednosti pa čak i još neobičniju formu novca? Engleski tvorci nacionalne ekonomije ovo si pitanje nisu ni postavili; smatrali su, naime, da je urođena, prirodno dana osobina ljudskog rada stvaranje robe za razmjenu i novac. To jest, oni su, drugim riječima, pretpostavljali da čovjek isto onoliko prirodno koliko mora jesti i piti, onoliko prirodno koliko mu na glavi raste kosa, a usred lica nos, mora i svojim rukama proizvoditi robu za trgovinu. Oni su toliko čvrsto vjerovali u to, da se Adam Smith sasvim ozbiljno pita da li možda već i životinje ne vode međusobnu trgovinu, te to odbacuje samo stoga što tako nešto još nije bilo primijećeno kod životinja. On kaže »Ona (dioba rada) jest nužna, iako vrlo polagana i postupna posljedica neke stanovite sklonosti ljudske prirode... sklonosti spram razmjene, spram međusobnog ispmaganja i zamjenjivanja jedne stvari drugom. Ovdje ne možemo istraživati da li je ova sklonost jedan od onih izvornih poriva ljudske prirode o kojima ne može ništa više reći ili se, što je vjerojatnije, razvio kao nužna posljedica umijeća govorenja i razuma. Taj je poriv zajednički svim ljudima i nije ga moguće naći ni kod kakvog drugog životinjskog roda; životinje izgleda ne znaju ni za ovu nitj za neku drugu vrst pogodbe.«⁴

Ovo naivno shvaćanje ne znači, međutim, ništa drugo nego to da su veliki tvorci nacionalne ekonomije živjeli u čvrstom uvjerenju kako je današnji kapitalistički društveni poredak u kojem je sve roba i sve biva proizvedeno samo za trgovinu, jedini mogući i vječni društveni poredak koji će potrajati sve dok uopće bude ljudi na zemlji. Tek je Karl Marx koji kao socijalist kapitalistički poredak nije smatrao vječitim i jedino mogućim, već promjenjivom povijesnom društvenom formom, počeo uspoređivati današnje prilike i prilike u ranijim epohama. Pritom se pokazalo da su ljudi tisućljećima radili i živjeli ne znajući ni za novac niti za razmjenu. Tek u onoj mjeri u kojoj u društvu prestaje svaki zajednički planski rad, te se društvo pretvara u anarhičnu gomilu posve slobodnih i samostalnih proizvođača s privatnim vlasništvom, razmjena postaje jedinim sredstvom kojim se rastrkane individue i njihovi radovi mogu sjediniti u jednu povezanu privredu. Na mjesto zajedničkog privrednog plana koji prethodi proizvodnji stupio je sada novac koji je postao jedinim izravnim društvenim sredstvom povezivanja i to stoga što predstavlja ono jedino što je mnogim privatnim radovima zajedničko, kao komad ljudskog rada bez neke naročite koristi, dakle, upravo time što je sasvim besmislen proizvod, neupotrebljiv za svako korištenje u privatnom životu ljudi. Ovo besmisленo otkriće jest, dakle, neophodno, nešto bez čega bi bila nemoguća razmjena, dakle, i či-

tava dosadašnja kulturna povijest sve od propasti prakomunizma. I građanski su nacionalni ekonomisti smatrali novac vrlo važnom i neophodnom stvari, ali samo sa stanovišta vanjske udobnosti prilikom razmjene. No, tako nešto se o novcu uistinu može reći samo ukoliko kažemo da je, na primjer, i religija izmišljena zbog udobnosti čovječanstva. I novac i religija silni su kulturni proizvodi čovječanstva, no i jedno i drugo je ukorijenjeno u sasvim određenim prolaznim prilikama, te će isto tako kao što je i nastalo jednom postati suvišnjim. Ogromni godišnji izdaci za proizvodnju zlata, kao i izdaci za vjersku službu, pa i troškovi za zatvore, vojsku, javno dobročinstvo, koji danas teško opterećuju društvenu privrednu, ali su neophodni troškovi egzistencije ove privredne forme, dokidanjem robne privrede nestaju sami po sebi.

Robna privreda, onakva kakvu smo upoznali, po unutrašnjem mehanizmu pokazuje nam se kao čudesno harmoničan privredni poredak koji počiva na najvišim principima morala. Jer, kao prvo, vlada potpuna individualna sloboda, svatko radi onoliko, ono i kako hoće, posve po vlastitoj želji; svatko je svoj vlastiti gospodar i mora se ravnati samo po svojoj vlastitoj koristi. Kao drugo: razmjenjuju se robe, to jest, proizvodi rada, i to za proizvode rada drugih, rad se razmjenjuje za rad i to prosječno jednakе količine rada za jednakе količine. Vlada, dakle, potpuna jednakost i uzajamnost interesa. Kao treće, u robnoj privredi postoji samo robni odnos, razmjena radnog proizvoda za radni proizvod. Onaj tko ne može ponuditi nikakav proizvod svojeg rada, onaj tko ne radi neće dobiti ništa za jelo. Sve to je krajnje pravedno. I zaista su filozofi i političari koji su se u 18. stoljeću borili za potpunu pobjedu slobode poduzetništva i za dokidanje posljednjih ostataka starih odnosa gospodstva, cehovskog poretka i feudalnog kmetstva, nosioci velike francuske revolucije, obećavali da će na zemlji zavladati raj u kojem će vladati sloboda, jednakost i bratstvo.

Slično su mislili i mnogi značajni socijalisti prve polovine 19. stoljeća. Kada je stvorena znanstvena nacionalna ekonomija i napravljen veliko otkriće Smitha i Ricardoa, to da, naime, sve vrijednosti robe počivaju na ljudskom radu, neki su prijatelji radničke klase došli na misao da bi, kod pravilne provedbe razmjene roba, u društvu morali vladati potpuna jednakost i pravednost. Jer, ukoliko se rad uvijek samo zamjenjuje za jednaku količinu rada ne može nikako doći do nejednakosti bogatstva, nego u najgorem slučaju do vrlo zaslужene nejednakosti između radnih i lijenih, a čitavo društveno bogatstvo mora pripasti onima koji rade, to jest, radničkoj klasi. Ukoliko, dakle, u današnjem društvu vidimo velike razlike u položaju ljudi, ukoliko vidimo bogatstvo i bijedu, a bogatstvo upravo kod onih koji ne rade, a bijedu kod onih koji svojim radom stvaraju svaku vrijednost, to očito mora nastati zbog nekakvog nepoštenja prilikom razmjenji-

vanja i to naročito zbog okolnosti da se pri razmjjeni proizvoda rada ubacuje novac kao posrednik. Novac navodno prikriva pravo podrijetlo svih bogatstava, rad, pa izazivlje stalno kolebanje cijena i daje stoga mogućnost proizvoljnih cijena, zakidanja i skupljanja bogatstva na račun drugih. Dokinimo, dakle, novac! Ovaj socijalizam usmjeren na dokidanje novca pojavio se ponajprije u Engleskoj gdje su ga već u dvadesetim i tridesetim godinama prijašnjeg stoljeća zastupali vrlo nadareni pisci kao što su to bili Thompson, Bray i drugi; tu vrst socijalizma nakon toga je još jedanput izumio u Pruskoj konzervativni pomeranski junker i sjajni nacionalno-ekonomijski pisac Rodbertus, a po treći put je to u Francuskoj učinio godine 1849. Proudhon. U tom su smislu poduzimani i praktički pokušaji. Pod utjecajem spomenutog Braya u Londonu i mnogim drugim gradovima Engleske osnovani su takozvani »Bazari za pravednu razmjenu rada« gdje se roba donosila da bi se bez posredovanja novca strogo razmjenjivala obzirom na radno vrijeme sadržano u njoj. I Proudhon je predložio osnivanje takozvane »Narodne banke« koja bi imala tu svrhu. Ovi su pokušaji, zajedno s teorijom, ubrzo bankrotirali. Robna razmjena bez novca zaista nije zamisliva, a kolebanje cijena koje se želi dokinuti jedino je sredstvo koje proizvođaču robe pokazuje da li izrađuje previše ili premalo neke robe, da li troši previše ili premalo rada za njezino izrađivanje; da li izrađuje pravu robu. Ukoliko se dokine ovo jedino sredstvo sporazumijevanja između izoliranih proizvođača robe i anarhične privrede oni su sasvim izgubljeni, nisu samo gluhenijemi, već i slijepi. Proizvodnja mora stati, a kapitalistička babilonska kula se ruši. Čista utočija su, dakle, socijalistički planovi o tomu da se kapitalistička robna proizvodnja pretvorí u socijalističnu pukim dokidanjem novca.

No, kako stoji zapravo s jednakošću, slobodom i bratstvom u robnoj proizvodnji? Kako može u općoj robnoj produkciji gdje svatko može dobiti nešto samo za proizvod svojeg rada i gdje se razmjenjuju jednakve vrijednosti, nastati nejednakost bogatstva? Današnja se kapitalistička privreda ističe, kao što to svatko zna, upravo drećećom nejednakošću u materijalnom položaju ljudi, огромnim nakupljenim količinama bogatstava u malobrojnim rukama s jedne i rastućom masovnom bijedom s druge strane. Slijedeće pitanje koje se za nas logički nadaje iz dosadašnjeg glasi: *kako je u robnoj privredi i pri razmjeni roba po njihovoј vrijednosti moguć kapitalizam?*

5. ZAKON NADNICE

I.

Sve se robe međusobno razmjenjuju obzirom na njihovu vrijednost, to jest obzirom na u njima sadržani društveno potrebni rad. Uloga novca kao posrednika pritom ništa ne mijenja podlogu razmjene: sam je novac puk izraz društvenog rada, a količina vrijednosti koja je sadržana u svakoj robi izražena je količinom novca za koju se roba prodaje. Na osnovi tog zakona vrijednosti između roba na tržištu vlada potpuna jednakost. A potputna bi jednakost postojala i između proizvođača roba kada između milijuna različitih vrsti roba koje se svuda razmjenjuju na tržištu ne bi postojala jedna jedina roba sa sasvim posebnim osobinama: radna snaga. To je roba što ju na tržište donose oni koji sami ne posjeduju sredstva za proizvodnju kojima bi proizvodili robu. U društvu koje je isključivo utemeljeno robnom razmjenom ništa se ne može dobiti drukčije nego na način razmjene. Onaj tko ne donosi robu na tržište ne dobija sredstva za egzistenciju. Vidjeli smo da je roba koju svatko donosi na tržište jedini način da stekne pravo na udio u društvenoj masi proizvoda, a ujedno je to i mjera tog udjela. Svaki čovjek po slobodnom izboru dobija upravo onoliko roba iz mase rada obavljenog u društvu koliko je doprinio društveno potrebnog rada u formi bilo koje robe. Svaki čovjek mora, dakle, dobavljati i prodavati robu da bi mogao živjeti. Proizvodnja robe i njezino prodavanje postali su uvjetima egzistencije. Ali, za izradivanje bilo koje robe potrebna su sredstva za rad, oruđe i slično, pa sirovine i pomoćne tvari, potrebna je i radionica s potrebnim uvjetima za rad, kao što su osvjetljenje itd., na kraju i određenu količinu sredstava za život da bi se moglo izdržati vrijeme proizvođenja sve dok ne dođe do prodaje. Samo se nekoliko beznačajnih roba može izradivati bez ulaganja proizvodnih sredstava: na primjer pečurke i šumske jagode i maline koje se beru u obližnjim šumama, pa školjke koje skuplja obalno stanovništvo. Ali, i za to su još uvjek potrebna stanova sredstva za proizvodnju, kotarice ili nešto slično, a svakako sredstva koja će omogućiti egzistenciju za vrijeme

tog rada. Većina robnih vrsti traže u svakom društvu s razvijenom robnom proizvodnjom vrlo značajna, ponekada čak i ogromna ulaganja proizvodnih sredstava. Onaj tko takvih proizvodnih sredstava nema, tko, dakle, ne može proizvoditi nikakvu robu, nema drugog izbora do to da kao robu donosi na tržište samog sebe, to jest svoju vlastitu radnu snagu.

Kao i svaka druga roba i roba radne snage ima svoju određenu vrijednost. Vrijednost svake robe određuje se, kao što znamo, količinom rada potrebnom za njezino izrađivanje. Da se proizvede roba radna snaga potrebna je također određena količina rada, naime, rad, koji proizvodi ono što je potrebno za život, namirnice, odjeću, itd., ono čime se radnik uzdržava. Radna je snaga vrijedna onoliko koliko je potrebno da čovjek ostane sposobnim za rad, da se očuva njegova radna snaga. Vrijednost robe radna snaga izražena, je, dakle, količinom rada potrebnom za izrađivanje životnih sredstava za radnika. Dalje: kao i kod svake druge robe i vrijednost ove robe na tržištu se procjenjuje, to jest izražava u novcu. Novčani izraz, to jest cijena robe radna snaga zove se nadnica. Kod svake druge robe cijena raste kada potražnja raste brže od ponude i pada kada je, obratno, dovoz robe veći od potražnje. To se očituje i obzirom na radnu snagu: kada se potražnja za radnicima povećava nadnica općenito pokazuju tendenciju porasta, a kada potražnja popušta ili je tržište rada prenapučeno svježom robom, nadnica pokazuju tendenciju opadanja. Konačno kao i kod svake druge robe vrijednost radne snage, a time konačno i cijena, postaju veći kada se povećava količina rada potrebna za njezinu izradu: u slučaju, naime, kada je potrebno više rada za izradu sredstava za život za radnika. A obratno svaka ušteda rada potrebnog za izrađivanje tih sredstava vodi snižavanju vrijednosti radne snage, pa, dakle, i njezine cijene, to jest nadnica. David Ricardo piše 1817. godine: »Smanjite troškove izrade šešira pa će se njihova cijena na kraju krajeva spustiti na novu prirodnu cijenu, bez obzira na to hoće li potražnja biti dvostruko, trostruko ili čak četverostruko veća. Smanjite troškove uzdržavanja čovjeka smanjivanjem prirodne cijene hrane i odjeće potrebnih za život, pa ćete vidjeti kako nadnica padaju čak i kada potražnja za radnicima znatno raste.«

Roba radna snaga ponajprije se, dakle, ne razlikuje od drugih roba na tržištu, osim možda time što je neodvojiva od svojeg prodavača, radnika, pa stoga ne podnosi nikakvo dugo čekanje na svojeg kupca, jer inače propada zajedno sa svojim nosiocem zbog nedostatka sredstava za život, dok većina drugih roba sasvim dobro podnosi duže i kraće čekanje na prodaju. Posebnost robe radna snaga ne očituje se, dakle, na tržištu gdje igra ulogu samo njezina razmjenska vrijednost. Posebnost je sadržana u nečemu drugom, u uporabnoj vrijednosti ove robe. Svaka se roba kupuje

zbog koristi što ju može pružiti u uporabi. Čizme se kupuju da se zaštite noge, šalica se kupuje, jer se iz nje pije čaj. Čemu služi kupljena radna snaga? Očito za rad. No, time još ništa nije rečeno. Ljudi su znali i morali raditi u svim razdobljima od kako postoji ljudsko društvo, a ipak su prošla čitava tisućljeća u kojima je radna snaga kao potrošna roba sasvim nepoznata. Predstavimo si, s druge strane, da je čovjek sa svojom punom radnom snagom samo u stanju da izrađuje svoja vlastita sredstva za život — onda bi kupovina takve radne snage, dakle, radne snage kao robe, bila nešto besmisleno. Jer, ukoliko netko kupi i plati radnu snagu, pa joj dà da radi s njegovim vlastitim proizvodnim sredstvima, a konačno kao rezultat dobije samo ono što je potrebno za život nosioca robe što ju je kupio, radnika, to bi zapravo značilo da radnik prodajom radne snage dobija tuda sredstva za proizvodnju samo zato da bi njima radio za samog sebe. To bi sa stanovišta robne razmjene bio jednako besmisleni posao kao da netko kupuje čizme da bi ih nakon toga poklonio postolaru. Da se ljudska radna snaga ne može koristiti na drugi način ona bi za kupca bila sasvim nekorisna i ne bi se kao roba mogla pojavljivati na tržištu. Jer, robe mogu biti samo proizvodi koji nečemu služe. Da bi se radna snaga mogla pojaviti kao roba nije dovoljno to da čovjek može raditi kada mu se daju sredstva za proizvodnju, već i to da može raditi više nego što je potrebno za izrađivanje njegovih vlastitih sredstava za egzistenciju. On mora moći raditi i za kupca svoje radne snage, a ne samo za vlastito uzdržavanje. Roba radna snaga mora, dakle, u uporabi, to jest kod rada, ne samo nadomjestiti svoju vlastitu cijenu, nadnicu, već, osim toga, pružiti i neki višak rada za kupca. Roba radna snaga zaista ima to prijatno svojstvo. No, što to zapravo znači? Zar je prirodna osobina čovjeka ili radnika to što može pružati višak rada? Uostalom, u vrijeme u kojem su ljudi čitavih godinu dana izrađivali kamenu sjekiru, kada su za izradu jednog jedinog luka trebali više mjeseci, ili su vatru pripremali višesatnim trljanjem dvaju komada drvetra, i najlukaviji pa i najbezobzirniji poduzetnik ne bi mogli istisnuti iz ljudi nikakav višak rada. Potrebna je, dakle, stanovita visina produktivnosti ljudskog rada da bi čovjek uopće mogao pružiti višak rada. To znači da čovjekovo oruđe, njegova spretnost, njegovo znanje, njegovo vladanje prirodnim silama moraju biti na doстатnoj razini kako bi snaga nekog čovjeka bila u stanju da ne izrađuje sredstva za život samo za sebe, već i više od toga, eventualno, dakle, za druge. Ova usavršenost oruđa, znanje, stanovito ovladavanje prirodom stiču se tek tisućljećima mukotrpnih iskustava cjelokupnog ljudskog društva. Razmak između prvih nezgrapnih kamenih oruđa i otkrića vatre, te današnjih parnih i električnih strojeva znači čitav razvojni tijek povijesti, to je razvoj koji je moguć samo unutar društva, samo posredstvom

društvenog zajedničkog života i zajedničkog rada ljudi. Ona produktivnost rada, dakle, koja radnoj snazi današnjeg nadničara daje prijatnu osobinu da pruža višak rada, nije prirodno dana, čovjekova fiziologijska osobina, već je to društvena pojava, plod duge razvojne povijesti. Višak rada robe radna snaga samo je drugi izraz za produktivnost društvenog rada zbog koje rad jednog čovjeka može uzdržavati više drugih ljudi. Produktivnost rada, naročito tamo gdje je zbog sretnih prirodnih okolnosti moguća već na primitivnom kulturnom stupnju, ne vodi, međutim, posvuda i uviјek prodaji radne snage i njezinom kapitalističkom izrabljivanju. Podimo za trenutak u blagoslovljene tropске predjele Centralne i Južne Amerike koji su nakon otkrića Amerike i do kraja 19. stoljeća bili španjolske kolonije, u one krajeve s toplom klimom i plodnim tlom gdje su banane glavna ishrana stanovništva. Humboldt je pisao: »Ne vjerujem da igdje na kugli zemaljskoj postoji neka druga biljka koja bi poput banane bila u stanju stvoriti toliko prehrambenu vrijednost na tako malom području«. »Pola hektara zemljišta zasadenog bananama veće vrsti može proizvesti hranu za više od 50 ljudi, dok u Evropi ovih istih pola hektara u jednoj godini pri osmorostrukoj žetvi može pružiti jedva 576 kg brašna što je količina koja nije dostatna za uzdržavanje dvoje ljudi«. Osim toga, banana ne traži od čovjeka nikakav napor, treba samo jedanput-dvaput lagano potresti zemlju oko njezinog korijenja. »U podnožju Kordiljera, u vlažnim dolinama Verakruza, Valladolida i Guadalajare čovjek koji radi lak posao samo dva dana u tjednu, može pribaviti sredstva za život za čitavu svoju obitelj«, kaže dalje Humboldt. Očito je da ovdje produktivnost rada po sebi, doduše, omogućuje izrabljivanje, te učenjak s pravom kapitalističkom dušom, Malthus, u suzama uzvikuje: »Kakva ogromna sredstva za proizvodnju neizmjernih bogatstava!« To znači drugim rečima: kako bi bilo krasno iz rada ovih bananojeda istisnuti zlato na spretne poduzetnike time što bi te lijenčine natjerali na rad. A što vidimo u zbilji? Stanovnici ovih blagoslovljenih krajeva nisu ni pomislili na to da se muče za zgrtanje zlata, već su se samo povremeno pobrinuli za svoje drveće i uživali u svojim bananama, a svoje dugo slobodno vrijeme koristili su za sunčanje i uživanje života. Humboldt jako karakteristično kaže: »U španjolskim se kolonijama često čuje da stanovnici tropске zone neće napustiti svoje apatično stanje u kojem su ostali stoljećima sve dok na kraljevu zapovijest drva banane ne budu posjećena.« Ono što je s evropskog kapitalističkog stanovišta takozvana »apatija« zapravo je duhovno stanje svih naroda koji još uviјek žive u prilikama primitivnog komunizma, u kojima kao svrha ljudskog rada prevladava puko zadovoljavanje čovjekovih prirodnih potreba, a ne gomilanje bogatstva. Sve dok, međutim, vladaju takve prilike, unatoč najvećoj mogućoj produktivnosti rada, nije mo-

guće ni pomisliti na izrabljivanje čovjeka po čovjeku, na uporabu ljudske radne snage za proizvodnju viška rada.

No, nije moderni poduzetnik prvi koji je otkrio ovu prijatnu osobinu ljudske radne snage. Već u starodrevnim vremenima nailazimo na izrabljivanje viška rada koje izvršuju neradnici. Ropstvo u antici, pa i kmetstvo u srednjem vijeku počivaju na već postignutoj produktivnosti, to jest sposobnosti ljudskog rada da uzdržava više od jednog čovjeka. I jedno i drugo samo su različite forme u kojima neka klasa društva koristi ovu produktivnost time što živi na račun druge. U tom su smislu antički rob i srednjevjekovni kmet izravni preci današnjeg najamnog radnika. No, ni u starom niti u srednjem vijeku radna snaga nije, unatoč svojoj produktivnosti i izrabljivanju, postala robom. U današnjem odnosu nadničara spram poduzetnika ono posebno, ono što ga čini različitim i od ropstva i od kmetstva, prije svega je radnikova osobna sloboda. Prodaja robe je, naime, privatni i slobodan čovjekov posao koji je zasnovan na potpunoj individualnoj slobodi. Neslobodan čovjek ne može, naime, prodavati svoju radnu snagu. Potreban je uostalom još jedan uvjet: to da radnik ne posjeduje nikakva sredstva za proizvodnju. Da ima takva sredstva sam bi proizvodio robu i ne bi kao robu prodavao svoju radnu snagu. U robovlasičkoj privredi radna snaga nije odvojena od proizvodnih sredstava, ona naprotiv i sama predstavlja proizvodno sredstvo i pored oruđa, sirovine itd. predstavlja gospodarevo privatno vlasništvo. Sam rob je samo dio nediferencirane mase robovlasnika proizvodnih sredstava. U odnosu kmetstva radna je snaga izravno pravno vezana na sredstvo za proizvodnju, na zemlju, ona je sastavni dio sredstva za proizvodnju. Kuluk i dažbine nisu, naime, vezani uz osobe, već uz zemljište; ukoliko ono naslijedem, ili na neki sličan način, pređe u druge ruke, prelaze i dažbine. Sada je radnik osobno slobodan i nije ni tuđe vlasništvo, niti vezan uz sredstva za proizvodnju. Naprotiv, proizvodna su sredstva u jednoj, a radna snaga u drugoj ruci, a dva vlasnika se susreću samostalno i slobodno, kao kupac i prodavač — kapitalist kupuje, a radnik prodaje radnu snagu. Na kraju krajeva ni osobna sloboda niti odvojenost od proizvodnih sredstava ni u uvjetima visoke produktivnosti rada ne vode uvjek nadničarstvu, prodaji radne snage. Takav primjer nalazimo u starom Rimu kada su velike mase sitnih seljaka nastankom velikih posjeda s robovlasičkom privredom potisnute sa svojih zemljišta. Oni su osobno ostali slobodni ljudi, no zato što više nisu imali zemlje, dakle, sredstava za proizvodnju, došli su sa sela masovno u Rim kao slobodni proleteri. U Rimu, međutim, nisu nipošto mogli prodavati svoju radnu snagu; nije bilo kupaca — bogati zemljoposjednici i kapitalisti nisu trebali slobodnu radnu snagu, jer su ih uzdržavale ruke robova. Robovski je rad tada bio potpuno dovoljan za zadovoljavanje

svih životnih potreba zemljoposjednika kojima su robovske ruke izrađivale čitav niz potrebnih predmeta. No, oni nisu mogli upotrebiti radnu snagu ni za što drugo, nego za svoj vlastiti život i luksuz, cilj robovskog privređivanja je, naime, bila vlastita potrošnja, a ne prodaja robe. Rimskim su proletarima tako bili zatvoreni svi izvori života na osnovi vlastitog rada te im nije preostalo ništa drugo, nego da žive od prošenja — na ulicama i prilikom periodičnog dijeljenja hrane. Umjesto rada za nadnlice u Rimu je došlo do masovnog prehranjivanja slobodnjaka bez posjeda, zbog čega francuski ekonomist Sismondi kaže: u starom je Rimu društvo uzdržavalo svoje proletere, a danas proletari uzdržavaju društvo. No, to da je danas moguć rad proletera za svoj i tudi život, da je moguća prodaja radne snage, temelji se na tomu što je danas slobodni rad jedina i isključiva forma produkcije, te kao proizvodnja robe nije usmjeren na potrošnju već upravo na izradivanje proizvoda za prodaju. Robovlasnici su kupovali robe radi vlastite udobnosti i luksusa, a i feudalni gospodar tlači kmetove u istu svrhu: da bi zajedno sa svojima živio u izobilju. Moderni poduzetnik, međutim, ne želi da radnici izrađuju prehrambene predmete i odjeću i luksuz za njegovu vlastitu upotrebu, već želi da se ta roba izrađuje za prodaju, za novac. A taj ga posao upravo čini kapitalistom, a radnika pretvara u najamnog radnika.

Vidimo, dakle, da puka činjenica prodaje radne snage ukazuje na čitav niz određenih društvenih i povijesnih odnosa. Puko pojavljivanje radne snage na tržištu pokazuje:

1. postoji radnikova osobna sloboda;
2. radnici su odvojeni od sredstava za proizvodnju i ta su sredstva skupljena u rukama onih koji ne rade;
3. postoji visoki stupanj proizvodnosti rada, to jest, postoji mogućnost davanja viška rada;
4. postoji opća vladavina robne privrede, to jest stvara se višak rada u formi robe za prodaju i to pomoću kupovanja radne snage.

Izvanjski, sa stanovišta tržišta, kupovina i prodaja robe radna snaga sasvim je običan posao, jedan od tisuću drugih koji se zbivaju u tom trenutku, na primjer kupovanje čizama ili luka. Vrijednost robe i njezino mijenjanje, rast i pad cijena, jednakost i neovisnost kupca i prodavača na tržištu — sve to je takvo kao i kod svake druge kupovine. No, zbog posebne uporabne vrijednosti ove robe, zbog posebnih uvjeta u kojima tek nastaje ova uporabna vrijednost, ovaj se svakodnevni trgovački posao robnog svijeta pretvara u novi, sasvim posebni društveni odnos. Pogledajmo kako se razvija ovaj tržišni posao.

Poduzetnik kupuje radnu snagu i kao svaki kupac plaća njezinu vrijednost, to jest troškove njezine izrade, time što radniku nadnicom plaća cijenu koja pokriva troškove radnikovog uzdržavanja. No, kupljena je radna snaga u stanju da sa proizvodnim sredstvima što se prosječno upotrebljavaju u društvu, proizvede više no što je potrebno za te troškove. To je, kao što već znamo, pretpostavka tog posla bez koje bi posao bio besmislen; upravo je to uporabna vrijednost robe radna snaga. Budući je vrijednost uzdržavanja radne snage, kao vrijednost svake druge robe, određena količinom rada potrebnom za njezino izrađivanje, možemo pretpostaviti da su hrana, odjeća, itd., koji su potrebni za dnevno očuvanje radnika u stanju sposobnom za rad, predstavljeni, na primjer, sa šest sati rada. Cijena robe radna snaga, to jest, nadnica, mora iznositi stoga normalno šest sati rada izraženih u novcu. No, radnik za svojeg poduzetnika ne radi šest sati već duže, na primjer jedanaest. Stoga u ovih jedanaest sati već nakon šest sati vraća poduzetniku nadnicu koju je dobio, a osim toga dodaje, poklanja poduzetniku još pet sati. Radni dan svakog radnika nužno je, dakle, sastavljen iz dva dijela: jednog plaćenog kojim radnika vraća vrijednost svojeg uzdržavanja, te takorekuć radi za samog sebe, i neplaćenog u kojem stvara poklonjeni rad ili višak rada za kapitalista.

Nešto slično bio je slučaj i kod ranijih formi društvenog izrabljivanja. U vrijeme feudalne ovisnosti kmetov je rad za gospodara bio čak vremenski i prostorno odvojen od njegovog rada za sebe. Kmet je točno znao kada i koliko radi za samog sebe i kada i koliko za uzdržavanje milostivog gospodina plemića ili svećenika. Najprije je radio nekoliko dana na svojoj njivi, pa nakon toga nekoliko dana na gospodskoj. Ili pak prije podne kod gospodara, a poslije podne za sebe. Ponekada je radio i nekoliko tjedana na vlastitom posjedu, pa iza toga nekoliko tjedana kod gospodara. U nekom selu opatije Maurusmünster u Alzasu kuluk je polovinom 12. stoljeća bio određen na ovakav način: od sredine travnja do sredine svibnja svako je seljačko gospodarstvo davalo puna tri dana u tjednu jednu mušku snagu, od svibnja do Ivanjdana jedno poslije podne tjedno, od Ivanjdana do košnje trave tri dana tjedno, u vrijeme žetve tri poslijepodneva tjedno, a između Martindana i Božića tri puna dana tjedno. U kasnijem je srednjem vijeku napredovanjem ovisnosti rad za gospodara, doduše, stalno rastao, te su uskoro gotovo svi dani u tjednu i svi tjedni u godini bili dani kulučka, a seljaku je jedva ostalo nešto vremena za obrađivanje vlastite njive. No, znao je sasvim točno da ne radi za sebe već za druge. Čak i najgluplji seljak se tu nije mogao prevariti.

Kod modernog rada za nadnicu stvar je posve drukčija. Radnik, naime, ne stvara na neki način u prvom dijelu svojeg radnog dana predmete što su potrebni njemu samom: hranu, odjeću itd., da bi kasnije proizvodio predmet za poduzetnika. Naprotiv, radnik u tvornici i pored stroja čitav dan proizvodi jedan te isti predmet, što ga samo neznatno ili uopće ne upotrebljava za sebe: čelične opruge na primjer, ili gumene trake, pa svilene tkanine ili željezne cijevi. U bezobličnoj gomili opruga, traka ili tkanina što ih je po danu stvorio, svaka stvar na dlaku liči na drugu stvar, ne primjećuje se nikakva razlika u tomu da li je to dio plaćenog ili neplaćenog rada, da li jedan dio pripada poduzetniku, a drugi dio radniku. Naprotiv, proizvod što ga izrađuje radnik za njega nema nikakvu korist i ne pripada mu ni dijelić tog proizvoda; sve što radnik proizvede pripada poduzetniku. U tomu je velika izvanska razlika između najamnog rada i kmetske ovisnosti. Kmetu je u normalnim uvjetima moralo nužno ostati nešto vremena za obrađivanje vlastite njive, a ono što je radio za sebe bilo je njegovo. Kod modernog najamnog radnika sve što proizvede pripada poduzetniku, pa izgleda kao da njegov rad u tvornici nema nikakve veze s njegovim izdržavanjem. Svoju je nadnicu dobio i može time raditi ono što hoće. Za to mora raditi ono što mu kaže poduzetnik i sve što proizvede je poduzetnikovo. A razlika koja je za radnika nevidljiva, kasnije se lijepo vidi u poduzetnikovom računu kada preračunava dobit iz proizvodnje svojeg radnika. Za kapitalista to je razlika između sume novaca koju dobija nakon prodaje proizvoda i njegovih izdataka za proizvodna sredstva i nadnica njegovih radnika. Ono što mu preostaje kao dobit upravo je vrijednost stvorena neplaćenim radom, to je višak vrijednosti što ga je stvorio radnik. Svaki radnik, dakle, bez obzira na to da li proizvodi gumu ili svilene tkanine ili željezne cijevi proizvodi najprije svoju vlastitu nadnicu, a nakon toga poklonjeni višak vrijednosti za kapitalista. Ukoliko je, na primjer, u 11 sati istkao 11 metara svilene tkanine, u 6 metara sadržana je vrijednost njegove nadnice, a 5 metara su višak vrijednosti za poduzetnika.

Razlika između najamnog rada i robovskog ili kmetskog rada ima, međutim, još i važne posljedice. Rob i kmet svoj su rad pružali uglavnom za vlastitu privatnu uporabu, za potrošnju gospodara. Oni su za svojeg gospodara stvarali hranu i odjevne predmete, pokućstvo, luksuzne predmete i slično. To je bilo barem ono normalno, prije no što su se ropstvo i kmetstvo pod utjecajem trgovine izrodili i počeli srljati u svoju propast. Čovjekova sposobnost trošenja, pa i luksuz u privatnom životu, imaju u svakom razdoblju određene granice. Antički robovlasnik ili srednjevjekovni plemić nisu mogli upotrebiti više no što su to bili puni hambari, pune štale, bogata odjeća, dobar život za sebe i svoje,

bogato opremljene sobe. Takvi predmeti koji služe za svakodnevnu uporabu čak se i ne mogu pohraniti u prevelikim zalihamama jer bi tako propali: žito bi trulilo ili bi ga proždrili pacovi i miševi, sijeno i slama vrlo su zapaljivi, materijali za odjeću lako se oštećuju itd., a mliječni proizvodi, voće i povrće, uopće se slabo drže. Potrošnja ima, dakle, i u robovlasničkoj i u feudalnoj privredi i kod najobilnijeg života svoje prirodne granice, a time je ograničeno i normalno izrabljivanje robova i seljaka. Kod modernog je poduzetnika drukčije. Ono što radnik proizvodi u tvornici i za strojem za njega je sasvim neuporabivo a ni poduzetnik to ne upotrebljava. On kupljenu radnu snagu ne koristi za to da mu proizvodi hranu i odjeću, nego ju pušta proizvoditi neku robu što ju sam uopće ne treba. On joj nalaže da proizvodi kako bi prodajom proizvoda dobio novac. A dobija i ono što je uložio i poklonjeni višak rada svojih radnika u formi novaca. On čitav posao stvara upravo u tu svrhu, zato da bi iz neplaćenog rada radnika dobio novac; on i kupuje radnu snagu. Novac je, međutim, kao što znamo, sredstvo neograničenog gomilanja bogatstva. U formi novca bogatstvo nipošto ne gubi vrijednost kada je dugo pohranjeno, beskonačno se može skupljati. U skladu s time moderni je kapitalist beskonačno željan viška rada. Što više neplaćenog rada može iscjediti iz radnika to je zadovoljniji. Navlastita svrha i zadatak kupovanja radne snage stoga je oduzimanje viška rada, i to bezgranično oduzimanje.

Prirodni poriv kapitalista za povećanjem viška vrijednosti nalazi prije svega dva jednostavna načina koji se takorekuć nameću pri promatranju sastavljenosti radnog dana. Vidjeli smo da se radni dan svakog najamnog radnika uobičajeno sastoji iz dva dijela: iz onog kojim radnik vraća svoju vlastitu nadnicu i onog drugog u kojem pruža neplaćeni rad, višak rada. Da bi, dakle, ovaj drugi dio što više povećao poduzetnik može učiniti dvoje: ili povećati čitav radni dan ili skratiti onaj prvi plaćeni dio radnog dana, to jest sniziti nadnicu. Kapitalist se zapravo istovremeno služi s obje metode, te se stoga u sustavu najamnog rada stalno nađe dvostruka tendencija i prema produživanju radnog vremena i prema smanjenju nadnice.

Kada kapitalist kupuje robu radna snaga, kupuje ju kao svaku robu zato da od nje ima koristi. Svaki kupac robe nastoji izvući što veću dobit iz nje. Kada, na primjer, kupujete čizme želite ih što duže nositi. Kupcu robe pripada puna uporaba, čitava korist od robe. Kapitalist koji je kupio radnu snagu sa stanovišta kupovine robe ima potpuno pravo tražiti da mu kupljena roba služi koliko god može i što duže. Ukoliko je radnu snagu platio za tjedan dana on ju tih tjedan dana smije koristiti, te sa svojeg stanovišta kao kupac ima pravo da ukoliko želi čak dvaput tjedno radnika pusti raditi i 24 sata. S druge strane, međutim, radnik

kao prodavač svoje robe ima sasvim obrnuto stanovište. Kapitalistu pripada, doduše, uporaba radne snage ali ta je uporaba ograničena psihičkom i fizičkom snagom radnika. Konj može, a da ga se ne uništi iz dana u dan raditi samo osam sati. Čovjek mora da bi ponovno zadobio snagu što ju je potrošio za rad imati određeno vrijeme za hranjenje, odijevanje, odmor, itd. Ukoliko to nema, njegova se radna snaga ne troši već uništava. Prekomjerni rad ju slabi i život radnika se skraćuje. Kada kapitalist, dakle, bezgraničnim rabljenjem radne snage svaki tjedan za sedam tjedana skraćuje radnikov životni vijek, to znači da za nadnicu jednog tjedna uzima tri tjedna. Sa ovog istog stanovišta robne trgovine to zapravo znači da kapitalist krade. Kapitalist i radnik obzirom na dužinu radnog dana na istoj osnovi robnog tržišta zastupaju dva točno suprotstavljenja stanovišta, te istinska dužina radnog dana postaje pitanjem moći koje se odlučuje putem borbe između kapitalističke i radničke klase. Radni dan, dakle, sam po sebi nije vezan ni uz kakve ografe; obzirom na vrijeme i mjesto nailazimo na radni dan od osam, deset, dvanaest, četrnaest, šesnaest, pa i osamnaest sati. Sve u svemu, borba za dužinu radnog dana traje stoljećima. U toj borbi naziremo dvije važne etape. Prva počinje već krajem srednjeg vijeka, u 14. stoljeću kada kapitalizam tek pravi svoje prve nesigurne korake, te počinje potresati čvrsti zaštitni oklop cehova. Uobičajeno, normalno radno vrijeme iznosilo je u vrijeme cvjetanja obrta približno deset sati, a obroci, vrijeme spavanja, vrijeme odmora i nedjelja i drugi blagdani izdašno i nesmetano su se koristili. To je bilo dovoljno za stari obrt i njegovu polaganu metodu rada, no ne i za započeta tvornička poduzeća. Stoga je prvo što su kapitalisti iznudili od vlada prinudni zakoni o produženju radnog vremena. Od 14. do kraja 17. stoljeća vidimo i u Engleskoj i Francuskoj, pa i u Njemačkoj, čitav niz zakona o minimalnom radnom danu, to jest, zabrane za radnike i kalfe da rade manje od nekog određenog radnog vremena i to uglavnom dvanaest sati dnevno. Borba s lijenošću radnika: to je graja koja se diže od srednjeg vijeka sve do 18. stoljeća. Otkako je slomljena snaga starog cehovskog obrta, te je proletarijat, ostavši bez sredstava za rad, bio prinuđen na prodaju radne snage, a s druge su strane nastale velike manufakture s grozničavom masovnom produkcijom, dakle, od 18. stoljeća, list se okreće. Počinje iznenadno i sasvim nesputano iscjeđivanje radnika svih starosti, oba spola, pa čitave grupe radničkog stanovništva za nekoliko godina nestaju kao da je harala kuga. 1863. godine neki je poslanik u engleskom parlamentu izjavio: »Industrija pamuka je stara 90 godina... U tri generacije engleske rase proždrila je devet generacija pamučnih radnika.«¹ A John Wade, građanski engleski pisac, u svojem djelu o »Popovijesti srednjeg staleža i radničkoj klasi« piše: »Pohlepa i okrutnost tvorničara u jagmi za dobiti nisu bili manji od

okrutnosti Španjolaca spram američkih crvenokožaca u lovu za zlatom.⁴ U Engleskoj su još i u šezdesetim godinama 19. stoljeća u stanovitim industrijskim granama, tako i u tvornicama čipki, zapošljavali djecu od 9 i 10 godina i to od 2, 3, 4 sata ujutro, pa sve do 10, 11, 12 sati noću. Poznate su prilike koje su u Njemačkoj vladale sve do nedavno, na primjer u radionicama ogledala od žive, u pekarskim radionicama, a danas još uvijek vladaju u konfekciji i po svuda u kućnoj radinosti. Tek je moderna kapitalistička industrija otkrila da tada nepoznati noćni rad. U svim drugim društvenim stanjima noć je važila kao vrijeme što ga je sama priroda odredila za ljudski počinak. Kapitalistički je pogon otvorio da se višak rada noću iscjedan iz radnika ni po čemu ne razlikuje od onog dnevnog, pa je uveo dnevnu i noćnu smjenu. I nedjelja što ju je cehovski poredak u srednjem vijeku strogo poštivao postala je žrtvom kapitalistove gladi za viškom vrijednosti i postala je radnim danom. Tomu se pridružuje i tucet sitnih otkrića za produžavanje radnog vremena: uzimanje obroka za vrijeme rada bez ikakve pauze, čišćenje strojeva nakon radnog vremena, to jest, za vrijeme odmora, itd. Ova kapitalistička praksa koja se u prvim desetljećima sasvim slobodno i nesputano provodila učinila je uskoro potrebnim čitav niz zakona o radnom danu, no ovog puta se nije radilo o prinudnom produživanju, nego o skraćenju radnog vremena. A prve zakonske odredbe o maksimalnom radnom danu nisu nastale toliko pod pritiskom radnika koliko su bile iznudene jednostavnim porivom za održanjem kapitalističkog društva. Već su prva desetljeća nesputanog gospodovanja velike industrije toliko razorno utjecala na zdravlje i životne prilike radničkog puka, došlo je do tolike smrtnosti, boležljivosti, fizičkog osakaćenja, duhovne zastalosti, epidemijskih bolesti, nesposobnosti za vojsku, da je i sam opstanak društva došao u pitanje.⁵ Bilo je jasno da će prirodna težnja kapitala za viškom vrijednosti pretvoriti uskoro čitave zemlje u ogromna groblja puna radničkih kostiju, ukoliko ju država ne sputa. Bez radnika nema ni izrabljivanja radnika. Kapital je morao u vlastitom interesu, zato da omogući budućnost izrabljivanja, postaviti neke ograde suvremenom izrabljivanju. Trebalo je pomalo pripaziti na narodnu snagu da bi se osiguralo njezino daljnje izrabljivanje. Negospodarsko otimačko privređivanje moralno je ustupiti mjesto racionalnom izrabljivanju. Iz toga su nastali prvi zakoni o maksimalnom radnom danu, a zbog toga nastaje cjelokupna građanska socijalna reforma. Nešto slično može se naći i u zakonima o lovu. Plemenitoj se divljači isto tako zakonima osigurava lovostaj zato da se može razmnožavati i redovito služiti kao predmet lova kao što se socijalnom reformom osigurava stanoviti lovostaj za radnu snagu proletarijata, e da bi mogla racionalno poslužiti kapitalu. Ili, kao što kaže Marx: ograničenje tvorničkog rada nametnula je ona

ista nužnost koja poljoprivrednike navodi na to da izliju gnoj na svoja polja. Tvrničko zakonodavstvo rada se u tvrdoj, desetljećima vođenoj borbi protiv otpora pojedinačnog kapitalista, najprije za žene i djecu, pa nakon toga za pojedine industrije. U Francuskoj je tek februarska revolucija 1848. pod prvim pritiskom pobjedonosnog proletarijata proglašila dvanaestosatni radni dan, a to je bio prvi opći zakon o radnom vremenu svih radnika, pa i odraslih muškaraca u svim granama. U Sjedinjenim Državama odmah nakon rata 1861. godine, koji je dokinuo ropstvo, dolazi do općeg pokreta radnika u borbi za osmostatni radni dan koji prelazi i na evropski kontinent. U Rusiji su prvi zaštitni zakoni za žene i maloljetne nastali nakon velikih tvorničkih nemira godine 1882. u moskovskom industrijskom području, a jedanaestosatni radni dan za odrasle muškarce ozakonjen je nakon prvog generalnog štrajka 60 000 tekstilnih radnika Petrograda u godinama 1896. i 1897. Njemačka sada sa svojim zaštitnim zakonima isključivo za žene i djecu zaostaje za svim modernim velikim državama.

Do sada smo govorili samo o jednoj strani najamnog rada: o radnom vremenu i već ovdje vidimo kako je puki, jednostavni robni posao: prodaja i kupovanje radne snage, doveo do neobičnih pojava. I ovdje je potrebno govoriti Marxovim riječima: »Mora se priznati da naš radnik izlazi iz proizvodnog procesa drukčije nego što u njega ulazi. Na tržištu istupa kao posjednik robe radna snaga, ovdje je vlasnik robe kao i svaki drugi. Ugovor kojim kapitalistu prodaje svoju radnu snagu dokazuje takorekuć crno na bijelom da slobodno raspolaže samim sobom. Nakon zaključenog posla otkriva da nije 'slobodni agent', da je vrijeme koje mu je 'na raspolaganju' za prodavanje svoje radne snage zapravo vrijeme za koje je prinuđen da ju prodaje, njegov izrabljivač neće prestati sve dok se još može iscjeđivati neki mišić, te tiva, sve dok još postoji kap krvi. Da bi se oslobodili te zmije radnici se moraju udružiti i kao klasa iznuditi državni zakon, nadmoćnu društvenu prepreku koja će im sprečavati da dobrotljnim ugovorom s kapitalom prodaju sebe i svoj rod u smrt i ropstvo.«

Zakoni o zaštiti radnika zaista su prvo oficijelno priznanje današnjeg društva da formalna jednakost i sloboda na kojima počivaju proizvodnja robe i razmjena robe propadaju i pretvaraju se u nejednakost i neslobodu čim se radna snaga pojavljuje na tržištu kao roba.

III.

Druga metoda kapitalista kojom povećavaju višak vrijednosti jest snižavanje nadnice. Poput radnog dana ni nadnica po sebi nije vezana uz neke granice. Kada govorimo o radničkoj nadnici valja razlikovati između novca što ga radnik dobija od poduzetnika i količine sredstava za život koje za to može dobiti. Znamo li o nadnici nekog radnika samo to da iznosi, na primjer, dvije marke dnevno, time takorekuć ništa ne znamo. Jer, za ove dvije marke možemo u vrijeme skupoće dobiti mnogo manje nego u neko jeftinije vrijeme; dvije marke znače, obzirom na životni standard u svakoj zemlji, pa čak i u svakoj pokrajini nešto drugo. Radnik može dobiti više novaca za nadnicu, pa ipak neće živjeti bolje, nego jednako loše ili čak lošije nego ranije. Zbiljska realna nadnica jest, dakle, suma sredstava za život što ih radnik dobija, dok je novčana nadnica samo minimalna nadnica. Ukoliko je nadnica samo novčani izraz vrijednosti radne snage, ova je vrijednost u zbilji predstavljena količinom rada korištenom za sredstva nužna za život radnika. A što su to »neophodna sredstva za život«? Bez obzira na individualne razlike između jednog i drugog radnika koje ovdje ne igraju neku ulogu, već i razlika između životnog standarda radničke klase u raznim zemljama pokazuje koliko je promjenjiv i rastezljiv pojam »neophodnih sredstava za život«. Bolje stoeći engleski radnik danas će smatrati životno neophodnim svakodnevni beefsteak, a kineski kuli živi od šačice riža. Zbog neodređenosti pojma »neophodnih sredstava« ovdje se razvija jednak borba između kapitalista i radnika kao i oko dužine radnog dana. Kapitalist je kao kupac robe zauzeo slijedeće stanovište: on smatra točnim da, kao i svaki pošteni kupac, treba robu radna snaga platiti po njezinoj vrijednosti; no što je zapravo vrijednost radne snage? Neophodna sredstva za život? Dobro, dakle, dajem radniku točno onoliko koliko je neophodno za život; a što je to apsolutno neophodno da se neki čovjek održi na životu, to kaže, kao prvo, znanost, fiziologija, a, kao drugo, opće iskustvo. A samo po sebi se razumije da dajem ovaj minimum na dlaku; kada bih davao i paru više, ne bih bio pošten kupac, već budala, filantrop, koji iz vlastitog džepa dijeli poklone onome od koga je kupio robu; ne poklanjam ništa ni svojem postolaru niti prodavaču cigara, te pokušavam njihovu robu kupiti što jeftinije. Isto tako nastojim i radnu snagu kupiti što jeftinije, te mu ne dugujem ništa kada svojem radniku dajem najoskudniji minimum kojim može preživjeti. Kapitalist je ovdje sasvim u pravu sa stanovišta robne proizvodnje. No, ništa manje nije u pravu ni radnik koji kao prodavač robe odgovara: istina je, doduše, da nemam pravo tražiti ništa više do istinsku vrijednost svoje robe radna snaga. Ali, tražim da mi platiš njezinu punu vrijednost. Ne tražim ništa

drugo no što su to neophodna sredstva za život. A što su to neophodna sredstva za život? Ti kažeš da na to odgovara znanost fiziologija i iskustvo koje govori o tomu što je najmanje potrebno čovjeku da bi preživio. Ti, dakle, pojmu »neophodnih sredstava za život« podmećeš pojam absolutne, fiziologische neophodnosti. No, to je protivno zakonu robne razmjene. Jer, i ja i ti znamo da je za vrijednost svake robe na tržištu mjerodavan rad koji je *društveno* potreban za njezinu izrađivanje. Da ti tvoj postolar donese par čizama i za njih zatraži 20 maraka, jer je radio četiri dana ti ćeš mu reći: »Takve čizme mogu dobiti u tvornici već za 12 maraka, jer se tamo strojno par čizama napravi već u jednom danu. Vaš četverodnevni rad nije, dakle — a već je uobičajeno mašinski proizvoditi čizme — društveno uzev bio neophodan, iako je bio potreban vama budući ne radite sa strojevima. No, to nije moja stvar, te vam stoga plaćam samo društveno potreban rad, to jest 12 maraka.« Ukoliko postupaš tako prilikom kupovine čizama, moraš i meni, kada kupuješ robu radna snaga, platiti društveno neophodne troškove njezinog uzdržavanja. A za moj je život društveno potrebno sve što u našoj zemlji i u našem vremenu važi kao uobičajeni način života nekog čovjeka iz moje klase. Riječju, ti mi ne moraš davati samo fiziologiski neophodan minimum koji bi me poput životinje samo održavao na životu, već društveno uobičajeni minimum koji mi osigurava način života na koji sam naviknut. Tek ćeš time kao pošten kupac platiti vrijednost robe, inače kupuješ ispod cijene.

Vidimo da radnik sa robnog stanovišta ima barem toliko pravo kao i kapitalist. No, to stanovište počinje isticati tek nakon nekog vremena; on može, naime, tražiti uvažavanje tog stanovišta tek kao društvena klasa, to jest kao cjelina i organizacija. Tek nastajanjem sindikata i radničke partije radnik počinje tražiti da se njegova radna snaga prodaje po svojoj vrijednosti, to jest da se njegov životni standard uzme u obzir kao kulturna i socijalna neophodnost. Prije nastupa sindikata i prije njihovog značaja u svakoj pojedinoj grani industrije nadnica se oblikuju u skladu s tendencijom kapitalista da sredstva za život potisnu na fiziologiski, takorekuć životinjski minimum, to jest, da radnu snagu neprestano plaćaju ispod cijene. Vremena razularenog gospodstva kapitala koji još nije nailazio ni na kakav otpor radničke koalicije i radničkih organizacija vodila su jednako barbarskoj degradaciji radničke klase obzirom na nadnice, kao što je to bilo i u vezi s radnim danom prije uvođenja tvorničkih zakona. To je križarski pohod kapitala protiv svakog traga luksuza, udobnosti, prijatnosti u životu radnika, protiv svega onoga na što je bio naviknut u ranijim razdobljima obrta i u seoskom privređivanju. To je nastojanje da se radnikova potrošnja svede na jednostavni pusti akt dobavljanja minimuma hrane, onako kao što se vodi računa o stoci

ili kako se podmazuje stroj. A oni radnici koji su bili sasvim na dnu i bez ikakvih potreba isticani su kao primjerak razmaženog radnika. Ovaj pohod protiv radnikovog životnog standarda počeo je, jednako kao i kapitalistička industrija, najprije u Engleskoj. Neki se engleski pisac u 18. tuži: »Treba samo pogledati užasnu masu suvišnih stvari što ih troše naši radnici u manufakturama: brandy, gin'čaj, šećer, voće iz inozemstva, jako pivo, šareno platno, duhan za pušenje i kihanje, itd.« Engleskim su radnicima tada preporučivani francuski, nizozemski i njemački kao uzori suzdržljivosti. Neki je engleski tvorničar zapisao: »Rad je za čitavu trećinu jeftiniji u Francuskoj, nego u Engleskoj; francuski siromasi (tako se nazivalo radnike) rade teško i imaju malo hrane i odjeće, pa uglavnom troše kruh, voće, zelje, razno korijenje i sušenu ribu; oni vrlo rijetko jedu meso, a i malo kruha, jer je žito skupo.« Početkom 19. stoljeća neki je Amerikanac, grof Rumford, sastavio specijalnu »Kuharicu za radnike« s receptima kako pojedini radnici mogu ishraniti njihovu obitelj. Ovako, na primjer, glasi recept iz ove znamenite knjige što ju je s oduševljenjem prihvatile buržoazija u različitim zemljama: »Pet funti ječma, pet funti kukuruza, za 30 pfenniga bakalara, za deset pfenniga soli, za isto toliko octa, pa za 20 pfenniga papra i začina — i za 2,08 marke dobit ćete juhu za 64 ljudi; obzirom na prosječne cijene žita hrana će koštati manje od 3 pfenniga po osobi.« Justus Liebig govori o tome da radnici u južnoameričkim rudnicima, čiji se dnevni posao sastoji u tome, a možda je najteži na svijetu, da na svojim ramenima iznesu iz dubine od 450 stopa teret rudače težak od 180 do 200 funti, žive isključivo od kruha i graha. Oni bi radije jeli samo kruh, no njihovi gospodari su primijetili da samo s kruhom ne mogu toliko jako raditi, postupaju s njima kao s konjima i prisiljavaju ih na to da jedu grah, jer je grah bolji za očvršćivanje kostiju. — U Francuskoj je već godine 1831. došlo do prve pobune radnika zbog gladi — to je bila pobuna lyonskih tkalaca. No, svoje velike orgije u snižavanju nadnica kapital je slavio u vrijeme drugog carstva u šezdesetim godinama, kada je prava mašinska industrija zaposjela Francusku. Poduzetnici su se iz gradova povukli u provinciju da bi dobili jeftiniju radnu snagu. A to im je toliko polazilo za rukom da su našli žene koje su radile za jedan sou, to jest približno 4 pfenniga dnevne nadnice. Ova svetkovina naravno nije mogla dugo trajati; takve nadnice nisu dostajale niti za životinjski opstanak. U Njemačkoj je kapital najprije uveo slične prilike u tečnostilnoj industriji, te su nadnice bile niže čak i od fiziologiskog minimuma i u četrdesetim godinama su dovele do ustanka šleskih tkalaca zbog gladi, jednako kao i u Češkoj. Danas je životinjski minimum sredstava za život pravilo za nadnice svuda — kod poljoprivrednih radnika u Njemačkoj, u konfekciji, u raznim granama kućne radnosti

— gdje sindikati nemaju nikakav utjecaj na održavanje životnog standarda.

IV.

Nastajanje rezervne armije

U povećavanju bremena rada i snižavanju životnog standarda na što nižu životinjsku mjeru moderno kapitalističko izrabljivanje u mnogome liči na izrabljivanje u robovlasništvu i kmetstvu u vrijeme najgoreg izrođivanja tih privrednih formi, kada su se i jedna i druga približavale svojoj propasti. Ono što je, međutim, postigla samo kapitalistička robna privreda, a u svim je ranijim vremenima bilo sašvom nepoznato, bila je djelomična nezaposlenost, a time i ne-trošenje radnika kao stalna pojava, to jest takozvana rezervna armija radnika. Kapitalistička privreda ovisi o tržištu i mora slijediti njegovu potražnju. Potražnja se, međutim, neprestano mijenja i naizmjencično proizvodi takozvane dobre i loše poslovne godine, sezone i mjeseca. Kapital se mora neprestano prilagođivati ovoj promjeni konjunkture i stoga zapošljavati sada više i u drugom trenutku manje radnika. Kapital mora, dakle, da bi u svakom trenutku imao dovoljno radnika i za najveće potraživanje tržišta, imati pored zaposlenog broja radnika na raspolaganju i znatan broj nezaposlenih radnika kao rezervu. Nezaposleni radnici kao takvi ne dobijaju nadnicu, njihova se radna snaga naime ne kupuje, ona je samo pohranjena; to da se znatni dio radničke klase ne koristi bitan je sastavni dio zakona nadnice u kapitalističkoj proizvodnji. Kapitala se ništa ne tiče kako preživljuju ovi radnici, no on odbija svaki prijedlog o dokidanju te rezervne armije, budući to ugrožava njegove životne interese. Kada su zbog nedostatka američkog sirovog pamuka tkaonice i predionice u Engleskoj morale prekinuti svoju proizvodnju, te je ostalo bez kruha gotovo milijun radničkog stanovništva, dio tih nezaposlenih odlučio se iseliti u Australiju da tako izbjegne smrt od gladi. Tražili su da im engleski parlament odobri sumu od 2 milijuna funti sterlinga što bi omogućilo iseljenje 50 000 tisuća nezaposlenih radnika. Toj su se namjeri radnika, međutim, ogorčeno suprotstavili tvorničari pamuka. Industrijci su potrebnii strojevi, a radnici su također strojevi, mora postojati, dakle, zaliha radnika. »Zemlja« bi pretrpjela gubitak od 4 milijuna funti kada bi se gladni radnici iznenada udaljili. Parlament je stoga odbio zahtjev za iseljenjem i nezaposleni su ostali vezani uz svoje gladovanje da bi kapitalu bila očuvana nužna rezervna armija. — Drugi

drastičan primjer pružaju francuski kapitalisti godine 1871. Kada je, nakon pada Komune, došlo do ubijanja pariških radnika, sudskim putem ili bez njega, u takvim razmjerima da su uništene desetine tisuća radnika, i to najboljih i najmarljivijih, elita radništva, među poduzetnicima je, zajedno s prijatnim osjećanjem osvete, nastao i stanovit strah da će nedostatak potrebnih »ruk« moći bolno pogoditi i same kapitaliste; industrija je, naime, upravo tada, nakon okončanja rata, započela sa živahnim poslovnim usponom. Više se pariških poduzetnika stoga zauzelo na sudovima za to da se proganjanje boraca komune pomalo ublaži i radničke ruke spasu iz krvnikovih ruku i predaju kapitalu.

Rezervna armija ima dvostruku funkciju za kapital: kao prvo mora pružati radnu snagu za svaki iznenadni uspon u poslu, a kao drugo konkurenca nezaposlenih predstavlja stalni pritisak na zaposlene i pomaže smanjivanju njihovih nadnica na minimum.

Marx razlikuje četiri različita sloja rezervne armije, od kojih svaki ima svoju posebnu funkciju za kapital i svaki svoje posebne životne uvjete. Najgornji sloj su industrijski radnici koji su periodično bez zaposlenja, a tako nešto postoji u svim pozivima, i u onima koji najbolje stoje. Njihov personal neprestano se mijenja budući je svaki radnik u određeno vrijeme nezaposlen, a u drugim vremenima ima posla; taj broj fluktuiru obzirom na stanje u poslovima, vrlo je velik u razdobljima krize i neznatan u dobroj konjunkturi; nikada, međutim, ne nestaje potpuno, već se općenito povećava razvitkom industrije. Drugi sloj predstavlja proletarijat nekvalificiranih radnika koji sa sela dolazi u gradove; oni na tržištu postavljaju najmanje zahtjeve, te kao jednostavni radnici nisu vezani uz neku određenu granu rada, već vrebaju kao rezerva svih grana na posao. Treća su kategorija slabije stojeći proleteri koji nemaju stalnog zaposlenja, te su stalno u potrazi za nekim pogodnim zaposlenjem. Ovdje se mogu naći i najduže radno vrijeme i najniže nadnice, te je stoga ovaj sloj ne samo jednak koristan, već i jednak neophodan za kapital kao i oni raniji, viši slojevi. Ovaj se sloj regрутira neprestano iz onih prekobrojnih u industriji i poljoprivredi, a posebno iz sitnog obrta koji propada i drugih poziva koji odumiru. To je široka podloga za kućnu industriju, te djeluje takorekuć iz pozadine, iza oficijelnog prizorišta industrije. No, on nipošto ne pokazuje tendenciju nestajanja, nego naprotiv raste kako povećavanjem utjecaja industrije tako i zbog brojne djece.

Na kraju krajeva i četvrti sloj: to su izravni pauperi, siromasi koji su djelomično sposobni za rad, pa takve u dobrim vremenima industrija i trgovina djelomično zapošljavaju da bi ih kao prve otpuštali u vrijeme krize, a djelomično nisu sposobni: ostarjeli radnici što ih industrija više ne može koristiti, proleterske udovice, siročad i pauperska

djeca, osakačene žrtve velike industrije, rudnika itd., oni koji su se odvikli od rada, skitnice i slično. Ovaj sloj direktno prelazi u lumpenproletariat; od njega nastaju razbojnici, prostitutke. Pauperizam je, kako kaže Marx, dom invalida radničke klase i mrtva težina unutar rezervne armije. Njegova egzistencija jednako nužno i neumitno slijedi iz postojanja rezervne armije kao što rezervna armija slijedi iz razvoja industrije. Siromaštvo i lumpenproletariat spadaju u egzistencijalne uvjete kapitalizma i rastu zajedno s njim: što su veći društveno bogatstvo, funkcionalni kapital i radnička masa što ju kapital zapošljava, to je veći i sloj nezaposlenih, rezervna armija. Što je rezervna armija veća u odnosu na zaposlenu masu radnika, to je veći i najdonji sloj siromaštva, pauperizam, zločin. Zajedno s kapitalom i bogatstvom raste, dakle, neumitno i veličina nezaposlenih i onih bez nadnica, a time i lazarovski sloj radničke klase — oficijelno siromaštvo. To je, kao što kaže Marx, *apsolutni opći zakon kapitalističkog razvijanja*.

Oblikovanje stalnog i rastućeg sloja nezaposlenih bilo je, kao što smo rekli, nepoznato u svim ranijim društvenim formama. U komunističkoj je prazajednici sam po sebi radio svatko kada je to bilo potrebno za očuvanje životnog standarda, djelomično zbog neposredne potrebe, djelomično pod pritiskom moralnog i zakonskog autoriteta plemena ili zajednice. Ovdje su, međutim, svi članovi društva opskrbljeni pristupačnim sredstvima za život. Životni je standard primitivne komunističke grupe, doduše, prilično nizak i jednostavan, životne udobnosti nisu naročite. No, ona sredstva za život koja postoje pristupačna su svima podjednako, u onim vremenima takorekuć je bilo nepoznato siromaštvo u današnjem smislu, isključenost od postojećih sredstava društva. Primitivno je društvo ponekada gladiovalo, ili pak dosta često, kada prirodni uvjeti nisu bili povoljni, no taj je nedostatak, nedostatak društva kao takvog, nezamislivo je da u jednom dijelu društva nedostaje ono što drugi dio društva ima u izobilju; kada su sredstva za život u cijelini osigurana, osigurana je i egzistencija svakog pojedinog člana toga društva.

Jednak je slučaj i s orijentalnim, te antičkim rostvom. Bez obzira na to koliko su egipatski državni ili grčki privatni rob bili izrabljivani i tlačeni, bez obzira na to kolika je bila razlika između njihovog oskudnog načina života i izobilja njihovih gospodara, taj je standard života robu bio zahamčen samim ropskim odnosom. Nitko nije dopustio da mu rob propadne, kao što se danas gospodari brinu za svoje konje i stoku. Jednako je i sa srednjevjekovnim kmetskim odnosom: vezanost seljaštva uz zemljište i čvrsta zgrada čitavog feudalnog sustava ovisnosti gdje je svatko morao biti gospodar nad drugima ili sluga nekog gospodara ili pak i jedno i drugo, svakom su određivali njegovo mjesto. I bez ob-

zira na to koliko okrutno bilo izrabljivanje kmetova, nitko nije imao pravo da ih otjera sa njihove zemlje, naprotiv: kmetska je ovisnost obvezivala gospodara da u nesretnim slučajevima, u požaru, poplavi, tuči itd. pomogne osiromašenom seljačku. Tek pred kraj srednjeg vijeka, propadanjem feudalizma i nadolaskom modernog kapitala, počinje prelaženje malih seljačkih gospodarstava u sastav velikih posjeda. U srednjem je vijeku, međutim, egzistencija velike mase radnika bila osigurana. Djelomično je već i tada postojao stanični kontingenat siromašnih i prosjaka zbog brojnih ratova ili pojedinih gubitaka imutka. No, uzdržavanje siromašnih smatralo se dužnošću društva. Već je car Karlo Veliki u svojim kapitularijima izričito odredio: »Što se tiče prosjaka koji lutaju po zemlji želimo da svaki od naših vazala hrani siromahe bilo na dobru koje mu je dodijeljeno, bilo u unutrašnjosti svojeg doma, te da im ne dopusti da podu prosjačiti negdje drugdje.« Kasnije je postalo specijalnim pozivom samostana da pruže siromašnim utočište i da im omoguće rad ukoliko su za to sposobni. U srednjem vijeku je svatko tko je bio u nevolji mogao biti siguran da će ga u svakoj kući primiti, ishranjivanje onih bez sredstava smatralo se običnom dužnošću i tadašnji prosjak nipošto nije bio toliko prezren kao što su to današnji prosjaci.

U dosadašnjoj povijesti poznat je samo jedan primjer kada je veliki sloj stanovništva ostao bez zaposlenja i kruha. To je već spomenuti slučaj starorimskog seljaštva koje je bilo progzano sa svoje zemlje i pretvoreno u proletarijat za koji nije postojalo nikakvo zaposlenje. Ovo je proletariziranje seljaka svakako bilo logička i neumitna posljedica nastanka velikih latifundija i proširenja robovskog privređivanja. No, to nipošto nije bilo potrebno ni za opstanak robovskog privređivanja, niti velikih latifundija. Naprotiv, nezaposleni je rimske proletarijat bio puka nesreća, novi teret za društvo, a društvo je na svemoguće načine: periodičnim dijeljenjem zemljišta, namirnica, reguliranjem ogromnog uvoza žita i umjetnim pojeftinjavanjem tog žita pokušalo sređivati situaciju proletarijata i njegovo siromaštvo. Na kraju krajeva država je više-manje izravno uzdržavala ovaj veliki proletarijat starog Rima.

Kapitalistička robna proizvodnja je, dakle, prva forma privređivanja u povijesti čovječanstva u kojoj nezaposlenost i siromaštvo velikog, rastućeg sloja stanovništva, te sasvim beznadna bijeda jednog drugog, također rastućeg sloja, nisu samo posljedica, već neophodnost, životni uvjet privrede. Nesigurnost egzistencije cjelokupne radne mase i kronična oskudica, a djelomično i izravno siromaštvo određenih širokih slojeva, prvi put su normalne pojave u nekom društvu. A buržoaski znanstvenici koji ne mogu ni zamisliti neku društvenu formu različitu od ove, toliko su prožeti prirodnom nužnošću postojanja sloja nezaposlenih i bijednih da ju pro-

glašavaju bogom danim prirodnim zakonom. Englez Malthus je na toj osnovi početkom 19. stoljeća izgradio svoju znamenitu teoriju prenapučenosti, po kojoj siromaštvo nastaje zbog toga što čovječanstvo ima lošu naviku da povećava broj svoje djece brže od sredstava za život.

No, kao što smo vidjeli, ti su rezultati naprosto posljedica proizvodnje roba i robne razmjene. Ovaj zakon roba koji formalno počiva na potpunoj jednakosti i slobodi, sasvim mehanički, bez ikakvog miješanja zakona ili nasilja, neumitnom nužnošću vodi toliko nečuvenoj socijalnoj nejednakosti kakva nije postojala nigdje u ranijim odnosima ute-meljenima na gospodstvu jednog čovjeka nad drugima. Izravna glad postaje po prvi puta bićem koji svaki dan udara život radnih masa. I to je proglašeno prirodnim zakonom. Anglikanski pop Townsend pisao je već 1786. godine: »Prirodni se zakonom čini to da su siromašni u stanovitoj mjeri lakomisleni tako da uvijek postoji neki broj koji će izvršavati najservilnije, najprljavije i najpodlijive funkcije zajednice. Ljudska se sreća time uvećava budući su osjetljiviji oslobođeni takvih muka i mogu nesmetano izvršavati svoj uzvišeniji poziv i slično. Zakon o siromašnima pokazuje tendenciju razaranja harmonije i ljepote, simetrije i poretka u tom sistemu što ga su bog i priroda stvorili na svijetu.«

Oni »osjetljivi« koji žive na račun drugih vidjeli su, uostalom, u svakoj društvenoj formi koja im je pružala radosti izrabljivačkog života, prst božji i prirodnji zakon. Ni najveći duhovi nisu izbjegli ovaj historijski privid. Tako je nekoliko tisućljeća prije engleskog popa i veliki grčki misilac Aristoteles pisao ovako: »Sama je priroda stvorila ropstvo. Životinje su razdijeljene na mužjake i ženke. Mužjak je savršenija životinja te on vlada, a ženka je manje savršena, pa sluša. Isto tako u ljudskom rodu nalazimo individue koje su toliko niže od drugih koliko je tijelo manje vrijedno od duše ili životinja od čovjeka; to su bića podobna samo za tjelesni rad i nesposobna da postignu bilo što drugo. Te su individue po prirodi određene za ropstvo jer za njih ne postoji ništa bolje od poslušnosti... Zar zaista postoji toliko velika razlika između roba i životinje? Njihovi su radovi slični, i jedan i drugi korisni su nam samo svojim tijelom. Zakačimo, dakle, iz tih principa da je priroda određene ljude stvorila za slobodu, a druge za ropstvo, te je, dakle, pravedno i korisno da se rob pokori.« »Priroda« je tako proglašena odgovornom za svaku vrstu izrabljivanja, a čini se da je vremenom izgubila svaki profinjeni ukus. Jer, možda se moglo isplatiti poniziti veliku masu ljudi u robe da bi se na njihovim leđima podiglo slobodni narod filozofa i genije poput Aristotela, no ponižavanje milijuna današnjih proletera u korist uzgajanja ordinarnih tvorničara i masnih popova nije baš privlačan cilj.

Do sada smo istraživali kakav životni standard kapitalistička robna privreda osigurava radničkoj klasi i njezinim različitim slojevima. No, ništa točno još ne znamo o odnosu tog životnog standarda radnika i društvenog bogatstva. Radnici mogu, na primjer, u nekom slučaju imati i više sredstava za život, bogatiju ishranu, bolju odjeću nego ranije, no ukoliko je bogatstvo drugih klasa rasio još mnogo brže, udio radnika u društvenom proizvodu ipak je smanjen. Životni standard radnika kao takav, uzet apsolutno, može dakle, rasti, no njihov će udio ipak u relaciji spram drugih klasa pasti. Životni standard svakog čovjeka i svake klase može se, međutim, pravilno ocjenjivati samo tako da se uzmu u obzir prilike danog vremena i drugih slojeva istog društva. Knez nekog primitivnog, poludivljeg ili barbariskog crnačkog plemena u Africi ima niži životni standard, to jest, jednostavniju nastambu, lošiju odjeću, grublju hranu od prosječnog njemačkog tvorničkog radnika. No taj vladar u usporedbi sa sredstvima i zahtjevima svojeg plemena živi »kneževski« dok tvornički radnik u Njemačkoj, u usporedbi s luksuzom bogate buržoazije i potrebama današnjeg vremena, živi doista bijedno. Da bismo, dakle, pravilno ocijenili položaj radnika u današnjem društvu, neophodno je potrebno ne samo istraživanje apsolutne nadnice, dakle, veličine nadnice kao takve, već i relativne nadnice, to jest toga kakav je udio radnikove nadnice obzirom na čitav proizvod njegovog rada. Mi smo ranije, u našem primjeru, pretpostavili da radnik kod jedanaestipolsatnog radnog vremena prvih šest sati radi za svoju nadnicu, to jest, za svoja sredstva za život, a nakon toga pet sati besplatno stvara višak vrijednosti za kapitalista. U tom smo primjeru pretpostavili da je za izradu radnikovih sredstava za život potrebno šest sati rada. Vidjeli smo, također, da kapitalist na sve načine želi sniziti radnikov životni standard da bi što više povećao neplaćeni rad, stvaranje viška vrijednosti. Pretpostavimo, međutim, da se životni standard ne mijenja, to jest da je radnik u stanju da stalno nabavlja jednaku količinu hrane, odjeće, rublja, pokućstva, itd. Pretpostavimo, dakle, da se nadnica apsolutno uvezvi ne smanjuje. No, ukoliko je izrađivanje tih sredstava za život zbog napredovanja u proizvodnji postalo jeftinijim, te sada, na primjer, traži manje vremena, radniku će biti potrebno manje vremena da odradi svoju nadnicu. Pretpostavimo, dakle, da količina rada koja je potrebna radniku za količinu hrane, odjeće itd., ne traži više šest već samo pet sati. Onda radnik više neće raditi u svojem jedanaestosatnom radnom vremenu šest već samo pet sati za nadoknađivanje svoje nadnice pa će mu ostati cijelih šest sati za neplaćeni rad, za stvaranje viška vrijednosti. Udio radnika u njegovom proizvodu smanjio se za šestinu, a udio kapitalista se povećao

za petinu. A pritom absolutna nadnica nije smanjena. Dapače, može se čak dogoditi i to da životni standard radnika raste, to jest, da absolutne nadnice rastu, recimo za 10 posto, i to ne samo novčana primanja, nego i realna životna sredstva radnika. No, ukoliko produktivnost rada u isto vrijeme, ili uskoro nakon toga, poraste za 15 posto, udio radnika u proizvodu, to jest relativna nadnica, zapravo je smanjen, unatoč tomu što je absolutna nadnica veća. Udio radnika u proizvodu ovisi, dakle, o produktivnosti rada. Što je manje rada potrebno za izrađivanje njegovih sredstava za život to je manja i njegova relativna nadnica. Ukoliko se košulje što ih nosi, čizme i kape napretkom proizvodnje mogu izrađivati s manje rada, on će, kada bude nabavlja ove iste količine košulja, čizama i drugoga, ipak dobiti manji dio društvenog bogatstva, cijelokupnog društvenog rada. No, u radnikovu dnevnu upotrebu ulaze takorekući i određene količine najrazličitijih proizvoda i sirovina. Životni standard radnika ne postaje jeftinijim samo fabrikacijom košulja, nego i tvorničkim prerađivanjem pamuka kojim se izrađuje materijal za košulju i mašinskom industrijom koja dobavlja šivaće mašine i industrijom konca. Namirnice za radnika ne postaju jeftinije samo napretkom pekarstva, nego i zbog američke poljoprivrede koja masovno dobavlja žito, pa i zbog napretka u željezničkom i parobrodskom prometu kojim žito dolazi iz Amerike u Evropu, itd. Tako svaki napredak industrije, svaki rast produktivnosti ljudskog rada, doprinosi tomu da je za radnikov životni standard potrebno sve manje rada. Radniku je potreban sve manji dio radnog dana za nadomeštanje njegove nadnice, te sve većim postaje dio u kojem pruža neplaćeni rad, višak vrijednosti za kapitalista.

No, stalni nezaustavljivi napredak tehnike nužnost je, životni uvjet za kapitalista. Konkurenčija između pojedinih poduzeća svakoga iznutra prisiljava da svoje proizvode izrađuje što jeftinije, to jest, sa što većom uštedom ljudskog rada. Pa ukoliko neki kapitalist uvede u svojoj tvornici novi, popravljeni postupak, konkurenčija će prisiliti sve druge poduzetnike ove grane na poboljšanje tehnike da ne bi bili izbačeni s bojišta, to jest s robnog tržišta. To se izvanjski vidljivo izražava u općem uvođenju mašinskog umjesto ručnog pogona i sve bržem uvođenju novih strojeva umjesto za starjelih. Tehnička su otkrića na svim područjima proizvodnje postala svakodnevnom pojavom. Tehnička preobrazba čitave industrije, kako u vlastitoj proizvodnji tako i u prometnim sredstvima, u kapitalizmu je neprestana pojava, to je životni zakon kapitalističke proizvodnje roba. A svaki se napredak produktivnosti izražava u smanjenju količine rada potrebnog za uzdržavanje radnika. To znači: kapitalistička privreda ne može napredovati ni za korak bez smanjivanja udjela radnika u društvenom produktu. Svako novo otkriće tehnike, svako poboljšanje strojeva, svaka nova primjena pa-

re i električke u proizvodnji i prometu smanjuju radnikov udio i povećavaju kapitalistov. Relativna nadnica pada sve niže i niže, nezaustavljivo i neprekinuto, a višak vrijednosti, to jest neplaćeno, iz radnika istisnuto bogatstvo kapitalista, isto tako nezaustavljivo sve više i više raste.

I ovdje opet vidimo upadljivu razliku između kapatističke robne proizvodnje i svih ranijih privrednih formi društva. U primitivnom komunističkom društvu proizvod se, kao što znamo, odmah nakon proizvodnje ravnomjerno dijeli svim radnicima, to jest sudionicima, budući neradnici tako rekuć još ne postoje. U odnosima ovisnosti ne postoji jednakost, već izrabljivanje onih koji rade koje izvršuju oni koji ne rade. No, ne određuje se udio onog koji radi, ovisnog kmeta, u plodu vlastitog rada, već je, naprotiv, točno fiksiran udio feudalnog gospodara, fiksirani su radni dani i dažbine što ih je seljak dužan pružiti. Ono što nakon toga preostaje u radnom vremenu i proizvodu udio je seljaka, tako da on u normalnim uvjetima, prije konačnog izopačenja kmetstva, ima u stanovitom opsegu mogućnost da naporom svojih radnih snaga poveća vlastiti udio. Udio seljaka postaje, doduše, sve manji zbog sve većih zahtjeva plemstva i svećenstva, napredovanjem srednjeg vijeka rastu i prinudni rad i dažbine. No, uvjek se radi o određenim normama, bez obzira na to koliko su samovoljno postavljene, to su vidljive norme što ih je postavio čovjek, bez obzira na to da li su ti ljudi zapravo neljudi; udio seljaka i njegovog izrabljivača određen je ljudima. Stoga srednjevjekovni ovisni seljak vrlo dobro vidi i osjeća kada mu se nalažu veća bremena i kada se njegov udio smanjuje. Zato je i moguća borba protiv takvog smanjenja i svuda gdje je to izvanjski moguće ta borba izbjija kao otvorena borba izrabljivanog seljaka protiv smanjenja njegovog udjela u njegovom proizvodu. U određenim uvjetima borba je bila uspješna: sloboda gradskog stanovništva nije nastala ni na kakav drukčiji način, nego time što su se obrtnici, koji su isprva bili ovisni, postupno oslobođali svih onih tisuća raznih načina feudalnog puštanja krvi, a ostalo — politička prava — izborili su u otvorenoj borbi.

U nadničnom sistemu ne egzistiraju nikakva prava, običajno-pravna, ili čak nasilna, samovoljna, određena udjela radnika u njegovom proizvodu. Udio je određen danim stupnjem produktivnosti rada, stanjem tehnike; ne samovolja izrabljivača, nego napredak tehnike neprestano nemilosrdno smanjuje udio radnika. Sasvim nevidljiva moć, jednostavno mehaničko djelovanje konkurenциje i robne proizvodnje oduzimlje dakle radniku sve veći dio njegovog proizvoda, a ostavlja mu sve manji; ova moć sasvim tiho, neprimjetno izvršava svoje djelo iza radnikovih leđa i sasvim je nemoguće boriti se protiv nje. Osobna je uloga izrabljivača još uvjek vidljiva tamo gdje se radi o apsolutnoj nadnici,

to jest o realnom životnom standardu. Smanjenje nadnice koje dovodi do smanjenja realnog životnog standarda radnika vidljivi je atentat kapitalista na radnika, te radnici na to, tamo gdje djeluje sindikat, odmah odgovaraju borbom koja je u najpogodnijem slučaju krunisana uspjehom. Padanje relativne nadnice zbiva se, međutim, prividno bez svakog osobnog sudjelovanja kapitalista i protiv toga se radnici unutar nadničnog sistema, to jest na tlu robne proizvodnje, ne mogu boriti. Radnici se ne mogu boriti protiv tehničkog napretka proizvodnje, protiv izuma, protiv uvođenja strojeva, protiv pare i elektrike, protiv poboljšanja prometnica. Djelovanje svih tih napredovanja na radnikovu relativnu nadnicu nadaje se, međutim, sasvim mehaničko iz robne proizvodnje i robnog karaktera radne snage. Stoga su i najmoćniji sindikati sasvim bespomoćni protiv ove tendencije relativne nadnice da rapidno pada. Borba protiv pada relativne nadnice znači stoga i borbu protiv robnog karaktera radne snage, to jest protiv kapitalističke proizvodnje u cijelini. Protiv padanja relativne nadnice nije se moguće boriti na tlu kapitalizma, na tlu robne privrede; ova je borba revolucionarni, prevratni pokušaj preokretanja privrede, to je socijalistički pokret proletarijata.

Odatle simpatije kapitalističke klase za sindikate, protiv kojih se na početku toliko ogorčeno borila, čim počne socijalistička borba, ukoliko, naravno, sindikati pristanu na to da se ograde od socijalizma. U Francuskoj su sve borbe radnika oko stjecanja prava na udruživanje bile uzaludne sve do sedamdesetih godina, a sindikati su proganjeni drakonskim kaznama. Uskoro, nakon toga, kada je ustanak Komune čitavoj buržoaziji utjerao strašan strah od crvene sablasti, došlo je, međutim, do iznenadnog preokreta javnog mnijenja. Osobni organ predsjednika Gambette, »Republique Francaise« i čitava vladajuća stranka »sitnih republikanaca« počinju promicati sindikalni pokret, počinju ga čak i gorljivo propagirati. Engleskim su se radnicima početkom 19. stoljeća skromni njemački radnici preporučivali kao uzor, danas je obratno; uzorom postaje engleski radnik i to ne onaj skromni, već »požudni« potrošač beefsteaka koji je tradeunionist. Očito je, naime, da je za buržoaziju i najogorčenija borba za povišenje apsolutne nadnice bezazlena sitnica u uspoređenju s atentatom na najveću svetinju — na mehanički zakon kapitalizma kojim se stalno smanjuje apsolutna nadnica.

VI.

Tek kada sažmemo sve posljedice najamnog odnosa možemo dobiti predstavu o kapitalističkom zakonu nadnice koji određuje materijalni životni po-

ložaj radnika. Pritom se mora, dakle, kao prvo, razlikovati absolutna nadnica od relativne nadnice. A absolutna se nadnica opet pojavljuje na dvostruki način: prvo kao suma novaca, to jest kao nominalna nadnica, a drugo kao suma sredstava za egzistenciju što ih radnik može nabaviti za ovaj novac, to jest kao realna nadnica. Novčana nadnica radnika može ostati konstantnom ili rasti, a životni standard, to jest, realna nadnica može se smanjivati. Realna nadnica ima, međutim, stalnu tendenciju srozavanja na absolutni minimum, na fizički egzistencijalni minimum, to jest postoji stalna tendencija kapitala da kupuje radnu snagu ispod njezine cijene. Tek radničke organizacije stvaraju protutežu ovoj tendenciji. Glavna je funkcija sindikata u tomu da povišenjem radničkih potreba i njihovim čudorednim uzdizanjem stvore umjesto fizičkog egzistencijalnog minimuma kulturni društveni minimum egzistencije, to jest određeni kulturni društveni standard, a nadnice ne smiju pasti ispod toga, a da odmah ne dođe do borbe udruženja, do otpora. U tomu je naročito veliko ekonomijsko značenje socijalne demokracije: ona duhovnim i političkim buđenjem širokih masa uzdiže njihovu kulturnu razinu, a time i njihove ekonomijske potrebe. Time što naručivanje nekog časopisa ili kupovina brošura postaju radnikovim svakodnevnim navikama povisuje se njihov privredni životni standard, a zbog toga i nadnica. U tom je smislu djelovanje socijalne demokracije dvostruko kada sindikati neke zemlje otvoreno surađuju sa socijaldemokratima, budući onda neprijateljski stav spram socijalne demokracije navodi i građanske slojeve na osnivanje konkurenčijskih sindikata koji, sa svoje strane, šire odgojnju funkciju organizacije i uzdizanje kulturne razine u dalnjim krugovima proletarijata. Vidimo kako u Njemačkoj osim slobodnih sindikata koji dje luju povezani sa socijaldemokracijom postoji čitav niz sindikata; kršćanski, katolički i slobodoumni sindikati. Slično je osnivanje takozvanih žutih sindikata u Francuskoj koji se trebaju boriti protiv socijalističkih sindikata, a u Rusiji su najjači izvori današnjih revolucionarnih masovnih štrajkova upravo »žuti«, vlasti odani sindikati. U Engleskoj gdje se sindikati sami ograju od socijalizma, buržoazija se ne mora sa svoje strane dodatno truditi oko uvođenja misli o udruživanju u proleterske slojeve.

Sindikat ima, dakle, neophodnu organsku ulogu u modernom nadničnom sistemu. Tek sindikati omogućuju radnoj snazi kao robi da se prodaje po svojoj vrijednosti. Kapitalistički robni zakon obzirom na radnu snagu ne dokida se, kao što je pogrešno mislio Lassalle, postojanjem sindikata, nego se, naprotiv, pomoću sindikata tek ozbiljuje. Sustavno bescijenje za koje kapitalist nastoji kupovati radnu snagu, pomoću sindikalne akcije podiže se na manje ili više realnu cijenu.

Sindikati, međutim, ovu funkciju izvršavaju zbog pritska mehaničkih zakona kapitalističke proizvodnje, nai-me, uz postojanje stalne rezervne armije nezaposlenih radnika i uz stalno mijenjanje uzlazne i silazne konjunkture. Oba zakona sputavaju djelovanje sindikata i postavljaju mu granice koje ne može nadići. Stalno mijenjanje industrijske konjunkture prisiljava sindikate na to da pri svakom padu novo brane stara dostignuća pred napadima kapitala, a da kod svakog uspona pokušaju sniženo stanje nadnica prilagoditi odgovarajućoj razini. Sindikati su stoga uvijek potisnuti u defanzivu. Industrijska rezervna armija nezaposlenih takorekuć prostorski ograničava djelovanje sindikata: organizaciji je dostupan samo gornji sloj bolje situiranih industrijskih radnika kod kojih je nezaposlenost samo periodična, kako Marx kaže, samo »tekuća«. Niži sloj seoskih proletera koji stalno dotječe sa sela u grad, pa i proletarijat iz svih polupriučenih sezonskih poziva, kao što su izrađivanje cigli ili radovi na polju, zbog prostorskih i vremenskih uvjeta svojeg načina zaposlenosti i zbog socijalnog milieua mnogo je manje podoban za sindikalnu organiziranost. A široki donji slojevi rezervne armije: nezaposleni s neredovitim zapošljavanjem, kućna industrija, pa slučajno zaposleni siromasi, potpuno su nepristupačni organiziranju. Općenito uzev: što je veća nevolja i pritisak u nekom proleterskom sloju, to je manja mogućnost sindikalnog utjecaja. Sindikalna akcija djeluje, dakle, vrlo slabo u dubinama proletarijata, no vrlo dobro djeluje u širinu, to jest kada sindikati zahvate makar dio najgornjeg sloja proletarijata: njihovo se djelovanje proteže na čitav sloj, budući njihova dostignuća koriste cjelokupnoj masi radnika zaposlenih u pozivima koji su u pitanju. Stoga sindikalna akcija djeluje u pravcu jače diferencijacije unutar proleterske mase, time što avangardu industrijskih radnika sposobnih za organiziranost uzdiže iz bijede, udružuje i konsolidira. Razmak između gornjeg sloja i donjih slojeva radničke klase time postaje sve veći. Ni u jednoj zemlji nije toliki koliki je u Engleskoj gdje nema dopunskog kulturnog djelovanja socijalne demokracije na niže slojeve, manje podobne za organiziranost, koje je, na primjer, u Njemačkoj vrlo jako.

Prilikom prikazivanja kapitalističkog najamnog odnosa sasvim je krivo uzimati u obzir samo zaista isplaćene nadnice zaposlenih industrijskih radnika, kako je to u navici i kod samih radnika koji su to nekritično preuzeli od buržoazije i njezinih plaćenih pisara. Čitava rezervna armija nezaposlenih, od privremeno nezaposlenih kvalificiranih radnika do najdublje bijede i oficijelnog pauperizma ulazi kao ravnopravni faktor u određene odnose nadnica. Najniži slojevi jadnika koji gotovo ili uopće nisu zaposleni, nipošto nisu izopćenici koji se ne računaju u »oficijelno društvo«, kao što bi to htjela prikazati buržoazija, nego su svim međučlanovima

rezervne armije živim vezama povezani s najbolje situiranim radničkim slojem. Ova unutrašnja sveza brojčano se pokazuje iznenadnim rastom najdubljih slojeva rezervne armije u vrijeme loših poslova i smanjivanjem u boljim konjunkturama, a osim toga i u relativnom opadanju broja onih koji traže javnu potporu za siromašne u skladu s razvojem klase borbe i uzdizanjem samosvijesti proleterske mase. I konačno: svaki industrijski radnik osakačen pri radu, ili koji je pak doživio nesreću da dočeka više od 60 godina, ima približno mogućnost od pedest prema sto da i sam padne u najdublji sloj najteže bijede, u »lazarski« sloj proletarijata. Životni položaj najdubljih slojeva proletarijata pokretan je, dakle, onim istim zakonima kapitalističke proizvodnje, a proletariat tek zajedno sa širokim slojem seoskih radnika i zajedno s armijom nezaposlenih sa svim njezinim slojevima predstavlja organsku cjelinu, socijalnu klasu; kapitalistički zakon nadnica može se u cjelini ispravno shvatiti tek obzirom na različite stupnjeve oskudice i bijede. No, shvaćanjem kretanja apsolutne nadnice može se shvatiti tek polovina zakona nadnice. Zakon mehaničkog padanja relativne nadnice u skladu s napredovanjem u produktivnosti rada nužna je dopuna kojom se sagledava istinski doseg kapitalističkog zakona nadnice.

Zapažanje da radničke nadnice prosječno pokazuju tendenciju zadržavanja na minimumu nužnih sredstava za život nalazimo već kod francuskih i engleskih utemeljitelja građanske nacionalne ekonomije. Oni su, međutim, na neobičan način objašnjavali mehanizam koji upravlja ovim nadničkim minimumom, oni su to, naime, pojašnjavali promjenama u ponudi radne snage. Kada radnici dobijaju velike nadnice, veće no što je to neophodno potrebno za život, izjavljivali su ti učenjaci, oni se često žene i dovode na svijet brojnu djecu. Time se tržište rada toliko prenapučuje da je potražnja kapitala daleko nadmašena. Kapital tada, koristeći veliku konkureniju među radnicima, snizuje nadnice. A kada nadnice ne dostaju više ni za najoskudniji život, radnici masovno izumiru, njihovi se redovi prorijeđuju dok ih ne preostane samo onoliko koliko kapital može upotrebiti i nakon toga nadnice opet rastu. Ovim osciliranjem između prekomjernog razmnožavanja i prevelike smrtnosti u radničkoj klasi, nadnice se uvijek iznova vraćaju na minimum sredstava za život. I Lassalle je preuzeo ovu teoriju koja je u nacionalnoj ekonomiji vladala sve do pedesetih godina nazvavši ju »gvozdenim, neuimnim zakonom . . .«

Slabe strane te teorije danas su, u potpunoj razvijenosti kapitalizma, posve očite. Velika industrija, obzirom na grozničavi tijek poslova i konkurenциje, ne može sačekati sa snižavanjem cijena sve dok radnici zbog izobilja počinju previše često uzimati žene, pa se rodi previše djece, pa djeca odrastu i pojave se na tržištu rada, uzrokujući željenu pre-

napučenost. Kretanje nadnica je u skladu s bilom industrije i nije poput polaganog klatna čiji hod traje razdoblje čitave jedne generacije, to jest, dvadeset i pet godina; nadnice su u neprestanom vibrirajućem kretanju tako da se radnička klasa ne može, obzirom na svoje potomstvo, prilagođavati rastu nadnica niti industrija sa svojom potražnjom može čekati na takvo potomstvo. Drugo: veličina tržišta rada za industriju uopće nije određena prirodnim rasplodavanjem radnika, nego trajnim dotjecanjem svježih proleterskih slojeva sa sela, iz obrta i sitne industrije, te iz redova žena i djece. Pre-napučenost tržišta rada u obliku rezervne armije upravo je stalna pojava u modernoj industriji, i njezin životni uvjet. Visina nadnice nije, dakle, više određena promjenama u ponudi radne snage, pa ni kretanjem radničke klase, već promjenama u potražnji kapitala, u kretanju kapitala. Radna je snaga kao roba koja je uvijek prisutna u prevelikim zalihamima, ona je slabije ili bolje plaćena već prema tome da li će kapitalu pasti na pamet da u vrijeme velike konjunkture usiše velike količine radne snage, ili da ih u mamurluku velike krize masovno izbljuje.

Mehanizam zakona nadnice nije, dakle, nipošto onakav kakav su prepostavili i građanska nacionalna ekonomija i Lassalle. Rezultat, to jest ono što se iz njega zaista nadaje još je, međutim, mnogo gori no što se ranije prepostavljalo. Kapitalistički zakon nadnice možda nije »gvozden«, no upravo kao »elastičan« zakon još je neumitniji i okrutniji, to je zakon koji nadnica zaposlenih radnika nastoji potisnuti na takav egzistencijalni minimum da istovremeno ostavlja velik sloj nezaposlenih na tankoj elastičnoj žici između bitka i nebitka.

Postavljanje »gvozdenog zakona nadnice« sa svojim izazovnim revolucionarnim karakterom bilo je moguće samo na početku, u mladalačkim godinama građanske nacionalne ekonomije. Od trenutka kada je Lassalle ovaj zakon pretvorio u osovinu svoje agitacije u Njemačkoj, nacionalno-ekonomijski lakeji buržoazije pohitali su se odreći tog zakona, te su ga proglašili nepravilnim, zabludom i oštro su ga osudili. Čitav čopor običnih plaćenih agenata tvorničara, poput Fauchera, Schulzea iz Delitzscha i Maxa Wirtha, započeo je križarski pohod protiv Lassallea i gvozdenog zakona, a primot su bezobzirno psovali svoje pretke: Adama Smitha, Ricardoa i druge velike tvorce nacionalne ekonomije. Otkako je Marx godine 1867. objasnio elastični zakon nadnice u kapitalizmu zbog djelovanja rezervne armije, nacionalni su ekonomisti potpuno zanijemili. Danas oficijelna profesorska znanost ne zna ni za kakav zakon o nadnicama, ona radije ne govori o tom nezgodnom predmetu, te samo nepovezano brblja o tomu kako je nezaposlenost zaista vrlo žalosna pojava i kako su korisni umjereni i skromni sindikati.

Jednaka je igra i obzirom na drugo glavno pitanje nacionalne ekonomije: kako nastaje, odakle dolazi kapitalistov profit? O tomu jednako, kao i o udjelu radnika u društvenom bogatstvu, prvi znanstveni odgovor daju utemeljivači nacionalne ekonomije već u 18. stoljeću. Najjasniju formu ove teorije daje David Ricardo koji profit kapitalista oštroti logički tumači kao neplaćeni rad proletarijata.

VII.

U našem smo razmatranju zakona nadnice počeli sa prodajom i kupovinom robe radna snaga. Za tako nešto su, međutim, već potrebnii proleter-najamni radnik bez sredstava za proizvodnju i kapitalist koji posjeduje takva sredstva i to u dovoljno velikom opsegu da može osnovati moderno poduzeće. Odakle su oni dospjeli na robno tržište? Pri ranijem smo prikazivanju uzeli u obzir samo proizvođače robe, to jest samo one ljudi koji imaju vlastita sredstva za proizvodnju, sami proizvode svoju robu i sami ju razmjenjuju. Kako može, uz razmjenu jednakih vrijednosti, nastati s jedne strane kapital, a s druge strane potpuna lišenost svih sredstava? Vidjeli smo sada: i kada se roba radna snaga kupuje po punoj vrijednosti, rabljenje te robe vodi nastajanju neplaćenog rada ili viška vrijednosti, to jest kapitala. Svakako: nastajanje kapitala i nejednakosti postaje jasnim kada promatramo nadnični rad i njegovo djelovanje. No, za tako nešto su već unaprijed potrebni kapital i proleteri! Pitanje, dakle, glasi: kako su i odakle nastali prvi proleteri i prvi kapitalisti, kako je napravljen prvi skok iz jednostavne proizvodnje robe u kapitalističku proizvodnju. Drugim riječima pitanje glasi: kako se odvijao prijelaz od malog srednjevjekovnog obrta u moderni kapitalizam?

Odgovor na pitanje o nastanku prvog modernog proletarijata daje povijest raspadanja feudalizma. Da bi se radnik na tržištu mogao pojavit kao najamni radnik morao je prvo zadobiti osobnu slobodu. Prvi je uvjet bio oslobođenje od kmetstva i cehovske stege. Osim toga je, međutim, morao biti lišen i svih sredstava za proizvodnju. To je postignuto masovnim uključivanjem seljačkih sitnih posjeda u velika imanja, čime je zemljoposjedničko plemstvo početkom novog vijeka stvorilo svoja dobra. Seljaci su u tisućama jednostavno prognani sa zemljišta što im je tisućljećima pripadalo, a seoske zajedničke zadružne parcele pripojene su gospodskim. Englesko plemstvo, na primjer, učinilo je to kada su proširenje trgovine i procvat flandijskih manufaktura uzgoj ovaca pretvorili u unosan posao. Da bi njive pretvorili u pašnjake za ovce, seljaci su jednostavno izbačeni iz svojih

kuća i sa svojih njiva. Ovo »ogradijanje« u Engleskoj je trajalo od 15. pa sve do 19. stoljeća. Tako su još u godinama od 1814. do 1820. sa posjeda grofice Southerland otjerali 15 000 stanovnika, spalili njihova sela i njihove njive pretvorili u pašnjake gdje su umjesto seljaka tada smjestili 131 000 ovaca. Brošura »Šlezija milijarda«, što ju je napisao Wolf, daje predodžbu o tomu što se radilo u Njemačkoj, naročito o djelima pruskog plemstva, na proizvođenju »slobodnih« proletera. Slobodnim seljacima lišenim egzistencije nije ostalo ništa drugo nego sloboda da umru od gladi, ili da se, po svojoj slobodnoj volji, prodaju za bijednu nadnicu.

6. TENDENCIJE KAPITALISTIČKE PRIVREDE

I.

Vidjeli smo kako nakon postupnog raspadanja svih društvenih formi s određenom planskom organizacijom proizvodnje — prakomunističkog društva, ropske privrede, srednjevjekovnog kmetstva — nastaje robna proizvodnja. Osim toga, vidjeli smo kako iz jednostavne robne privrede, to jest iz obrtničke gradske proizvodnje, krajem srednjeg vijeka sasvim mehanički, bez volje i svijesti ljudi, izrasta današnja kapitalistička privreda. Na početku smo postavili pitanje: *kako je moguća kapitalistička privreda?* To je, uostalom, osnovno pitanje nacionalne ekonomije kao znanosti. Znanost nam, svakako, daje dostatan odgovor. Pоказује nam kako se kapitalistička privreda, koja je zbog potpunog pomanjkanja plana i nedostajanja svake svjesne organizacije na prvi pogled nešto sasvim nemoguće, neriješiva zagonetka, ipak povezuje u neku cjelinu i može egzistirati. I to:

— pomoću robne razmjene i novčane privrede, budući tako međusobno privredno povezuje pojedine proizvođače iz najudaljenijih krajeva svijeta čime posvuda nameće diobu rada;

— pomoću slobodne konkurenциje koja osigurava tehnički napredak, a ujedno neprestano pretvara malog proizvođača u proletera, čime kapitalu dobavlja kupovnu radnu snagu;

— pomoću kapitalističkog zakona nadnice koji, s jedne strane, brine za to da se najamni radnici nikada ne uzdignu iz proleterskog staleža i pobegnu od rada pod zapovjedništvom kapitala, omogućuje i sve veće gomilanje neplaćenog rada u kapital, a time i sve veće skupljanje i širenje proizvodnih sredstava;

— pomoću industrijske rezervne armije koja kapitalističkoj proizvodnji dopušta mogućnost prilagođavanja potrebama društva;

— pomoću izjednačivanja profitne stope koje ujetuje stalno kretanje kapitala iz jedne grane proizvodnje u drugu, čime regulira ravnotežu u diobi rada; i konačno

— pomoću kolebanja cijena i kriza koje, djelomično svakodnevno, a djelomično periodično, dovode do poravnanja između slijepе i kaotične proizvodnje i potreba društva.

Na taj način, pomoću mehaničkog djelovanja navedenih privrednih zakona koji su nastali sami po sebi, bez ikakvog svjesnog mješanja društva, opstaje kapitalistička privreda. To znači da sve to omogućuje da, unatoč nedostatku svake organizirane privredne svezne između pojedinačnih proizvođača, unatoč potpunoj neplanskoći u ljudskom privređivanju, ipak postoji društvena proizvodnja i potrošnja, da velika masa ljudi ostaje pri svojem radu, pa su potrebe društva ipak nekako zadovoljene, a osiguran je i ekonomijski napredak: razvijanje produktivnosti ljudskog rada, što je temelj čitavog kulturnog napretka.

To, su, međutim, temeljni uvjeti egzistencije svakog ljudskog društva i sve dok povijesno nastala privredna forma zadovoljava ove uvjete ona može opstati, tako je dugo historijska nužnost.

Društveni odnosi nisu, međutim, krute, nepokretnjive forme. Vidjeli smo kako tijekom vremena pokazuju brojne promjene, kako podliježu vječitoj mijeni u kojoj si utire put ljudski kulturni napredak, razvitak. Dugim stoljećima prakomunističke privrede, koja su ljudsko društvo vodila od prvih početaka još gotovo životinjskog opstanka do visokog razvojnog stupnja kulture, oblikovanja jezika i religije, nastanka stočarstva i zemljoradnje, do nastanka stalnih naselja, slijedi postupno raspadanje prakomunizma, nastanak antičke robovlasničke privrede koja, također, donosi velike napretke u društvenom životu i opet završava propašću antičkog svijeta. Iz komunističkog društva Germana srednje Evrope na ruševinama antičkog svijeta izrasta nova forma — kmetska privreda na kojoj se temelji srednjevjekovni feudalizam.

Razvitak ide nezaustavljivo dalje: u krilu feudalnog društva srednjeg vijeka u gradovima nastaju klice nove privredne i društvene forme, nastaju cehovski obrt, robna proizvodnja i redovita trgovina što, na kraju krajeva, razjeda feudalno kmetsko društvo; ono propada ustupajući mjesto kapitalističkoj proizvodnji koja izrasta iz obrtničke robne proizvodnje, zahvaljujući svjetskoj trgovini, otkriću Amerike i pomorskog puta u Indiju.

Kapitalistički način proizvodnje nije ni sam, već unaprijed promatran iz čitave perspektive historijskog napretka, nepromjenjiv i vječit, već je također puka prelazna faza, stepenica u kolosalnim ljestvicama ljudskog kulturnog razvoja, kao i svaka druga od prethodnih društvenih formi. I zaista, pobliže promatran i razvoj kapitalizma vodi vlastitoj propasti i nadilaženju. Do sada smo istraživali okolnosti zbog kojih je kapitalistička privreda *moguća*, no sada je vrijeme da razmotrimo okolnosti zbog kojih postaje *nemogućom*. Za tako nešto valja nam samo slijediti vlastite unutrašnje zakone

gospodstva kapitala i njihov daljnji razvitak. Ovi se zakoni i sami na stanovitoj visini razvoja okreću protiv onih temeljnih uvjeta bez kojih je nemoguć opstanak ljudskog društva. Kapitalistički se način proizvodnje od svih ostalih razlikuje i po tomu što ima unutrašnju sklonost mehaničkog proširivanja po čitavoj zemaljskoj kugli i potiskivanja svih starijih društvenih formi. U vrijeme prakomunizma čitav je svijet pristupačan historijskom istraživanju također bio prekriven komunističkim privredama. No, između pojedinih komunističkih zajednica i plemena nisu postojali nikakvi odnosi, ili tek sasvim nerazvijeni odnosi između susjednih zajednica. Svaka takva zajednica ili pleme živjeli su za sebe svoj zatvoren život, pa i tamo gdje nailazimo, na primjer, na napadne činjenice kao što je ona da su se srednjevjekovna germanska komunistička zajednica i staroperuanska u južnoj Americi zvala gotovo jednako, naime »Mark« i »marca«, ta je okolnost za sada neriješena zagonetka, ako ne i puki slučaj. I u vrijeme proširenosti antičkog ropsstva nailazimo samo veću ili manju *sličnost* u organizaciji i odnosima pojedinih robovlasničkih privreda i robovskih država, no među njima ne postoji zajednički privredni život. Povijest cehovskog obrta i njegovog oslobođenja s više se ili manje podudarnosti ponavlja u većini gradova srednjevjekovne Italije, Njemačke, Francuske, Nizozemske, Engleske itd., a zapravo se radi o povijesti svakog grada za sebe. No, kapitalistička se privreda proteže u sve zemlje, ne stvarajući posvuda samo jednak privređivanje, nego povezujući ih u jednu jedinu veliku kapitalističku svjetsku privredu.

U unutrašnjosti svake evropske industrijske zemlje kapitalistička proizvodnja neprestano potiskuje sitni obrt, ručni rad i male seoske posjede. Ujedno ona uvlači u svjetsku privrodu i sve zaostale evropske zemlje i zemlje Amerike, Azije, Afrike i Australije. To se zbiva na dva načina: posredstvom svjetske trgovine i pomoću kolonijalnih osvajanja. Oni idu ruku pod ruku sve od otkrića Amerike krajem 15. stoljeća, vremenom se sve više proširuju, no naročito su se razmahali u 19. stoljeću. Svjetska trgovina i kolonijalna osvajanja na slijedeći način djeluju ruku pod ruku: najprije dovođe kapitalističke industrijske zemlje Evrope u dodir s raznolikim formama društva drugih dijelova svijeta koji se nalaze na starijem privrednom i kulturnom stupnju: seoskim robovlasničkim privredama, feudalnim kmetskim privredama, no prije svega s prakomunističkim formama. Ove privrede su uvučene u trgovinu koja ih ubrzano uništava. Osnivanjem kolonijalnih trgovačkih družbi na tuđem tlu ili izravnim osvajanjem, zemljiste, koje je najvažnija podloga proizvodnje, i stada, ukoliko postoje, dolaze u ruke evropskih država ili trgovačkih družbi. Time se posvuda uništavaju prirodno nastali društveni odnosi i načini privređivanja urođenika, ponegdje su iskorijenjeni čitavi narodi, neki su djelomično unište-

ni, a djelomično proletarizirani i postavljeni, bilo kao robovi, bilo kao najamni radnici, pod zapovjedništvo industrijskog i trgovačkog kapitala. Povijest dugih desetljeća kolonijalnih ratova, koja se proteže kroz čitavo 19. stoljeće: ustanci protiv Francuske, Italije, Engleske i Njemačke u Africi, protiv Francuske, Engleske, Holandije i Sjedinjenih Država u Aziji, protiv Španjolske i Francuske u Americi, povijest je dugog i žilavog otpora starih urođeničkih društava protiv uništenja i proletariziranja što ga izvršuje kapital — borba u kojoj kapital na kraju krajeva svugdje pobijeđuje.

To u prvom redu znači ogromno proširenje područja gospodarenja kapitala, nastajanje svjetskog tržišta i svjetske privrede u kojoj su sve nastanjene zemlje zemaljske kuge međusobno proizvođači i potrošači proizvoda, rade jedna za drugu, sudjeluju u istoj sveobuhvatnoj privredi.

Postoji i druga strana: rastuće osiromašenje sve većih krugova čovječanstva i sve veća nesigurnost njihove egzistencije. Time što stari komunistički, seoski ili feudalni odnosi ustupaju mjesto kapitalističkim kolonijalnim odnosima, proletarizaciji i najamnom ropstvu, umjesto ograničenih proizvodnih snaga i neznatnog blagostanja što je osiguravalo čvrste i sigurne uvjete egzistencije za sve, svi pogodenji narodi Amerike, Azije, Afrike i Australije padaju u golu bijedu, na njih se sručuje teško radno breme, a osim toga i potpuna nesigurnost egzistencije. Nakon toga što je plodni i bogati Brazil za potrebe evropskog i sjevernoameričkog kapitalizma pretvoren u golemu pustinju s jednoličnim plantažama kave, a čitave su mase urođenika pretvarane u proletarizirane najamne robe na plantažama, ovi najamni robovi bivaju pored toga zbog sasvim kapitalističke pojave; takozvane »kavne krize«, iznenada na duže vrijeme prepušteni nezaposlenosti i gladi. Ogromna, bogata Indija nakon dugog i očajničkog otpora pada pod vlast kapitala i nakon toga su glad i tifus zbog gladi, od čega odjednom umiru milijuni, periodični gosti u području rijeke Ganges. U unutrašnjosti Afrike engleska i njemačka kolonijalna politika su u samo dvadeset godina čitave narode djelomično pretvorile u najamne robe, a djelomično pustile da umru od gladi, a njihove su kosti rastresene posvuda uokolo. Očajnički ustanci i epidemije gladi u ogromnom kineskom carstvu posljedice su razaranja stare seoske i obrtničke privrede ove zemlje zbog prodiranja evropskog kapitala. Prodiranje evropskog kapitala u Sjedinjene Države bilo je popraćeno uništavanjem urođenih američkih Indijanaca i kradom njihovih zemljišta što su ju izvršili doseljeni Englezzi, a nakon toga nastankom kapitalističke proizvodnje sirovine za englesku industriju početkom 19. stoljeća, slijedilo je porobljavanje 4 milijuna afričkih crnaca što su ih evropski trgovci robovima prodali u Ameriku da bi dali radnu snagu za plantaže pamuka, šećera i duhana kojima je zapovijedao kapital.

Tako jedan za drugim, dijelovi svijeta i pojedine pokrajine, i pojedine rase nezaustavljivo padaju pod vlast kapitala, što znači da novi bezbrojni milijuni bivaju proletarizirani, porobljeni, da gube sigurnu egzistenciju i padaju u bijedu. Nastajanje svjetske kapitalističke privrede znači nastajanje sve veće bijede, nepodnosivog radnog napora i sve veće nesigurnosti egzistencije na čitavom svijetu naspram gomilanja kapitala u rukama nekolicine. Kapitalistička svjetska privreda znači da čitavo čovječanstvo počinje s teškim radom popraćenim brojnim lišavanjima i patnjama, radom zbog kojeg dolazi do fizičke i duhovne degeneracije u cilju gomilanja kapitala. Vidjeli smo: posebnost je kapitalističkog načina proizvodnje da je za njega ljudska potrošnja, koja je u svakoj ranijoj privrednoj formi svrha, samo sredstvo koje služi pravom cilju: skupljanju kapitalističkog profita. Rast kapitala pojavljuje se kao početak i kraj, kao samosvrha i smisao čitave proizvodnje. Suludost ovih odnosa dolazi do izražaja tek tada kada kapitalistička proizvodnja izrasta u svjetsku proizvodnju. Ovdje, u mjerilu svjetske privrede, absurdnost kapitalističke privrede dostiže svoj točni izraz u slici čitavog čovječanstva koje stenje u užasnoj patnji pod jarmom slijepo društvene moći što ju je nesvesno stvorilo, pod jarmom kapitala. Osnovna svrha svake društvene forme proizvodnje: uzdržavanje društva pomoću rada, zadovoljavanje potreba, ovdje je potpuno postavljena na glavu, time što pravilom postaje proizvodnja ne zbog ljudi nego zbog profita, time što pravilom postaje na čitavoj zemaljskoj kugli i stalna nesigurnost potrošnje i povremena izravna nepotrošnja ogromne većine čovječanstva.

Istovremeno razvitak svjetske privrede vodi i do nekih drugih značajnih pojava i to obzirom na samu proizvodnju kapitala. Prodiranje evropskog gospodstva kapitala u izvanevropske zemlje prolazi, kao što smo vidjeli, kroz dve faze: prva je prodiranje trgovine koja uvlači urođenike u robnu trgovinu i djelomično pretvaranje zatečenih formi proizvodnje u robnu proizvodnju, nakon čega slijedi razvlašćivanje urođeničkog zemljišta i time oduzimanje njihovih sredstava za proizvodnju. Sredstva za proizvodnju pretvaraju se u evropskim rukama u kapital, a urođenici se pretvaraju u proletere. Uskoro, međutim, slijedi i treća etapa: osnivanje vlastite kapitalističke proizvodnje u kolonijalnoj zemlji, bilo da to rade doseljeni Evropljani bilo urođenici koji su se obogatili. Sjedinjene Američke Države, u koje su se najprije naseljavali Englezi i drugi Evropljani, a urođenici su uništeni u dugim ratovima, najprije su bile agrarna pozadina kapitalističke Europe koja je dobavljala sirovine za englesku industriju, na primjer pamuk i žito, a kupovala u Evropi različite industrijske proizvode. U drugoj polovini 19. stoljeća u Sjedinjenim Državama, međutim, nastaje vlastita industrija koja ne potiskuje samo uvoz iz Europe, nego uskoro predstav-

lja i oštru konkurenциju u samoj Evropi, a evropskom kapitalizmu konkurira i u drugim dijelovima svijeta. I u Indiji je nastao opasan konkurent engleskom kapitalizmu, i to u domaćoj tekstilnoj i drugoj industriji. Isti put razvoja od kolonijalne do kapitalističke države prešla je i Australija. U Japanu se već u prvoj etapi — iz poticaja svjetske trgovine — razvila vlastita industrija, što je Japan spasilo od pretvaranja u kolonijalnu državu. Kina nastoji pomoći japanske industrije razviti vlastitu kapitalističku proizvodnju kojom bi mogla odbitи evropsku, što u mnogome komplicira proces plaćanja zemlje koji je započeo evropski kapitalizam, a za stanovništvo to znači udvostručenu patnju. Na taj se način ne širi samo gospodstvo i zapovjedništvo kapitala na čitavoj zemlji pomoći stvaranja svjetskog tržišta, već se i kapitalistički način proizvodnje postupno širi po čitavoj zemaljskoj kugli. Time nastaje, međutim, nezgodan odnos između potrebe proizvodnje za širenjem i područja širenja proizvodnje, to jest, mogućnosti prodaje. Vidjeli smo da kapitalistička proizvodnja, po svojoj unutrašnjoj potrebi i životnom zakonu, nema mogućnosti da ostane stabilnom, već je prinuđena da se sve brže i dalje proširuje, to jest, da je prinuđena sve brže sa sve boljim tehničkim sredstvima proizvoditi sve veće mase proizvoda u sve većim pogonima. Ova mogućnost proširenja kapitalističke proizvodnje po sebi ne poznaje nikakve granice jer ni tehnički napredak niti proizvodne snage zemlje ne znaju za granice. No, potreba za proširenjem nailazi na stanovite granice, a te su granice profitni interesi kapitala. Proizvodnja i njezino proširenje samo su tako dugo smisleni dok pritom nastaje barem »uobičajeni« profit. No, da li je to slučaj ovisi o tržištu to jest o odnosu potražnje koja može plaćati i količine proizvedene robe i njezine cijene. Profitni interesi kapitala koji, s jedne strane, traže sve bržu i sve veću proizvodnju, sami stvaraju na svakom koraku tržišne granice koje sputavaju težnju proizvodnje za proširivanjem. Iz toga se nadaje, kao što smo vidjeli, neumitnost industrijskih i trgovinskih kriza koje periodično poravnavaju odnos između bezgranične kapitalističke težnje za proizvođenjem i kapitalističkih ograda potrošnje i omogućuju daljnje razvijanje kapitala i nastavak njegove egzistencije.

Što više zemalja, međutim, razvija vlastitu kapitalističku industriju, to je veća potreba za proširenjem i mogućnost proširenja proizvodnje, no ujedno i razmjerno manja mogućnost proširenja ograničenosti tržišta. Ukoliko se skokovi kojima je u šezdesetim i sedamdesetim godinama rasla engleska industrija, kada je Engleska još uvek bila vladajuća kapitalistička zemlja na svjetskom tržištu, usporede s njezinim porastom u posljednja dva desetljeća otako su Njemačka i Sjedinjene Države značajno potisnule Englesku na svjetskom tržištu, nadaje se da je rast mnogo pogodniji nego ranije. No, ono što je sudsudina engleske indu-

strije bit će neumitno i sADBina njemačke, sjevernoameričke, a konačno i cjelokupne industrije svijeta. Nezaustavljivo, svakim korakom svojeg razvoja, kapitalistička se proizvodnja približuje vremenu u kojem će se sve teže i polaganije moći razvijati. Kapitalistički razvoj ima, sam po sebi, još dug put pred sobom, budući je kapitalistički način proizvodnje kao takav još uvijek najmanji dio cjelokupne proizvodnje svijeta. Čak i u najstarijim industrijskim zemljama Evrope, pored velikih industrijskih pogona, još uvijek postoji velik broj malih zaostalih obrtničkih pogona, a prije svega velik dio poljoprivredne proizvodnje nije kapitalistički, već posve seljački. Pored toga u Evropi ima niz zemalja u kojima je velika industrija jedva prisutna, te domaća proizvodnja ima pretežno seljački i obrtnički karakter. Na kraju krajeva, i u svim ostalim dijelovima svijeta mjesta kapitalističke proizvodnje predstavljaju tek niz malih, raspršenih točki, dok velika područja nisu počela ni sa robnom proizvodnjom. Kapitalizam, doduše, gospodari privrednim životom i tamo gdje ne postoji kapitalistička proizvodnja, i to kako u društvenim slojevima i zemljama takve vrste u Evropi, tako i izvan nje. Bez obzira na to koliko evropski seljak još uvijek vodio primitivnu privrodu na svojoj parseli, on je kostima i kožom ovisan o velekapitalističkoj privredi, o svjetskom tržištu s kojim dolazi u dodir posredstvom trgovine i poreske politike kapitalističkih država. Tako i najprimitivnije izvanevropske zemlje padaju pod gospodstvo evropskog i sjevernoameričkog kapitala, kako svjetskom trgovinom tako i kolonijalnom politikom. Sam po sebi kapitalistički bi način proizvodnje, međutim, mogao postići veliko proširenje kada bi posvuda potisnuto zaostalije forme proizvodnje. Općenito se razvoj upravo i kreće u tom pravcu, kao što smo to već i izložili. No, upravo tijekom razvoja kapitalizam se zapliće u fundamentalno proturječe: što više kapitalistička proizvodnja zauzima mjesto zaostalijih načina proizvođenja, to su uže granice tržišta stvorene profitnim interesom obzirom na potrebe za proširenjem već postojećih kapitalističkih pogona. Stvar postaje sasvim jasnom kada za trenutak zamislimo da je razvitak kapitalizma toliko napredovao da je sve što se na čitavoj zemaljskoj kugli proizvodi proizvedeno isključivo kapitalistički, to jest, isključivo u velikim pogonima s modernim najamnim radnicima, pogonima koji su vlasništvo privatnih kapitalističkih poduzetnika. Onda se razgovjetno očituje nemogućnost kapitalizma.

BILJEŠKE

1. ŠTO JE TO NACIONALNA EKONOMIJA?

- ¹ »Die Entstehung der Volkswirtschaft«, 5. Aufl., S. 147.
- ² W. Sombart, »Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert«, 2. Aufl., 1909, S. 399—420.
- ³ Što se tiče pozadine u Indiji: »narodna privreda« seoskih zajednica propada. A Industrija... nije nijeme brojke o uvozu i izvozu dovoljno su razgovjetne.
- ⁴ Citat je preuzet od Karla Marxa: »Das Kapital«, Band I., 4. aufl., S. 451.
- ⁵ Prof. Nikolai Sieber, »David Ricardo und Karl Marx«, Moskva 1879, S. 480.
- ⁶ D. 295.

2. IZ POVIJESTI PRIVREDE (I)

¹ Vidi Cunow, S. 6.

² Cunow je u svojoj knjizi o »Srodstvenoj organizaciji australijskih Crnaca« iz 1894., temeljno proučio i porazno kritizirao Starckeove i Westermarckove kritike i teorije, a koliko znamo ova gospoda za sada nisu odgovorila ni riječju. To, međutim, uopće ne sprečava novije sociologe, poput Grossa, da ih i dalje veličaju kao velike autoritete i one koji su uništili Morgana. To je jednako kao i s ovima koji pobijaju Marxa: gradanskoj znanosti dostaže tendencija protiv omraženih revolucionara, pa dobra namjera stupa na mjesto znanstvenih dostignuća.

³ Grosse, »Anfänge der Kunst«, S. 34.

⁴ Grosse, »Anfänge der Kunst«, S. 36—38.

⁵ Grosse »Formen der Familien«, S. 238.

⁶ Grosse, »Formen der Familie«, S. 207, 215.

⁷ Ernst Grosse, »Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft«, S. 30.

⁸ Somló, usp. Howitt, S. 45.

⁹ Fr. Ratzel, »Völkerkunde«, 1887, 2. Bd., S. 64.

¹⁰ Somló, usp. Howitt, S. 42.

¹¹ Somló, usp. Howitt, S. 43.

¹² Ratzel, 1894 1, 1. Bd. S. 333.

¹³ Somló, usp. Mac Gee, S. 128.

¹⁴ Izvještaj sa 8. sjednice Internacionallnog kongresa amerikanista u Parizu, 1890. M. G. Marcel, Paris 1892., p. 491.

¹⁵ Somló, usp. Mann, S. 96—99.

¹⁶ Somló, S. 116.

¹⁷ Bücher, »Entstehung der Volkswirtschaft«, S. 54.

¹⁸ Bücher, »Entstehung der Volkswirtschaft«, S. 58.

3. IZ POVIJESTI PRIVREDE (II)

¹ Ovo su isto mjesto zauzimali obrt-nici u grčkoj zajednici homerskog razdoblja: »Svi su ti ljudi (kovači, postolari, liječnici, putujući pjevači) *demiurgoi* (od *demos* = narod), to jest, oni rade za pripadnike zajednice, a ne za sebe same, osobno su slobodni, no nisu ravнопravni, stoje niže od pravih pripadnika zajednice, malih seljaka. Često nisu stalno na-seljeni pa lutaju od mjesta do mje-sta te ih, ukoliko su poznati, i poziva-vju na razna mjesta.« (Ed. Meyer, »Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums« S. 17).

² »Handwörterbuch der Staatswissen-schaften«, Bd. 1, »Agrarverhältnisse im Altertum«, 2. Auflage, S. 69.

³ Usp. Ciccotti, »Untergang der Skla-verei im Altertum«, S. 37.

⁴ »Brevíssima Relación de la desti-nación de las Indias«, Sevilla 1552, cit. kod Kovalevskog.

⁵ Heinrich Handelmann, »Geschichte der Insel Haïti«, Kiel 1856, S. 6.

⁶ »Storia del Mundo Nuovo«, di Giro-lamo Benzoni, Venezia 1565, cit. kod Kovalevskog, S. 51.

⁷ Charlerox, »Histoire de l'Isle Espag-nole ou de St. Dominique«, Paris 1730, I. p. 228, cit. kod Kovalevskog S. 50.

⁸ Acosta, »Historia natural y moral de la Indias«, cit. kod Kovalevskog S. 52

⁹ Zurita, S. 57—59 (Kovalevsky 62).

¹⁰ Zurita, S. 329 (Kovalevsky 63).

¹¹ Zurita V, S. 329 (Kovalevsky S. 63).

¹² Citirano kod Kovalevskog, S. 66.

¹³ Zurita, S. 87 (citirano kod Kovalev-skog, S. 69).

¹⁴ Zurita, S. 341.

¹⁵ »Memorial que presenta a su Mage-stad el licenciado Juan Orter de Cervantes, Abogado y Procurador general del Reyno del Peru y enco-menderos, sobre pedir remedio del danno y diminución des los Indios.«

Anno MDCXIX (1619.) Citirano kod Kovalevskog S. 61.

¹⁶ 1 acre = 40,5 ara.

¹⁷ Marx, »Das Kapital« I, S. 322 (IV. Aufl.)

¹⁸ U novom izdanju »Handwörterbuch«-a. Pa kod Plehanova i ruske socijalne demokracije. Nasuprot tomu Engels; »Internationales« obzirom na narodnu državu. Eduard Meyer.

¹⁹ 1 desjatinu = 1,09 hektara.

²⁰ Trigorov, S. 49.

²¹ Prva »revizija« provedena na osnovi »ukaza« Petra Velikog 1719. bila je organizirana poput neke kaznene ekspedicije u neprijateljskoj državi. Vojska je dobila nalog da gubernatore koji zaostaju baci u okove, da ih zatvor u njihovim vlastitim uređima i ostavi тамо tako dugo dok se ne »poprave«. Popovi kojima je bilo naloženo sastavljanje spiskova seljaka, a pritom bi ispuštili koju dušu treballi su bili otpušteni iz svoje službe i nakon »bespoštednog fizičkog kažnjavanja poslati na robiju bez obzira na to da li su stari ili ne«. Ljudi osumnjičeni da su zatajili »duše« podvrnuti su mukama. Kasnije »revizije« provodile su se još dugo jednakoj krvavo, lako sve manje strogo.

²² Vidi Parvus, Lehmann.

²³ »Stanleys und Camerons Reisen durch Afrika«, Leipzig, Verlag von Otto Spamer, 1879, S. 68.

4. ROBNA PROIZVODNJA

¹ «Moeurs des sauvages américains comparées aux moeurs des premiers temps», 1724, p. 322-3, (Sieb. 245).

² Sieb., S. 246.

³ »Reise zu den Nilquellen«, S. 221/222.

⁴ Iz: Adam Smith: »Wealth of Nations«, Chap. II. Mjesto ovog citata ostavljeno je u rukopisu praznim, te ga ovdje dodaje Izdavač (Paul Levi).

5. ZAKON NADNICE

¹ Marx, »Kapital«, I., S. 229.

² Marx, »Kapital«, I., S. 204.

³ Sve od uvođenja opće vojne obveze smanjuju se prosječne tjelesne mjere odraslih muškaraca, a time i zakonski propisana mjera za regrutiranje, to jest poštedu. Prije velike revolucije minimum za francuskog infante-rista bio je 165 centimetara, zakonom iz 1818., 157 centimetara, a od 1852. 156 centimetara, a u Francuskoj je zbog nedostatne visine ili drugih nedostataka izlučena prosječno oko polovina prozvanih. Vojna je mjera u Saškoj 1780. bila 178 centimetara, a u šezdesetim godinama samo još 155 centimetara, u Pruskoj, međutim, 157 centimetara. Berlin 1858. nije mogao skupiti svoj contingent rezervne momčadi, nedostajalo je 156 muškaraca.

(6. TENDENCIJE KAPITALISTIČKE PIVREDE — bez bilješki)

Izdavač:
Centar
za kulturnu djelatnost omladine
Zagreb, Mihanovićeva 28/I

Za izdavača:
Branko Miškić

Grafički urednik:
Zoran Pavlović

Autor ovitka:
Pero Slamka

Autor portreta:
Ivan Švertasek

Lektor:
Boris Novak

Korektor:
Darinka Fuss

Tisk:
»Zrinski«, Čakovec

Tiraž:
2000 primjeraka

Cijena 135 dinara

Izašlo:

- 3 Luxemburg: Uvod u nacionalnu ekonomiju

Uskoro izlazi:

- 1-1 Hegel: Znanost logike, I
2a Marx: Prilozi kritici filozofije, I
4 Althusser/Balibar: Kako čitati »Kapital«
5a Nietzsche: S onu stranu dobra i zla /Genealogija morale/ Slučaj Wagner
5b Nietzsche: Antikrist /Sumrak kumira/ Ecce homo
6 Schelling: O biti čovjekove slobode
2b Marx: Prilozi kritici filozofije, II
7 Stirner: Jedini i njegovo vlasništvo
8-1 Mayer: Friedrich Engels, I
9a Husserl: Kartezijske meditacije, I
Descartes: Meditacije o prvoj filozofiji
9b Husserl: Kartezijske meditacije, II

Izdavač:
Centar za kulturnu
djelatnost omladine
ZAGREB